

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

ZIYODA MASHARIPOVA

IFODALI O‘QISH VA NUTQ MADANIYATI

**Bakalavriatning “O‘qituvchilar tayyorlash va pedagogika fani”
bilim sohasi talabalari uchun darslik**

TOSHKENT – 2020

81.2-5

Darslikda ifodali o‘qishning maqsad va vazifalari, mazmun mundarijasi, badiiy adabiyotning estetik ta’sir kuchini reallashtirishda ifodali o‘qishning o‘rni va roli kabi masalalar haqida so‘z yuritilgan. Ifodali o‘qish va notiqlik san’atining shakllanish va taraqqiyot bosqichlari, shuningdek, ifodali o‘qishning ijro kechimida qatnashadigan nutq a’zolari harakati va holatining so‘zlovchi (ijrochi) tomonidan maqsadga muvofiq tarzda bajarilishi, urg‘u, intonatsiya, temp, ritm kabi ifodali o‘qish vositalari haqida tegishli ma’lumotlar berilgan.

• Ifodali o‘qishning she’riy va nasriy janrlardagi o‘ziga xos xususiyatlari badiiy asarlar matni tahlili asosida bayon qilingan bo‘lib, bunda nazariyaning amaliyotga tatbig‘i ham o‘z ifodasini topgan.

ББК 81.2-5

Mas’ul muharrir:

f.f.d. H.Homidiy

Taqrizchilar:

professor H. Jamolxonov

f.f.n. Q.Ergashev

ISBN 978-9943-06-333-4

© «Alisher Navoiy» nomidagi
O‘zbekiston Milliy kutubxonasi
nashriyoti, 2011 y.
© Ziyoda Masharipova, 2011 y.

SO‘ZBOSHI

Jamiyat taraqqiyoti va kelajagi yosh avlodning bilim darajasi va ma’naviy kamoloti bilan chambarchas bog‘liq. Yoshlarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalashda esa, so‘z san’atining o‘rmi va ro‘li beqiyosdir.

Adabiyotimizning durdona asarlarida mujassam bo‘lgan odamiylik tuyg‘ulari, qahramonlarning ma’naviy qiyofasi, ijodkorning badiiy dahosi, ona tilining behad go‘zalliklaridan foydalanish mahorati, avvalo, asarni ifodali o‘qish jarayonida ko‘proq namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, o‘zbek mumtoz adabiyotining o‘ziga xos uslublari asosida yaratilgan xilma-xil majoziy timsollar, badiiy san’atlar vositasida yuzaga kelgan she’riy asarlarni ifodali o‘qish va tahlil qilish talabadan chuqur bilim va malaka egasi bo‘lishni taqozo qiladi. Binobarin, ifodali o‘qish darslarida olib boriladigan nazariy va amaliy mashg‘ulotlar talabalarning bilim doirasini kengaytirish barobarida, nutq madaniyatini o‘stirish, o‘qituvchilik malakasini shakllantirishga ham katta yordam beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov ta’kidlaganidek, “Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasini bilan singadi... Ona tili – bu millatning ruhidir”¹. Zero, milliy ruhni anglash, ona tilining betakror jozibasini chuqur his qilishni o‘rgatishda, ayniqsa, ifodali o‘qish mashg‘ulotlari eng ta’sirchan vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, ifodali o‘qish mashg‘ulotlari badiiy asarni tahlil qilishga, adabiyotning maftunkor ohanglaridan zavqlanishga, ezgu va go‘zal tuyg‘ularning qaror topishiga ham yaqindan yordam beradi. Ifodali o‘qish san’atining mohiyati ham insonda hayotga estetik munosabatda bo‘lish hissini tarbiyalash va o‘stirishdan iboratdir.

¹ Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. –Toshkent: O‘zbekiston, 2000, 49-bet.

Mamlakatimizda ma'naviyat va ma'rifat sohasida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlarda til, adabiyot va san'at masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Respublikamizning "Davlat tili haqida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlari, "Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dastur" va boshqa juda ko'plab hujjatlarda bu yo'nalishdagi ishlarning asosiy jihatlari ko'rsatib berilgan.

Pedagogika universiteti va pedagogika institutlarining o'zbek tili va adabiyoti fakulteti talabalari uchun mo'ljallangan "Ifodali o'qish praktikumi" darsligi ham davlat hujjatlarida ko'rsatilgan bugungi davr talablari asosida yaratildi. Darslikni yozishda jahon mutafakkirlarining so'z san'ati, notiqlik haqidagi fikr-qarashlariga, shuningdek, ustozlar S.Inomxo'jayev va A.Zunnunovlarning "Ifodali o'qish asoslari", Q.Oripov va M.Obidovlarning "Ifodali o'qish" qo'llanmalariga tayanidik.

IFODALI O‘QISH PRAKTIKUMI FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Reja

1. Ifodali o‘qish san‘atining shakllanishida xalq og‘zaki ijodining ro‘li.

2. Ifodali nutq san‘atini egallashning asosiy vositalari.

3. Ifodali o‘qish praktikumi fanining maqsad va vazifasi.

4. Ifodali o‘qishning amaliy ahamiyati.

Badiiy adabiyotning yuzaga kelish tarixi qanchalik qadimiy bo‘lsa, ifodali o‘qish tarixi ham shu qadar uzoq zamonlarga borib taqaladi. Mazmundor va ifodali nutq hamma davrlarda ham kishilarni o‘ziga jalb etib ijtimoiy hayotda alohida o‘rin egallab kelgan.

Ifodali o‘qish, avvalo, xalq san‘atidir. Chunki badiiy adabiyot dastavval xalq og‘zaki ijodi shaklida paydo bo‘lgan. Xalq yaratgan asarlarning keng tarqalishida esa og‘zaki ijrochilik san‘ati muhim ahamiyat kasb etgan. Qo‘shiq, ertak, doston, qissa kabi og‘zaki adabiyot namunalari yaratgan xalq namoyandasi (ertakchi, qissaxon, baxshi) bir paytning o‘zida ham ijodkor, ham ijrochi edi. Binobarin, asrlar davomida yaratilgan afsona va rivoyatlar, maqol va matallar, qo‘shiq va dostonlar, og‘zaki ijrochilik, ifodali nutq san‘ati tufayligina bizgacha yetib keldi. Xalq yaratgan asarlar qanchalik donishmandlik va san‘atkorlik mahsuli sifatida yuzaga kelgan bo‘lsa, ularning og‘zaki ijrochiligi ham shu qadar mahorat va san‘atkorlikni talab qilgan.

Qadim tariximizda yorqin iz qoldirgan ijtimoiy-siyosiy voqealarni, inson qalbidagi g‘am-anduh, shodlik va quvonch tuyg‘ularining badiiy ifodasi sifatida maydonga kelgan jamiki adabiyot namunalari xalq san‘atkorlari (qo‘shiqchi, roviy, qissaxon, baxshi) shunchaki jo‘n, badiiy tasvir vositalarisiz, xilma-xil ovoz tovlanishlarisiz, shukuhsiz bir tarzda ijro etganlarida edi, ehtimol bu asarlar uzoq saqlanib qolmagan bo‘lur edi.

Ifodali o'qish san'ati o'tmish zamonlarda og'zaki ijodda qanday ahamiyat kasb etgan bo'lsa, yozma adabiyotda ham shu qadar muhim o'rin tutadi. Zero, badiiy adabiyotning estetik ta'sir kuchi ifodali o'qish jarayonida yanada yorqinroq namoyon bo'ladi.

Ifodali o'qish, ayniqsa, asarning g'oyaviy mazmunini chuqur tushunishda, badiiy xususiyatlarini aniqlashda katta ahamiyatga ega. Badiiy asarlarni ifodali o'qish inson ongi va hissiyotiga ta'sir etib, axloqiy-estetik tuyg'ularini shakllantirishga, ma'naviy olamini boyitishga xizmat qiladi.

To'g'ri, g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammal yaratilgan har qanday asar og'zaki ifodali nutqsiz, ovoz chiqarmasdan mustaqil o'qilganda ham o'zining axloqiy-estetik jihatdan ta'sir kuchini yo'qotmaydi, insonni tarbiyalash vazifasi kamayib qolmaydi. Lekin ifodali o'qish jarayonidagi maftunkor ohang, xilma-xil ovoz tovlanishlari, jozibador intonatsiya kabi vositalar badiiy asarning emotsional ta'sir kuchini yanada oshiradi, eshituvchiga beqiyos zavq-shavq bag'ishlaydi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, so'z san'ati bilan shug'ullanuvchi kishilar, ayniqsa, inson ta'lim-tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan muallimlar notiqlik san'atini, ifodali nutq mahoratini puxta egallagan bo'lishlari zarur. Holbuki, o'qituvchining butun siymosi – xatti-harakatlaridan tortib, gapirish uslubigacha yosh va tajribasiz, taqlidchan o'quvchi uchun jonli namuna hisoblanadi. Shunday ekan, Respublikamiz Prezidenti ta'kidlaganidek, "O'z fikrini ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni avvalambor, rahbar kursida o'tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin"¹ "...Kishining martabasini so'zi bila bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o'z so'zining ostida pinhondur"² – deydi unsurulmaoliy Kaykovus. Zotan har bir kishining kim ekanligini, uning bilim darajasini so'zlariga qarab bilib olish mumkin. Donishmandlar nazdida, inson so'zi bilan taniladi, axloqi bilan maqталadi. Binobarin, yosh avlodning shaxs sifatida kamol topishida muhim rol o'ynovchi muallimning ravon va ifodali nutqi, go'zal axloqi beqiyos ibrat namunasi bo'lib xizmat qiladi. Ajdodlarlarimiz so'z san'atining, ayniqsa, og'zaki ijrochilik san'atining inson ruhiga ko'rsatadigan ta'siriga qadim zamonlardan boshlab katta e'tibor bilan qaraganlar. Shuning uchun ham, o'rt

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyoti poydevori. – Toshkent: 1997. 9-bet.

² Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O'qituvchi, 1986. 45-bet.

asrlarda adabiy talaffuz normalarini o'rgatuvchi "ilmi tajvid" jonli nutq asoslarini o'rgatuvchi "ilmi kalom", ilmiy va adabiy bahsni o'rgatuvchi "ilmi munozara" kabi fanlar o'qitilgan. Natijada maxsus bilim olgan har bir savodli kishi ayni paytda ifodali o'qish asoslarini egallagan so'z ustasi ham bo'lib yetishgan. Shu boisdan ham, o'tmishda badiiy so'z ijrochiligining dostonxonlik, qissaxonlik, g'azalxonlik kabi turlari keng tarqalgan. O'qimishli kishilar tomonidan o'tkazilgan she'rxonlik anjumanlarida so'z san'atining yuksak namunalari og'zaki ijro – ifodali o'qish vositasida chuqur tahlil qilingan.

Ifodali gapirish yoxud ifodali o'qish shunchaki o'z-o'zidan shakllanib qoladigan oson jarayon emas. Buning uchun, dastavval, insonning o'zida tug'ma iqtidor, qobiliyat bo'lishi lozim. Afsuski, hamma ham ifodali nutq so'zlash qobiliyatiga ega bo'lavermaydi. Lekin har bir kishi o'z nutqi ustida muntazam ishlashi, to'xtovsiz mashqlar qilishi natijasida ifodali nutq qobiliyatini shakllantirishi mumkin. Bunga mashhur notiq Demosfenning ibratli hayot yo'li va faoliyati yorqin misol bo'la oladi. Hatto ba'zi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga qiynaladigan, ko'pchilik oldida o'zini erkin tuta olmaydigan Demosfen keyinchalik, tinimsiz mehnat va mashaqqatlar orqali buyuk notiq bo'lib yetishgan.

Taniqli tilshunos olim Nizomiddin Mahmudov "O'qituvchi nutqi madaniyati" kitobida nutqning ifodaliligi haqida fikr-mulohaza yuritib shunday deydi: "Tilda ifodalilikni yuzaga keltirishga xizmat qiladigan imkoniyatlar juda ham ko'p va xilma-xil. Bunday imkoniyat hech bir istisnosiz tilning barcha sathlarida mavjud. Tilning tovush qurilishi, so'z xazinasini, morfologik shakllari, sintaktik birliklari, intonatsiya, uslub kabilarning har biri nutq ifodaliligining bitmas-tuganmas manbalaridir. Nutq tuzuvchi bu manbalarning mohiyati, tabiati va ularni unumli ishga solish usullaridan yetarli xabardor bo'lsa, nutqning ifodalilik sifatini ta'minlashga qiynalmaydi"¹. Darhaqiqat, ifodali nutq vositalarini puxta o'zlashtirish, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini chuqur o'rganish orqaligina, ifodali o'qishda ma'lum natijalarga erishish mumkin.

Xo'sh, ifodali nutqni o'rganish uchun nimalarga e'tibor berish kerak? Ifodali o'qish o'zi nima? Sodda qilib aytganda, "Ifodali o'qish adabiy asarni tushunarli va ta'sirchan o'qish demakdir. Bu o'qish

¹ Nizomiddin Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007, 164-bet.

san'ati yod olingan matnni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishda fikrlarni yanada silliq, aniq, go'zal shaklda talqin etish uchun emotsional vositalardan unumli foydalaniladi. Ifodali o'qishning badiiy emotsional bo'lishi uchun o'quvchi-ijrochi asar mazmuni, g'oyaviy-badiiy jihatlari haqida tasavvurga ega bo'lishi lozim¹.

Ifodali o'qishning o'ziga xos xususiyati shundaki, u insonda tuyg'u va kayfiyatlar hosil qiladi, aniqrog'i, voqelikning his-tuyg'uli qiyofasini yaratadi. Ifodali o'qish jarayonida asar voqealari "jonlanadi", qahramonlar "tilga kiradi". O'quvchi bir vaqtning o'zida ham muallif, ham qiyofa (obraz) yaratuvchi, ham ijrochi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, ifodali o'quvchi ma'lum darajada aktyorlik san'atidan ham xabardor bo'lishi lozim.

Ifodali nutq san'atini o'rganishning muhim vositalardan biri badiiy asarlarni ko'proq mutolaa qilishdir. Asarning mazmun-mohiyati, qahramonlar xarakter xususiyati, maqsad va intilishlari chuqur o'rganilgandagina og'zaki talqinda asar ruhiga mos ohang va intonatsiya paydo bo'ladi. Badiiy asarlarni mutolaa qilish o'quvchining dunyoqarashini kengaytirish barobarida adabiy tilni puxta o'zlashtirishga, ifodali o'qish san'atini egallashga yaqindan yordam beradi.

Adabiyot hayotni in'ikos ettirar ekan, u insonning o'zini o'ziga ko'rsatuvchi ulkan ko'zgu vazifasini ham bajaradi. O'sha ko'zgu orqali har bir kishi o'zining yaxshi va yomon tomonlarini ko'radi, qusur va kamchiliklardan forig' bo'lishga, ruhan tozarishga intiladi. Forig'lanish yoxud ruhan tozarish buyuk faylasuf Aristotel talqiniga ko'ra, san'atning o'z oldiga qo'ygan bosh maqsadidir. San'at, xususan, adabiyot insonni ziddiyatlar asosiga qurilgan, hayot atalmish mo'jizaning nima ekanligini anglashga o'rgatadi, yovuzlikka nafrat, ezgulikka muhabbat tuyg'ularini uyg'otadi va, shu tariqa, inson ma'naviy olamini go'zallashtiradi. Mana shu vazifalarni ado etishda ifodali o'qish san'ati badiiy adabiyotning eng yaqin ko'makchisi hisoblanadi. Zero, badiiy asardagi nafosat va go'zallikni chuqur his qilish va shu orqali axloqiy-estetik tuyg'ularni shakllantirish ifodali o'qish praktikumi fanining asosiy vazifasidir.

Adabiyotning barcha tur va janrlaridagi badiiy asarlar ifodali o'qish praktikumi fanining o'rganish ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Ifodali o'qish deganda, faqat lirik turga mansub asarlargina emas, balki nas-

¹ S.Inomxo'jayev, A.Zunnunov. Ifodali o'qish asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. 58-bet.

riy va dramatik turdagi asarlarni o‘qish ham nazarda tutiladi. Badiiy asarlarni ifodali o‘qish ijrochidan alohida iqtidor va mahoratni talab qiladi. Zero, adabiy asarning badiiy xususiyatlari, unda ilgari surilgan g‘oyalar, muallif dunyoqarashi kabi muhim masalalarni aniqlashda ifodali o‘qish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ifodali o‘qish mohiyatan kishining his-tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatishga qodir bo‘lgan muhim jarayon hisoblanadi. Badiiy adabiyot insonning ehtiroslar va tuyg‘ular olamiga ta’sir qilib uni yig‘latadi, kuldiradi, o‘ylashga majbur qiladi va oxir-oqibat kamolotga yetaklaydi. Shu bois-dan ham badiiy adabiyot bilan og‘zaki ijro – ifodali o‘qish san’ati asrlar davomida yonma-yon yashab, insonning ma’naviy hamrohi bo‘lib kelgan.

Binobarin, badiiy adabiyot va ifodali o‘qish san’ati chambarchas bog‘liq holda insonni axloqiy-estetik jihatdan tarbiyalashda eng ta’sirchan vosita hisoblanadi. Zero, bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan xayrli ishlarning markazida ham yosh avlodni ma’naviy barkamollik ruhida tarbiyalash vazifasi ustuvor masalalardan biri bo‘lib turibdi.

Tayanch tushunchalar

Ifodali o‘qish – axloqiy-estetik tuyg‘ularni shakllantirish.

Ilmi tajvid – o‘rta asrlarda adabiy talaffuz me‘yorlarini o‘rgatuvchi fan bo‘lgan.

Ilmi kalom – jonli nutq asoslarini o‘rgatuvchi fan.

Ilmi munozara fani ilmiy va adabiy bahsni o‘rgatgan.

Savol va topshiriqlar

1. Ifodali o‘qish san’atining yuzaga kelishida roviy, qissaxon va baxshilar qanday ro‘l o‘ynagan?

2. Ifodali nutq san’atini o‘rganishning asosiy omillari nimalardan iborat?

3. “... Har kishining ahvoli o‘z so‘zining ostida pinhondur” deganda nimani tushunasiz?

4. Ifodali o‘qish san’atini o‘rganishdan asosiy maqsad nima?

5. Barkamol avlod tarbiyasida ifodali o‘qish san’atining qanday ahamiyati bor?

Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyoti poydevori. –Toshkent: 1997.
2. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986.
3. N.Mahmudov. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007.
4. S.Inomxo‘jayev, A.Zunnunov. Ifodali o‘qish asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

O‘RTA OSIYODA NOTIQLIK

SAN’ATI

Reja

1. Ifodali o‘qish va notiqlik san’ati taraqqiyotida “Avesto”ning o‘rni.
2. O‘rta Osiyoda voizlik va uning turlari.
3. Ifodali o‘qish va suxandonlik haqida O‘rta Osiyo mutafakkirlarining fikr-qarashlari.
4. “Majolis un-nafois”da nomlari zikr etilgan voizlar.

Ajdodlarimiz qadim zamonlardan boshlab so‘z san’atining, xususan, og‘zaki ijrochilik san’atining inson ruhiyatiga ko‘rsatadigan ta’siriga juda katta e’tibor bilan qaraganlar. Shu ma’noda, ifodali o‘qish san’atining tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi.

O‘rta Osiyoda ifodali o‘qish san’atining taraqqiy etishida “Avesto”, “Bundaxishn”, “Dinkard” kabi diniy xarakterdagi asarlarning ahamiyati katta bo‘lgan. Inson axloqini poklashga qaratilgan ushbu asarlar ko‘proq og‘zaki ijrochilik vositasida xalq orasiga kirib borganligi ma’lum. Jumladan, “Avesto”ning asosiy mohiyatini tashkil etgan **“Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal”** ta’limotini xalq o‘rtasida targ‘ib qilib, odamlar qalbida ezgulik tuyg‘ularini uyg‘otishda kohinlarning xizmati beqiyos edi. Kohinlar faqat din targ‘ibotchilari sifatidagina emas, balki ifodali so‘z sehri bilan mo‘jizalar ko‘rsatuvchi san’atkor ijrochilar sifatida ham shuhrat qozonganlar. Ular “Avesto”dagi ibodat qo‘shiqclarini, Ahura Mazda so‘zlarini, afsona va rivoyatlarni yorqin

nutq, ifodali soʻz va jozibador ovoz bilan ijro etib xalq ommasini oʻz gʻoyalariiga ishon tirganlar.

Badiiy soʻz sanʼati, shu jumladan, ifodali oʻqish sanʼati xalqning umum taraqqiyot tarixiga bogʻliq holda rivojlanib bordi. Jamiyat taraqqiyoti oʻrtaga qoʻygan talablar hamda mavjud shart-sharoit tufayli, IX–XV asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan va madaniyat yuksak taraqqiyot bosqichiga koʻtarildi. Mana shu davrlarda Qurʼoni Karim targʻibi bilan bogʻliq holda, voizlik sanʼati rivojlandi. Voizlik sanʼatining taraqqiyotishi esa, ifodali oʻqish sanʼati tarixida muhim oʻrin tutadi.

Maʼlumki, Qurʼoni Karim oʻz zamonasining nafis adabiy usuli sajʼda vahiy qilingan boʻlib, u soʻz sanʼatining oliy namunasi hisoblanadi. Qurʼoni Karimni oʻqish voizdan juda katta ilmiy salohiyatni, ayni paytda, yoqimli ovoz sohibi boʻlishni ham talab qilardi. Shu boisdan ham Qurʼon suralarini maftunkor qiroat, jozibali ohangda oʻqishga oʻrgatuvchi “Ilmi balogʻa” sanʼatiga alohida eʼtibor qaratilgan. Bu haqda Abu Rayhon Beruniy “Geodeziya” asarining kirish qismida shunday deydi: **“Arab nutqida balogʻaning mavjudligi Qurʼon targʻibotida muhim ahamiyat kasb etadi. Balogʻa arab nutqining ziynatidir”**¹.

Voizlik (notiqlik) sanʼati Oʻrta asrlarda juda katta ijtimoiy-siyosiy mavqega ega boʻlib, umum davlat ahamiyatiga molik ish hisoblangan. Voizlik sanʼatining dabirlik, xatiblik, muzakkirlik kabi turlari mavjud boʻlib, baʼzi voizlar dabirlik – davlat ahamiyatiga ega boʻlgan yozishmalarni oʻqish va yozib berish bilan, baʼzi voizlar xatiblik – juma kunlari Qurʼoni Karim suralari asosida xalqni odob-axloqqa chaqirish bilan, baʼzilari esa muzakkirlik – tarixiy voqea-hodisalarni gapirib berish bilan shugʻullanganlar.

Qadimda xalq ommasi oldida nutq soʻzlovchi kishi voiz, uning nutqi esa vaʼz deb yuritilgan. Voizlik nihoyatda sharafi va, ayni paytda, masʼuliyatli kasb boʻlgan. Omma oldiga chiqib bir necha soatlab nutq soʻzlovchi kishi tinglovchilarning tuygʻulariga taʼsir oʻtkazishi, ishon tirishi, soʻz sehri bilan ularni toʻlqinlantirishi uchun juda katta bilim va iqtidorga, fasohat va mahoratga ega boʻlishi lozim edi. Shu boisdan minbarga chiqib soʻzlovchi kishilarning hammasi ham voiz degan sharafi nomga ega boʻlavermagan.

¹ Beruniy A. Tanlangan asarlar. III toʻm. – T.: Fan, 1982. 64-bet.

Soʻz ijrochiligi sanʼatiga asoslangan voizlik va suxandonlik, uning inson hayotida tutgan oʻrni haqida Kaykovusning “Qobusnoma”, Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Nodir hikoyatlar”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Husayn Voiz Koshifiyning “Dah majlis”, “Sahifai shohi”, Faxriddin Ali Safiyning “Latoif ut-tavoif” kabi asarlarida qimmatli fikr-mulohazalar bayon etilgan. Jumladan, Alisher Navoiy voizlar haqida shunday fikrlarni yozadi: **“Vaʼzxon shunday boʻlishi kerakki, uning majlisiga boʻsh kirgan odam toʻlib chiqsin, toʻla kirgan odam esa, yengil tortib holi qaytsin. Voiz olim va halol ish koʻruvchi boʻlsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor boʻladi. Agar u boshqalarga buyursa-yu, oʻzi qilmasa, uning soʻzlari hech kimga taʼsir etmaydi va foyda keltirmaydi”**¹.

Ushbu fikrlar zamiriga juda katta ibrat va hikmat maʼnolari singdirilgan. Demak, xalqqa pand-nasihat aytib, ularni toʻgʻri yoʻlga boshlovchi voiz nafaqat ilmi va chiroyli soʻzlari bilan, balki oʻzining yuksak axloq-odobi, halol hayot tarzi bilan ham boshqalarga namuna boʻlishi lozim.

Buyuk tafakkur egalarning butun bir avlodi yetishib chiqqan, jahonni ilm-maʼrifat nuri bilan yoritgan uygʻonish davri deb yuritiladigan zamonlarda Oʻrta Osiyoda soʻz sanʼati, shuningdek, notiqlik sanʼati ham taraqqiy etdi. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshgʻariy, Abulqosim Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabi ulugʻ siymolar ilm-fanning turli sohalariga oid kashfiyotlar bilan bir qatorda, notiqlik sanʼati asoslarini ham yaratdilar.

Abu Nasr Forobiy koʻplab asarlarida soʻz sanʼatiga doir qimmatli fikr-mulohazalar bildirish bilan cheklanmasdan suxandonlik nazariyasi, notiqlik sanʼati ilmiga doir maxsus “Kitob al-xitobat” risolasini ham yozgan. Jumladan, Forobiy chuqur mantiqiy asosga ega boʻlgan yorqin nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiq fanlarining ahamiyati haqida shunday deydi: **“Qanday qilib taʼlim berish, taʼlim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday soʻrash va qanday javob berish masalasiga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga (substantsiya – narsalar) va aktsidentsiya (hodisalar)ga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman.**

Ikkinchi ilm grammatikadir; u jismlarga berilgan ism (nom)

¹ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1983, 32-bet.

larni qanday tartibga solishni hamda substantsiya va aksidentsiyaning joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli soʻzlarni va nutqni qanday tuzishni oʻrgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir: maʼlum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni oʻrgatadi, bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima toʻgʻri, nima yolgʻon ekanligi haqida hukm chiqaramiz¹. Forobiyning ushbu fikrlari toʻgʻri nutq tuzish va uni ogʻzaki ijro etishni oʻrganish uchun juda chuqur va har tomonlama bilim olish muhim ekanligini koʻrsatadi.

“... Xullas, yaxshi nutq uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur boʻladi. Ularning birortasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasining buzilishi, qolgan ikkitasiga taʼsir qilmay iloji yoʻq”, – deb yozadi Beruniy². Forobiy, Beruniy kabi allomalarning toʻgʻri nutq tuzish masalasiga bu qadar eʼtibor bilan qarashlari X asrlardayoq, yorqin nutq chiroyli gapirish, ifodali oʻqish sanʼatining taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Ibn Sinoning “Sheʼr sanʼati”, Abu Rayhon Beruniyning “Oʻtmish ajdodlardan qolgan yodgorliklar”, “Geodeziya” va boshqa asarlari tarkibida keltirilgan mukammal nutq tuzish haqidagi qimmatli fikrlari bugungi kunimiz uchun, ayniqsa, ahamiyatlidir. Shuningdek, Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk”, Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab”, “Notiqlik asoslari” kabi asarlari soʻz sanʼati ilmiga bagʻishlangan bebaho maʼnaviy xazina hisoblanadi. Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi allomalar oʻz asarlarining butun-butun boblarini soʻzning ilohiy neʼmat ekanligi, soʻzning moʻjizali qudratini koʻrsatishga bagʻishlaganlar. Jumladan:

Zakovat koʻrki soʻzdur, bu tilning koʻrki soʻzdur,
Kishining koʻrki yuzdur, bu yuzning koʻrki koʻzdur.

(Yusuf Xos Hojib)

Maʼdani inson gavhari soʻzdurur,
Gulshani odam samari soʻzdurur.

(Alisher Navoiy)

kabi hikmatli misralarni bitdilar.

¹ Abu Nasr Forobiy. Risolalar. –Toshkent: 1975, 54-bet.

² Beruniy. Tanlangan asarlar. III toʻm, 64-bet.

O'rta asrlarda Bahouddin Valad, Yusuf Hamadoniy, Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Voiz Koshifiy, Mu'iniddin Voiz, Voiz Hiraviy, Zayniddin Vosifiy kabi notiqlik san'atini puxta egallagan so'z ustalari yetishib chiqdilar. Bu ulug' zotlar o'zlarining ibratli hayot tarzi bilan imon-e'tiqod, ilm-ma'rifat, axloq-odob haqidagi beqiyos o'g'itlari bilan minglab insonlar qalbini ma'rifat nurlari ila munavvar qilishga erishdilar.

XV–XVI asrlarda notiqlik san'ati turlari, qonun-qoidalarini aks ettiruvchi bir necha qo'llanmalar vujudga keldi. Ayniqsa, Muhammad Rafi' Voizning "Abvob ul-jinon" ("Jannat eshiklari"), Voiz Qazviniyning "Ziloli maqol" ("Maqol nafosati"), Voiz Shirvoniyning "Ahsan ul-ahodis" ("Nafis kalimalar"), Quraysh Sindiyning "Anis ul-voizin" ("Voizlar do'sti"), Mulla Kalon Voiz Samarqandiyning "Ravzat ul-voizin" ("Voizlar bo'stoni"), Qozi O'shiyning "Miftoh un-najot" ("Najot kaliti") kabi asarlari keyingi davrlarda yetishib chiqqan notiqlik uchun asosiy dasturulamal bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", Xondamirning "Makorim ul-axloq" kabi asarlarida ham voizlik san'ati haqida qimmatli fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Tariximizda nurli iz qoldirgan ulug' allomalar tomonidan notiqlik san'ati haqida maxsus asarlar yaratilishi, so'z ijrochiligiga bu qadar katta e'tibor berilishi qadim-qadimdan O'rta Osiyoda ifodali nutq san'atining juda katta ijtimoiy-siyosiy mavqega ega bo'lgan davlat ahamiyatiga molik ish ekanligidan dalolat beradi.

Mavlono Irshod. XV asrda Hirotida yashab - faoliyat ko'rsatgan voizlardan biri Mavlono Irshoddir. U o'zining donishmandligi va so'zga chechanligi bilan el nazariga tushgan. Mavlono Irshod faqat xalqqa va'z aytish bilangina cheklanib qolmasdan, rasmiy davlat ishlarida ham qatnashib, qo'shni mamlakatlar bilan diplomatik aloqalarni mustahkamlashda munosib xizmatlar qilgan. Faxriddin Ali Safiyning "Latoyif ut-tavoif" asarida hikoya qilinishicha, Sulton Husayn Boyqaro rasmiy davlat ishi yuzasidan muzokara olib borish uchun Sherozga vakil yubormoqchi bo'ladi. Saroy a'yonlari o'zaro maslahatlashib, bunday nozik va mas'uliyatli vazifani faqat Mavlono Irshod bajara oladi, degan xulosaga kelishadi.

Mavlono Irshod Sherozga borib kutilganidek, rasmiy ishlarni oz fursatda ijobiy hal qilishga erishadi. Uning notiqlik mahoratiga qoyil qolgan Shoh Shujo' Irshodga ruxsat bermay, bir majlis qurib keyin ketishni iltimos qiladi. Majlis juma kuniga belgilanadi. Juma namozidan keyin Masjidi jome'ga yig'ilgan xalq oldida Mavlono Irshod shunday ehtirosli nutq so'zlaydiki, odamlar uning ta'sirchan so'zlaridan junbushga kelib, ko'z yoshlarini tiya olmay qolishadi. Buni ko'rgan voiz notiqlik mahoratining yana bir qirrasini namoyish etib, o'z nutqida keskin burilish yasaydiki, endi hamma birdaniga ko'z yoshi aralash kula boshlaydi. "Latoyif ut-tavoyif" asarida keltirilgan bu voqea Mavlono Irshodning odamlar ruhiyatini chuqur tushunadigan, nihoyatda mahoratli so'z ustasi bo'lganidan dalolat beradi.

Qozi O'shiy. O'zining purhikmat so'zlari va jarangdor ovozi bilan xalqqa maqbul va manzur bo'lgan voizlardan yana biri Qozi O'shiydir. Mavlono asli farg'onalik bo'lib, O'sh shahrida qozilik lavozimida ham ishlagan. Mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etgan Qozi O'shiy jamiyatda yuzaga keladigan chigal muammolarni yechishda, odamlar qalbiga yo'l topishda benazir zot bo'lgan. Bu haqida Faxriddin Ali Safiyning "Latoyif ut-tavoyif" asarida quyidagi voqea hikoya qilinadi: "Seiston viloyatining xalqi qattiqqo'lligi, hatto gadoyga ham sadaqa bermasligi bilan nom chiqargan ekan. Qozi O'shiy esa mana shu xalqning ko'ngil qulfini so'z kaliti vositasida ochishga erishadi. U Seistonga borib ma'lum muddat shu xalqning ichida yashaydi; ularning ruhiyatini o'rganadi, odamlarni qiynayotgan muammolarni aniqlaydi. Ana shundan keyin shahar qozisidan ruxsat olib, juma kuni masjidi jome'da xalqqa va'z aytadi. U o'z nutqida xalqning ayni dilidagi gaplarni, ularni qiynayotgan muammolarni shunday aniq va ravon bayon etadiki, xalq topgan-tutganini minbar ostiga keltirib tashlaydi. Mavlono O'shiy nutqi uchun haq olmasligini, va'z va nasihat faqat savob uchun, odamlarni to'g'ri yo'lga boshlash uchun aytilishini tushuntirganda Seiston xalqining voizga bo'lgan hurmat va muhabbati yanada oshadi. Mana shu voqeadan keyin bu xalqning xasis emas, aksincha, oliyjanob ekanligi, faqat o'z davrining ba'zi muammolariga javob topa olmay qiynalayotganliklari ma'lum bo'ladi.

Xoja Muayyad Mehnagiy. "Majolis un-nafois" tazkirasida Xoja Muayyad Mehnagiy nomi o'z zamonasining yetuk notiqalaridan biri

sifatida tilga olinadi. Dunyoviy va diniy bilimlarni chuqur egallagan bu kishining va'zlari hamisha jo'shqin o'tgan. Mehnagiy va'zlarining asosini imon-e'tiqod, dinu diyonat, axloq-odob haqidagi umuminsoniy masalalar tashkil etgan.

U o'zining pandu nasihat so'zlari bilan zamondoshlarini ezgulikka da'vat etishdan charchamagan. Voiz o'z nutqini hamisha Qur'on hikmatlari va hadislar, hikoyat va rivoyatlar bilan bezab, ularni tinglovchilarning didi va saviyasiga muvofiqlashtirib dilcash ohangda bayon etgan. Shuning uchun ham, uning va'zlari xalq tomonidan qizg'in kutib olingan, bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Komil ma'rifat egasi Xoja Muayyad Mehnagiy o'z davrining fidoiy murabbiysi sifatida boshqalarini ham kamolot sari yetaklashga intilgan. Shu boisdan Alisher Navoiy "Majolis un-nafois"da taniqli adiblar va shoirlar qatorida Xoja Muayyad nomini ham hurmat va ehtirom bilan tilga oladi. **"Xoja Muayyad Mehna – Hazrat Shayx Abusaid Abulxayr (quddisa sirrihu)ning nabiralaridindur. Yillar mozor boshida shayx erdi va zohir ulumin takmil qilib erdi va va'z majolisi bag'oyat garm va pursho'r voqe' erdi. Va Xoja samo'ni dag'i muassir qilur erdi. Salotin Xojani ta'zim qilur erdi"**¹.

Mavlono Riyoziy. "Majolis un-nafois" tazkirasining uchinchi majlisida Riyoziy haqida shunday ma'lumot keltirilgan: **"Mavlono Riyoziy – Zova muhavvilotidindur. Atvori mutalavvin kishidur. Ul viloyatning qozisi erdi. Ul amrg'a munofiy ishlar andin sodir bo'lib, ma'zul bo'ldi va qayd va musodaralar tortdi va base zahmatlar ko'rdi, hamul mansab muddaosig'a ammo muyassar bo'lmadi. Va'z aytib minbarda o'z ash'orin o'qub, yig'lab vajdu hol qilur"**².

Hazrat Navoiyning ushbu fikr-mulohazalaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Mavlono Riyoziy bir necha muddat Zova viloyatining qozisi bo'lgan. Ammo o'z davri xukmronlarining siyosatiga qarshi borgani uchun qozilik lavozimidan chetlashtirilib, ancha zahmatlar chekkan. Mavlono Riyoziy davrining taniqli so'z ustasi sifatida o'z va'zlarida yuksak insonparvarlik qarashlarini ilgari surgan. Jamiyatda ro'y beradigan axloqsizlik, zo'ravonlik kabi g'ayriinsoniy hodisalarga befarq

1 Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. XII to'm.--Toshkent: G'.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1966, 42-bet.

2 Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. XII to'm.--Toshkent: G'.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1966, 101-bet.

qaray olmagan. Binobarin, hukmronlarni insofga chaqirish e'tiqodsiz va nopok kimsalarni haq yo'lga hidoyat etish Mavlono Riyoziy va'zlarining asosiy mazmunini tashkil etgan. Riyoziy voiz, ayni paytda iste'dodli shoir ham bo'lgan. Shu boisdan ham xalqqa va'z aytayotganda ba'zan o'z she'rlarini hissiyot bilan o'qib, eshituvchilarni ham to'lqinlantirgan, ularda xayrixohlik va hamdardlik tuyg'usini uyg'ota olgan. Hayoti va faoliyatini ezgulikni targ'ib etishga bag'ishlagan mavlono Riyoziy fidoiy murabbiy sifatida xalq qalbidan chuqur joy olganligi sababli ham, Alisher Navoiydek zotning nazariga tushgan.

Tayanch tushunchalar

Kohinlar – "Avesto" targ'ibotchilari. Qadimgi notiqlar.

Voizlar – axloqiy-talimiy, ijtimoiy-siyosiy mavzularda nutq so'zlovchi ma'rifat targ'ibotchilari.

Voizlik turlari: dabirlik, xatiblik, muzakkirlik.

Substantsiya – tub mohiyat.

Aksidentsiya – tasodifiy hol, hodisa; tub mohiyati e'tibori bilan uncha ahamiyati bo'lmagan juz'iy xususiyat.

Savol va topshiriqlar

1. Ifodali o'qish san'atining taraqqiy etishida "Avesto" qanday o'rin tutgan?

2. Qur'oni Karimni qiroat bilan o'qish san'ati va uning inson ruhiyatiga ta'siri haqida gapiring.

3. Og'zaki so'z ijrochiligiga asoslangan voizlik san'ati haqida qaysi manbalarda ma'lumot berilgan?

4. Alisher Navoiy va'z aytuvchi haqida nima deydi, siz bu fikrni qanday izohlaysiz?

5. Abu Nasr Forobiy mantiqiy asosga ega bo'lgan to'g'ri va yorqin nutq tuzishda, asosan, nimalarga e'tibor qaratadi?

6. O'tmishda ifodali o'qish yoxud notiqlik san'atiga doir qanday asarlar yaratilgan?

Adabiyotlar:

1. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. III to‘m. – Toshkent: Fan, 1982.
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomi-dagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983.
3. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. – Toshkent: 1975.
4. Qobiljon Oripov, Mahmuda Obidova. Ifodali o‘qish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIYNING HAYOTI

VA IJODI

Reja

1. Husayn Voiz Koshifiy mashhur axloq targ‘ibotchisi va adib.
2. Husayn Voiz Koshifiy – Alisher Navoiy va Xondamirlar nigohida.
3. “Axloqi Muhsiniy”, “Futuvvatnomai sultoniy...” asarlarida so‘z san‘ati va so‘zlovchi madaniyati haqidagi fikr-mulohazalar.

Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashab ijod etgan atoqli olim va adib, axloq va ma‘rifat targ‘ibotchisidir. Uning nomi o‘z zamonidayoq mashhur bo‘lib el og‘ziga tushgan edi.

Husayn Voiz Koshifiy taxminan 1440-yillarda Sabzavor viloyatining Bayhaq nohiyasida tavallud topgan. Dastlabki ta‘limni o‘z vatandida olgan bo‘lg‘usi olim keyinchalik Nishopur, Mashhad shaharlarida o‘qishni davom ettirgan. XV asrning ulug‘ allomasi Hazrat Jomiyning nazariga tushgan Koshifiy uning tavsiyasi bilan o‘sha davrning madaniy markazlaridan bo‘lgan Hirot shahriga keladi.

Husayn Voiz Koshifiyning ilmiy qiziqishi va salohiyati bag‘oyat keng bo‘lib, u ilmi nujum, tafsir, falsafa, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, fiqh bo‘yicha xilma-xil asarlar yozib qoldirgan. Uning “Axloqi Muhsiniy”, “Anvori Suhayliy”, “Risolai Xotamiya”, “Tafsiri Husayniy”, “Javohir ut-tafsir”, “Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati”, “Ravzat ush-shuhado” (“Shahidlar bog‘i”), “Sahifai shohi” kabi asarlari xalq o‘rtasida keng tarqalgan.

Husayn Voiz Abdurahmon Jomiyning ixlosmand muridi, shogirdi si-

fatida ham, islom dinining targ‘ibotchisi sifatida ham el o‘rtasida katta obro‘-e‘tiborga ega bo‘lgan. So‘zamol va zakiiy, har tomonlama bilimdon bu zot ayni paytda Alisher Navoiyning do‘sti va muxlisi ham edi. Shu boisdan o‘zining ikkita tafsiri, ya‘ni “Tafsiri Husayniy” va “Javohir ut-tafsir at-tuhfat ul-amir” nomli asarlarini Navoiyga bag‘ishlaydi.

Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” tazkirasining to‘rtinchi majlisida Husayn Voiz Koshifiy ijodiga yuqori baho beradi. **“Mavlono Husayn Voiz – Koshifiy taxallus qilur. Sabzavorlikdur. Yigirma yilga yaqin borkim, shahrdadur va mavlono zufunun va rangin va purkor voqe‘ bo‘lubtur. Oz fan bo‘lg‘aykim, daxli bo‘lmag‘ay. Xususan, va‘z, insho va nujumki, aning haqqidur va har qaysida mutaayyin va mashhur ishlari bor”**¹.

Alisher Navoiyning zamondoshi mashhur tarixchi Xondamir esa, “Habib us-siyar” nomli kitobida Voiz Koshifiy faoliyati haqida shunday ma‘lumot beradi: **“Voiz nujum ilmi va inshoda o‘z zamonasining yagonasi edi va ko‘p ilmlar bo‘yicha namunalar yaratib, asosli gaplar aytib, haqli da‘volar qilardi. Chiroyli ovoz va dilkash ohangda va‘z va nasihatlar bilan shug‘ullanardi”**. Darhaqiqat, va‘z va pandu nasihat so‘zlarini aytib, xalqni to‘g‘ri va haq yo‘lga boshlashda Husayn Voiz Koshifiy o‘z zamonasining yagonasi bo‘lgan. Shuning uchun unga “voiz” degan unvon berilgan. O‘rta asrlarda voizlik katta san‘at hisoblanardi, ulkan maydonlar, masjid va madrasa sahnalarida odamlar yig‘ilishib, donishmand allomalar, ulamo va davlat arboblarning va‘zlarini tinglaganlar.

Husayn Voiz Koshifiy har juma kuni Hirotning masjidi jome’sida va‘z aytgan. Minglab odamlar uning nasihatlarini tinglab, o‘zlariga olam-olam ruhiy ozuqa olganlar. Koshifiy va‘zlarining shuhratini ta‘minlagan sabab, avvalo, uning Qur‘oni Karim suralarini yoddan bilishi, hadislarni, g‘oyat ko‘p hikoya va rivoyatlarni misol keltirib, bularni tinglovchilarning saviyasiga muvofiqlashtirib, yoqimli va ta’sirchan usulda bayon etib, zamona voqealariga bog‘lab sharhlashida bo‘lgan.

Umrini yurt osoyishtaligi va xalq manfaatlariga bag‘ishlagan bu zot odamlarni halol yashashga, to‘g‘riso‘z bo‘lishga, dinu imon yo‘lidan

¹ Alisher Navoiy. O‘n besh tomlik. O‘n ikkinchi to‘m. // Majolis un-nafois. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1966, 42-bet.

chiqmaslikka chaqirar va o'zi ham bunga qattiq amal qilardi. Koshifiy katta olim va adib bo'lishiga qaramasdan, juda oddiy va kamtarona hayot kechirgan; ayni paytda juda nozik tabiatli kishi bo'lgan. Shu munosabat bilan Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasida qiziq bir voqeani hikoya qiladi: Husayn Voiz Koshifiy va'z aytadigan minbar oldiga shaharning sho'xlaridan biri Hofiz Sheroziyning quyidagi baytini yozib ketadi:

Voizon chun jilva dar mehrobu minbar mekunad,

Gar ba xilvat meravand on kori digar mekunand.

(Voizlar minbar ustida, mehrob oldida jilva qilib so'zlaydilar, xilvatga borgandan keyin esa, boshqa ishlar bilan shug'ullanadilar)

Husayn Voiz navbatdagi va'zga kelayotib, yuqoridagi baytga ko'zi tushadi va shartta orqasiga burilib, qaytib ketadi. Qattiq xafa bo'lganidan bir yilgacha va'z aytishga chiqmay qo'yadi. Shahar akobirlarining iltimoslaridan so'nggina yana va'z aytish boshlaydi.

Gap shundaki, Hofiz Sheroziy ushbu baytda munofiq, ikkiyuzlama-chi, aytgan so'ziga o'zi amal qilmaydigan kishilarni fosh etgan edi. Voiz Koshifiy esa, bunday kishilar toifasidan bo'lmasa-da, qo'pol hazildan qattiq ranjigan.

Husayn Voiz notiq sifatida shu qadar hurmat va e'tiborga sazovor bo'lganki, buning asosiy sabablaridan biri, avvalo, ovozining yoqimlilik, jozibador ohangi, ichki ruhiy holatni o'rinli harakatlar bilan ifoda qila olishida edi. Shu boisdan ham, xalq yig'iladigan hamma joyga doimo uni taklif qilishgan. Natijada bo'sh vaqti bo'lmagan voiz aniq jadval bilan ishlashga majbur bo'lgan. Husayn Voiz qayerda nutq so'zlasa, shu yerda odamlar soni ko'payib ketar, natijada, minglab xalq to'plangan katta maydonlarning oxirida turganlarga uning ovozi yetib bormas ekan. Shunga qaramay, odamlar bu zotning nurli siymosini uzoqdan bo'lsa ham bir ko'rishga, so'zlariga monand chiroyli xatti-harakatarini kuzatishga qiziqib maydonni tark etmas ekanlar. Bu haqda Koshifiyning o'g'li Faxriddin Ali Safiy o'zining "Latoyif ut-tavoif" asarida qiziq bir voqeani hikoya qiladi: Kunlarning birida Koshifiy Masjidi jome'da va'z aytayotgan ekan. Odamlarning nihoyatda ko'pligidan majlisga kelayotgan o'sha davrning mashhur so'z ustalaridan biri Mavlono Sayyid G'iyosiddin nutq so'zlayotgan Voiz Koshifiyga mahliyo bo'lib, qatnashishi lozim

bo‘lgan majlisga kechikadi. Ittifoqo, shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham ishtirok etayotgan bo‘ladi. Sayyid G‘iyosiddin shoshilib majlisga kirib kelishi bilan hazrati Jomiy undan so‘raydi:

– Nechun kechikdingiz, mavlono G‘iyosiddin?

– Meni ma‘zur tuting, ustod, – deydi G‘iyosiddin, – kelayotgan edim, Masjidi jome‘da Husayn Voiz nutq so‘zlayotgan ekanlar, shunga qiziqib turib qolibman.

– Xo‘sh, qanday yangilik eshitdingiz?

– Hech qanday, – deydi G‘iyosiddin.

– Sabab?

– Sabab shuki, – deydi gunohkor, – odam juda ko‘p ekan. Olomon meni turtib, bir chekkaga chiqarib yubordi. Men shunchalik uzoq masofada edimki, uning ba‘zi-ba‘zi so‘zlari zo‘rg‘a qulog‘imga chalinardi.

– Unday bo‘lsa nima qilib o‘tirdingiz?

– Qarab o‘tirdim, – deydi G‘iyosiddin, – Husayn Voiz shunday nutq so‘zlayotgan ediki, gaplarini eshitmasam ham, uning mahoratiga maf-tun bo‘lib, nutqining oxirigacha qarab o‘tirdim.

Darhaqiqat, Husayn Voiz Koshifiy zamonasining eng barkamol notig‘i sifatida ulug‘vor ma‘nolar to‘la nutqi bilan xalq qalbiga kirib borgan. Jozibador ovozi, ulkan maydonlarda yoqimli tarona kabi yang-rab tinglovchilarni o‘ziga maftun etgan. Ayni paytda yuksak insonpar-var va murabbiy sifatida haqiqat va adolat to‘g‘risidagi pand-nasihat so‘zlari bilan mazlumlar diliga taskin bergan.

Koshifiy faqat ijrochi notiq bo‘lib qolmasdan, yuqorida ta‘kidlanganidek, iste‘dodli adib sifatida ham qator asarlar ijodkoridir. Adib asarlarining fazilati shundaki, u mavjud jamiyatni, odamlarni tahlil etadi, hikmat va falsafa asosida fikr-mulohaza yuritadi. Natijada odam bolasiga xos juda ko‘p umumiy xususiyatlar: ojizlik va ulug‘lik sifatla-rini ko‘rsatib beradi. Koshifiyning el orasida mashhur bo‘lgan asarlari-dan biri 1495 yilda yaratilgan “Axloqi Muhsiniy”dir. Ushbu asar Sulton Husayn Boyqaroning o‘g‘li, temuriy shahzoda, Marv hukmdori Muhsin Mirzoga bag‘ishlangan. Asarning asosini ijtimoiy hayot, ta‘lim-tarbiya va axloq haqidagi chuqur falsafiy fikr-mushohadalar tashkil etadi. Ko-shifiy “Axloqi Muhsiniy” asarining kirish qismida: **“Maqbul af‘olidin necha kalima bayon varaqiga yozdim, toki o‘zga podshoh avlodiga ibratnoma, dasturulamal bo‘lgay”**, – deydi.

Adib o'z davrining insonparvar murabbiysi sifatida davlat, mam-lakat boshliqlarining vazifasini ko'rsatib berishni, ularga nasihat qilishni o'zining burchi deb biladi. U davlatni, xalq manfaatlarini ko'zlovchi, xalq orzu-umidlarini amalga oshiruvchi vositaga aylantirishga, davlat arboblari xalq xizmatchilariga aylantirish g'oyasini ilgari suradi. Jamiyatdagi tengsizlik va haqsizlikni hukmron tabaqalarda yuksak axloqiylik va insoniylik fazilatlarini qaror toptirish orqali bartaraf etmoqchi bo'ladi. Xullas, "Axloqi Muhsiniy"da insonga sharaf keltiradigan poklik, imon, e'tiqod, ezgulik singari sifatarning ahamiyatini ta'kidlash barobarida, podshoh va saroy xizmatchilarining xislatlari, burch-vazifalarini belgilab beradi. Adib faqat podshoni emas, balki oddiy insonni ham dili, niyati pok, xayr-saxovatli, kamtar, dono, dunyo sir-sinoatlarini bilishga qiziquvchi aql-zakovat egasi sifatida ko'rishni orzu qiladi. Koshifiy ijtimoiy-axloqiy idealni yuzaga chiqarishning asosiy vositasi deb ilm-ma'rifat va axloqiy tarbiyani tushunadi.

Adibning "Anvori Suhayliy" nomli asari ham axloqiy-didaktik xarakterda bo'lib, u mashhur "Kalila va Dimna" ta'sirida yaratilgan. "Anvori Suhayliy"da Sharq adabiyotida keng tarqalgan hikoyat va rivoyatlar keng o'rin egallaydi va shu orqali adib qissadan hissa chiqarib, o'zining o'git va nasihatlarini, axloqiy qarashlarini bayon etadi.

"Risolai Xotamiya" asarida esa, Xotam Toyi timsolida oliyhimmatlik va saxiylik fazilatlarini targ'ib qilinadi. Ehsan va saxovat kishini komillik sari eltuvchi eng go'zal sifatlardan ekanligi uqtiriladi. Yuqoridagi nomlari qayd etilgan asarlardan tashqari, Husayn Voiz Koshifiy notiqlik san'ati nazariyasiga oid "Sahifai Shohi", "Dah majlis", "Maxzan ul-insho" kabi qo'llanmalar ham yozgan. Shu bilan bir qatorda, "Axloqi Muhsiniy", "Risolai Xotamiya", "Anvori Suhayliy" asarlarida ham so'z, notiqlik san'atiga doir qimmatli fikr-mulohazalar uchraydi. Ushbu asarlar XV asrdayoq Xuroson viloyatlari madrasalarida darslik sifatida keng qo'llanilgan.

Adibning "Futuvvatnomai sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati" asari ham uning boshqa asarlari singari asrlar davomida axloq va odob dasturi sifatida insonlar qalbini ezgulik nurlari bilan yoritib kelgan. Asarda javonmardlik ilmi qonun-qoidalar va tasavvuf falsafasi haqida qimmatli fikr-mulohazalar ilgari surilgan.

“Futuvvatnomai sultoniy...”ning oltinchi fasli suhbat odobi masalasiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda muallif kattayu kichik – hammaga birdek zarur bo‘lgan nihoyatda ibratli fikrlarni bayon etadi: **“Bilgilki, odamizodning sharafi nutqi bilan va nutq odobiga rioya qilmagan odam bu sharafdin behradir. So‘z hammavaqt savob uchun ishlatilishi, to‘g‘ri va haqqoniy bo‘lishi kerak. Agar shunday bo‘lmasa, jim turgan ma‘qul”**¹.

Adib suhbat odobi haqida chuqur fikr-mulohaza yuritar ekan, shayxlar va boshqa martabaga erishgan kishilarning amal qilishi lozim bo‘lgan qoidalarni birma-bir ko‘rsatib beradi:

“Birinchidan, har kimning ahvoliga qarab munosib so‘z aytsin.

Ikkinchidan, dag‘allik qilmasdan, lutf va muloyimlik bilan gapirsin.

Uchinchidan, gapirayotganda tabassum qilib, ochilib gapirsin.

To‘rtinchidan, ovozini baland ko‘tarmasin, eshituvchilarga maulol keltirmaydigan qilib gapirsin.

Beshinchidan, odamlarga naf‘i tegadigan ma’noli gaplarni gapirsin.

Oltinchidan, agar so‘zning qimmatini – qadri bo‘lmasa, uni tilga olmasin, chunki ulug‘larning so‘zi bamisoli urug‘dir, agar urug‘ puch yoki chirigan bo‘lsa, uni qayerga ekmang unib chiqmaydi”².

Husayn Voiz Koshifiy martabaga yetmaganlarning suhbat-odobi haqida ham alohida to‘xtalib, bunda u quyidagi sakkizta qoidaga amal qilish lozimligini ta’kidlaydi:

Birinchidan, so‘ramagunlaricha gapirmasin.

Ikkinchidan, gapirayotganda ovozini baland ko‘tarmasin.

Uchinchidan, gapirayotganda o‘ngu so‘lga qaramasin.

To‘rtinchidan, g‘arazli va kinoya gaplarni gapirmasin.

Beshinchidan, qattiq gapirmasin va betgachoparlik qilmasin.

Oltinchidan, pushaymon bo‘lmaslik uchun o‘ylab gapirsin.

Yettinchidan, odamlar gapini bo‘lib so‘z qotmasin.

¹ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati (fors-tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasi). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994. 57–58-betlar.

² Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati (fors-tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasi). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994. 58-bet.

Sakkizinchidan, ko‘p gapirmasin. Chunki ko‘p gapirish aqli noqislik belgisidir. Oz bo‘lsa ham, soz gapirishni shior etsin”¹.

Bundan besh asr muqaddam aytilgan ushbu o‘gitlar inson ma’naviy tarbiyasi kun tartibida turgan, bizning zamonamizda ham dolzarb masala bo‘lib turibdi. Xullas, Husayn Voiz Koshifiyning har bir asari olam-olam ma’noga ega bir xazinadir. O‘z umrini odamlar qalbini ilmu ma’rifat nurlari bilan munavvar qilishga bag‘ishlagan adib va mashhur voiz 1505 yilda Hirotda vafot etgan.

Tayanch tushunchalar

Voiz – nutq so‘zlovchi, notiq.

Ilmi nujum – yulduzlar haqidagi ilm, falakiyot ilmi.

Koshifiy – kashf qiluvchi.

Suhbat odobi – suhbatlashish madaniyati.

Savol va topshiriqlar

1. Husayn Voiz Koshifiy qayerlarda tahsil olgan, Hirotda kelishiga kim sabab bo‘lgan?

2. Koshifiy, asosan, qaysi fanlarni chuqur o‘rgangan, uning xalq o‘rtasida mashhur bo‘lgan asarlarining nomlarini ayting.

3. Navoiy va Koshifiy o‘rtasidagi o‘zaro do‘stlik va ilmiy hamkorlik munosabatlari haqida qanday fikrdasiz?

4. Husayn Voiz Koshifiy va’zlarining shuhrat qozonishiga, asosan, qanday omillar sabab bo‘lgan?

5. “Axloqi Muhsiniy” asarining g‘oyaviy mazmuni nimalardan iborat?

6. Husayn Voiz Koshifiy notiqlik san’atiga doir qanday asarlar yozgan?

7. “Futuvvatnomai sultoniy...” asarida martabaga yetmaganlarning suhbat odobida sakkizta qoidaga amal qilish ta’kidlangan. Bu qoidalar nimalardan iborat?

8. Koshifiyning qaysi asarlari fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Tarjima kimlar tomonidan amalga oshirilgan?

¹ O‘sha kitob, 58-bet.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. O'n besh to'mlik. O'n ikkinchi tom. Majolis un-nafois. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1966.

2. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati (fors tilidan Najmiddin Komilov tarjimasini). – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994.

3. S.Inomxo'jayev, A.Zunnunov. Ifodali o'qish asoslari. –Toshkent: O'qituvchi, 1978.

4. Ravshanbek Mahmudov. Degonimni ulusqa marg'ub et... – Toshkent: O'zbekiston, 1992.

QADIM YUNONISTONDA NOTIQLIK SAN'ATI

Reja

1. Yunonistonda notiqlik san'ati taraqqiyoti va uning sabablari.
2. Notiqlik san'ati va Aristotel ijodi.
3. Mark Tulliy Sitseron – mashhur notiq va nazariyotchi olim.
4. Demosfen – beqiyos notiq, otashin vatanparvar.

Antik davrlarda yunonlar chuqur fikrlash va chiroyli gapirish ilmini hikmat va donishmandlik deb ataganlar. Notiqlik san'atining buyuk namoyandasi Sitseronning ma'lumotlariga qaraganda, Suqroti hakim zamonlarigacha falsafa va notiqlik yagona ilm sifatida mavjud bo'lgan. Suqrot o'z mulohazalari bilan dono fikr va ziynatlangan nutqning yagona ilmini ikkiga ajratib qo'ygandan keyin fikrga ayrim, nutqqa ayrim o'qitish odati paydo bo'lgan¹. Shundan keyin kishilarni har tomonlama mukammal, go'zal nutq so'zlashga o'rgatuvchi maxsus ritorika ilmi vujudga kelgan. Ma'lumotlarga qaraganda ritorikaning asl vatani Sitsiliya oroli bo'lib, eramizdan oldingi V asrning o'rtalarida bu yerda demokratik tartiblar o'rnatilgach, notiqlik faoliyatining rivoji uchun keng yo'l ochiladi.

Mashhur ritor Gorgiy (taxminan 483–376) 427 yilda o'z shahri Leontina uchun harbiy yordam so'rab maxsus elchi sifatida Afinaga ke-

¹ Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasini). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 270-bet.

ladi va xalq majlisida gapirgan nutqi bilan Afina yoshlarida juda kuchli taassurot qoldiradi; shundan keyin ko'p o'tmay Gorgiy butunlay Afina ga ko'chib kelib, shu yerda ritorika maktabini ochadi va o'z shogirdlariga chiroyli so'zlash san'atini o'rgata boshladi.

Gorgiyning fikricha, notiqning eng muhim vazifasi tinglovchini ishontirish, uni maftun etish va o'ziga rom qilishdan iboratdir. Gorgiy, asosan, mifologik mavzularda tantanali nutq so'zlagan, uning nomi ostida bizga qadar "Yelena" va "Palimed" sarlavhali ikkita yozma nutq yetib kelgan.

Notiqlik san'atiga ehtiyoj Afinada, ayniqsa, juda kuchli edi. Chunki Yunonistonda demokratiya tuzumi qaror topgach, respublikaning har bir ozod kishisi xalq majlislarida, senat kengashlarida, sud ishlarida erkin nutq so'zlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Afina davlatidagi sud tartiblari ham notiqlik san'atining keng rivoj topishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Mazkur tartiblarga ko'ra, sudga ishi tushgan har bir kishi shaxsan sud majlisiga kelib, da'volarini bayon etishi yoki o'zini himoya qilishi lozim edi. Lekin hamma ham voqea tafsilotlarini mantiqan asoslab, chiroyli gapirish iqtidoriga ega bo'lavermaydi. Natijada, hozirgi advokatlarga o'xshagan va qadimgi yunon tilida "logograflar" deb ataluvchi maxsus kasb kishilari paydo bo'ldi. Bilimdon, so'zga chechan notiqning ko'pchiligi "logografik" bilan ham shug'ullanib sudlashuvchilarga maxsus nutq matnlarini yozib berganlar. Logograflar haqida fikr yuritilganda ko'pincha manbalarda Lisiy nomi qayta-qayta tilga olinadi.

Asli sitsiliyalik bo'lgan mashhur so'z ustasi Lisiy Afinada yashagan (459 – 380). O'z faoliyatini logografik kasbiga bag'ishlagan bu zot, asosan, sud nutqlarini ijod etgan. U har bir nutqni yozishga kirisharkan, avvalo, bu nutqni buyurtma bergan kishining tabiatiga, ijtimoiy mavqeiga qanchalik monand kelish-kelmasligiga katta e'tibor beradi. Masalan, qishloqdan kelgan oddiy bir dehqon yoki o'rtamiyona shahar fuqarosi hech qachon kitobiy iboralar ishlatib, murakkab qonunning kerakli boblarini dalil keltirib, hashamatli nutq so'zlay olmaydi. Agar shunday qilsa, aytgan gaplarining soxtaligi bilinib qoladi. Lisiy san'atkorligining asosiy siri shundaki, u nutq matnini yozishga kirishar ekan, o'z oldiga faqat bir maqsadni qo'yadi; u ham bo'lsa so'zlayotgan kishi haqida sud hay'ati dilida eng yaxshi taassurotlar qoldirish,

uning har bir gapi yurakdan chiqayotgan, chinakam samimiy gaplar ekanligiga ishonitirishdir. Lisiy qo‘li bilan yozilgan nutqlarning biron-tasida so‘zlovchining tabiatiga mos kelmaydigan dabdabali, serhasham iboralarni uchratmaymiz. Lisiy nutq uslubining aniq va ravshanligi, tilining sodda va ravonligi, har bir odamni o‘z tilida gapirtira olish mahorati uni yunon tarixida o‘tgan logograflarning eng mashhurlari qatoriga qo‘ydi.

Shu tariqa notiqlik san’ati rivojlanib, uning **siyosiy notiqlik, sud notiqligi, epidektik notiqlik** kabi turlari paydo bo‘ladi. Epidektik notiqlar ulug‘ zotlarni va mashhur voqealarni madh etib, tantanali yig‘inlarda nutq so‘zlaganlar.

Notiqlik san’atining rivojlanishi, adabiy tilning, badiiy adabiyotning ravnaqida katta ro‘l o‘ynadi, shuningdek, “Ritorika” ilmining vujudga kelishiga sabab bo‘ldi.

Yunoniston va Rimdagi notiqlik san’ati taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan mashhur so‘z ustalarining har biri o‘z nutq uslubi bilan alohida ajralib turganlar. Bu haqda Mark Tulliy Sitseron shunday deb yozadi: “Isokratda nazokat, Lisiyda oddiylik, Gipereidda zukkolik, Esxilda tiniqlik, Demosfenda kuch bor. Ular go‘zal, zebo emasmilar? Ular ozgina bo‘lsa-da, bir-biriga o‘xshaydilmilmi? Afrikanda salmoqdorlik, Leliyda muloyimlik, Galbada keskinlik, Karbonda alohida bir ravonlik va ohang bor edi. Ularning qaysi biri o‘z davrlarida birinchi bo‘lmagan? Va aytish kerakki, ularning har biri o‘z uslubida birinchi edi”¹. Xullas, notiqlar qancha bo‘lsa, suxandonlik turlari ham shuncha xilma-xil bo‘lgan. Shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, qadimgi davrda mashhur bo‘lgan barkamol notiqlarning aksariyati buyuk donishmandlar Platon va Aristotel maktabida ta’lim olgan faylasuf ham edilar.

ARISTOTEL

(miloddan avvalgi 384 – 322 yillar)

Qadimgi yunon san’ati va falsafasining yuksak cho‘qqisini Aristotel ijodi tashkil etadi. Ayniqsa, uning “Poetika”, “Ritorika” kabi asarlaridagi adabiyot va san’at bilan bog‘liq bo‘lgan qimmatli fikr-mulohazalar hanuzgacha ilm olamida dasturulamal bo‘lib xizmat qilmoqda.

¹ Sitseron. Notiqlik san’ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 260-bet.

Aristotel go‘zallik falsafasini o‘z tadqiqotlari markaziga qo‘yadi. U go‘zallikni tartib, mutanosiblik va aniqlikda ko‘radi. Aristotel talqiniga ko‘ra, go‘zal san‘at asarlari inson qalbini salbiy hissiyotlardan forig‘lantiradi, natijada inson, bir tomondan, taqdir ko‘rguliklariga xotirjam qaray boshlasa, ikkinchi tomondan, baxtsizlik girdobiga tushganlarga o‘zida hamdardlik hissini tuyadi; ya‘ni, san‘at insonni olijanob qilish, yaxshilash, go‘zallashtirish xususiyatiga ega.

Qadimgi dunyo ilm-fani, falsafiy qarashlarining buyuk donishmandi Aristotel miloddan avvalgi 384-yilda Makedoniyaning Stagira shahrida tug‘ilgan. Uning otasi Nikomax Makedoniya hukmdori Amint II ning shaxsiy tabibi bo‘lgan. Aristotel 17 yoshidan 37 yoshigacha faylasuf Platon akademiyasida tahsil oladi. 342-yilda podshoh Filippning taklifi bilan Makedoniyaga qaytib, Aleksandrga murabbiylik qila boshlaydi. Aleksandr Makedonskiy hukmronlik taxtiga o‘tirgach, o‘z ustozini va do‘stiga atab haykal barpo ettiradi. Bu haykalning poyida shunday yozuvlar bor edi: **“Aleksandr ushbu yodgorlikni Nikomaxning o‘g‘li, buyuk donishmand va avliyo Aristotel xotirasiga o‘rnatdi”**.

Aristotel Aleksandr taxtga chiqqach, yana Afinaga qaytib bu yerda “Litsey” nomi bilan shuhrat qozongan falsafa maktabini ochadi va katta kutubxona tashkil etadi.

Shu davrda Yunonistonda chiroyli so‘zlashga qiziqish kuchayib ketgan, natijada qator notiqlik maktablari ochilgan edi. Bu maktablarda so‘z san‘ati ustalari – notiqalar yetishtirib chiqarilardi. Keyinchalik mazmundor va ta’sirchan so‘zlash haqida maxsus qo‘llanmalar maydonga keladi. Shunday asarlardan biri Aristotelning “Ritorika” nomli kitobidir. Buyuk olim uni miloddan avvalgi 330 yillarda yozgan.

Aristotelning ushbu asarigacha ham Anaksimenes, Lampsak kabi faylasuflar “Ritorika” nomli qo‘llanmalar yaratgan edilar. Aristotelning “Ritorika”si notiqlik san‘atining nazariy asoslarini yanada boyitdi.

“Ritorika” uch kitobdan tashkil topgan bo‘lib, asarning birinchi va ikkinchi kitoblari, asosan, chiroyli so‘zlash, ishontirish usullari haqidagi fikr-mulohazalardan iborat. Uchinchi kitobda esa, jumalardagi izchillik va nutq mantiqiga alohida e’tibor qaratilgan. Olimning fikricha, notiq tilidagi turli “qorishmalar”, ya‘ni so‘zlarning noto‘g‘ri va noo‘rin talaffuz qilinishi, jumalarning mantiqan har xil tuzilishi so‘zlovchining katta xatosidir. Aristotel har bir jumlaning asosiy fikrni ifoda etishga

qaratilishi lozimligini, tinglovchi tushunadigan darajada sodda va ravon bo'lishini talab etadi. U notiqning hissiyot bilan so'zlashi mulohaza yuritayotgan fikrini tinglovchi qalbiga tez yetishida muhim omil bo'lishini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, Aristotel notiqning auditoriyani o'ziga jalb etishi uchun turli hazil-mutoyiba so'zlar bilan lirik chekinish qilib tinglovchilarni hayajonlantira bilishi zarurligini, agar turli ko'rgazmali qurollardan foydalansa, har xil sifatlash, chog'ishtirish va metaforalarni qo'llasa, nutqining ta'sirchanligi yanada oshishini uqtirib o'tadi.

Aristotel notqlik san'atini egallash uchun quyida keltirilgan beshta vazifani mukammal bajarishni tavsiya etadi:

1. Nutq matnini kashf qilish. Ya'ni og'zaki ijro qilinadigan nutq matnini har tomondan chuqur o'rganib chiqish.
2. Nutq matnini mantiqan va mazmunan to'g'ri rejalashtirish.
3. Matnni to'liq eslab qolish.
4. Matnni so'z yordamida to'g'ri aks ettirish.
5. Nutq matnidagi so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish.

Notqlik san'atining buyuk namoyandasi Mark Tulliy Sitseron ham ushbu beshta qoidaga alohida e'tibor beradi va o'z asarlarida Aristotel qarashlarini yanada rivojlantiradi: "Notiqning barcha kuch va qobiliyatlari ushbu besh vazifani bajarishga xizmat qiladi; birinchidan, u o'z nutqi uchun mazmun topishi zarur; ikkinchidan, topilgan ma'lumotlarni tartib bilan joylashtirishi; uchinchidan, bularning hammasini so'z bilan o'rashi va bezashi, kerak; to'rtinchidan, nutqni xotirada mustahkamlab qo'yish; beshinchidan, uni munosib ravishda va xush keladigan qilib so'zlashdir", – deydi Sitseron o'zining "Notqlik haqida" deb nomlangan asarida¹.

Nutqni ritorik ishlab chiqishda notiq amal qilishi lozim bo'lgan ushbu beshta qoida hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

MARK TULLIY SITSERON

(Miloddan oldingi 106 – 43 yillar)

Mark Tulliy Sitseron jahon madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk siymolardan biridir. U miloddan avvalgi 106 yilda Rimdan uzoq bo'lmagan Arpina shahrida badavlat oilada dunyoga keladi. Sitseron-

¹ Sitseron. Notqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 91-bet.

ning onasi Gelviya xonim bo'lg'usi mashhur notiqning yoshligidayoq vafot etgan edi. Otasi Mark Tulliy suvoriylar toifasidan bo'lib, ko'p vaqtini adabiyot bilan shug'ullanish va bolalar tarbiyasiga bag'ishlaydi. Mark Tulliy yetti yoshga kirganda otasi farzandlariga yaxshi ta'lim-tarbiya berish maqsadida Rimga ko'chib ketadi. Bolalik chog'larida Sitseron ukasi Kvint bilan birgalikda mashhur notiq Krass rahbarligi ostida yunon o'qituvchilaridan falsafa va notqlik bo'yicha, shoir Arxyidan she'riyat san'ati bo'yicha saboq oladi.

U yigitlik paytlarida notqlik san'ati bilan jiddiy shug'ullanadi, o'z zamonasining mashhur notiqdari nutqlarini katta qiziqish bilan tinglaydi. O'sha davrning mashhur aktyorlaridan Rostsiy uning ovozi, xatti-harakatlarining silliqanishi ustida ishlaydi, deklamatsiya san'atini o'rgatadi. Mashhur tragik aktyor Klodiy Ezop esa, unga talaffuzni, ehtirosli nutq so'zlashni o'rgatadi. Sitseron taxminan o'n olti yoshga kirganida mashhur huquqshunos Kvint Mutsiy Ssevoladan saboq oladi. Ma'lumotlarga qaraganda, o'sha paytlarda Sitseron bir oz muddat harbiy yurishlarda ham qatnashgan. Xullas, Sitseronning yoshlik davri juda samarali va sermazmun o'tadi.

Sitseron 25 yoshida birinchi marta sudda xalq oldida nutq so'zlaydi. U avval grajdanlik, so'ngra jinoiy ish jarayoni bo'yicha gapiradi. Biroq uning bu nutqiga davlat boshliqlaridan Sull hamda Kott ismli notiqdar qarshi chiqadi. Shundan keyin u ritorika va falsafa fanlaridan mukammalroq nazariy bilim olish uchun Afinaga jo'nab ketadi, so'ng Kichik Osiyoning bir qancha shaharlarini kezib chiqadi. Ikki yil davomida Sitseron yana o'qishni davom ettiradi: mashhur olimlar, notiqdar bilan uchrashadi va suhbatlarda qatnashadi. Mana shunday izlanishlar davomida u nutq so'zlashda yangi usullar qidiradi. Nihoyat Osiyo va Attika usullari omuxtasidan iborat bo'lgan o'ziga xos bir uslub kashf etadi.

Sitseron o'z zamonasining ko'pchilik so'z ustalari kabi o'z faoliyatining dastlabki davrlaridanoq nutqda uslubning chiroyliligi, ibora va ifodalarning jozibador bo'lishiga alohida e'tibor beradi.

Sitseron Osiyoga sayohat qilib, notqlik san'atining sirlarini o'rganib yurgan vaqtida, Rim hukmdori Sulla vafot etadi. Rimdagi siyosiy vaziyat o'zgaradi. Sitseron 29 yoshida Rimga qaytib keladi. Bu yerda unga endi "yunon", "olim" degan laqablar berishadi.

Sitseron 30 yoshlaridan boshlab davlat ishlarida faol ishtirok eta boshlaydi. Kvestorlik¹ vazifasi Sitseron uchun mansab pillapoyasining dastlabkisi edi. Kvestorlikdan keyin Sitseron ko'proq advokatlik bilan shug'ullanadi. 70-yillarda Sitseron edillik² lavozimiga erishadi. O'sha paytlarda mashhur Verres ishi bo'yicha Sitseron ayblovchi sifatida ishtirok etib, yutib chiqqan. Sud mahkamasining ikkinchi sessiyasi uchun Sitseron tomonidan tayyorlangan beshta nutq teksti shu kungacha saqlanib qolgan bo'lib, notiqlik san'atining oliy namunasi sifatida katta qimmatga ega. Shundan keyin 67-yilda Sitseron bir ovozdanda pretorlikka³ saylanadi.

Shu tariqa Sitseron tengsiz notiq va donishmand faylasuf, siyosiy arbob sifatida birma-bir shuhrat pillapoyalaridan ko'tarilib boradi.

Nihoyat 63-yili konsullikka⁴ saylanadi. Bu Rim Respublikasining oliy martabali lavozimi edi. Sitseron juda mashhur, yuksak iqtidorli va shijoatli shaxslar – Katon, Brut, Antoniy, Krass, Pompey va Sezarlar bilan bir paytda siyosat maydonida bo'ladi, muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatadi. Sitseronning konsullik davri kuchli siyosiy kurashlarda o'tadi. Hatto siyosiy raqiblari tomonidan ayblanib bir necha muddatga Rimdan badarg'a qilinadi. U bir yarim yildan so'nggina do'stlarining yordami tufayli Italiyaga qaytib kelishga muvaffaq bo'ladi.

O'z davrining fozil va ma'rifatparvar kishilaridan biri bo'lgan Sitseron zamondoshlarining ongini oshirish, ularni ilm-fan, falsafa va madaniyat samaralaridan bahramand qilish masalasiga katta e'tibor beradi va bu ishni o'zining muhim burchi deb tushunadi.

Sitseron nutq nazariyasi ustida tinimsiz ijod qildi. Mashaqqatli mehnati natijasida uch kitobdan iborat "Notiqlik haqida" nomli asari yaratiladi. Ushbu kitobni muallif o'z ukasi zobit hamda shoir Kvint Tulliy Sitseronga bag'ishlagan. Mazkur asar dialog shaklida yozilgan bo'lib, Litsiniy, Krass, Mark Antoniy, Yuliy Sezar, Strabon, Katull, Ssevola va uning shogirdlari Katt, Sulnitsiy Ruflarning ijtimoiy va si-

¹ Kvestor – qadimgi Rimda davlat xazinasini nazorat qiluvchi mansabdor.

² Edillik – qadimgi Rimda tribunlarning yordamchilari; edillar jamoat binolari, ibodatxonalar, yo'llar, bayramlar, bozorlar, shaharni oziq-ovqat bilan ta'minlash, jamoat tartiblarini kuzatgan, nazorat qilgan.

³ Qadimgi Rimda Avval konsullar va diktatorlar unvoni; keyin – oliy sud hokimiyatini o'tkazuvchi va ichki tartib hamda huquq saqlovchi, qo'riqlovchi mansabdor shaxs.

⁴ Konsul – qadimgi rimda saylanadigan ikki oliy mansabdor shaxslarning unvoni.

yosiy nutqlari, ularning notqlik san'ati va siyosiy muammolargacha bo'lgan qimmatli fikr-mulohazalarni o'z ichiga oladi.

Qadim zamonlarda dialog-suhbat tarzida yozilgan asarlar mavjud bo'lib, ular, asosan, ikki xil ko'rinishda bo'lgan. Ulardan biri Platon uslubida bo'lib, ushbu uslubda gaplar, asosan, qisqa-qisqa va unda suhbatdoshlardan biri boshqasini muammoni to'g'ri hal qilishga yo'naltiradi. Ikkinchisi – Aristotel uslubida bo'lib, unda suhbat qatnashchilari navbat bilan o'z fikrlarini bildiradilar va nutqlar o'zaro uzviy bog'lanadi. Sitseron dialoglari Aristotel uslubida yozilgan va unda suhbatdoshlar keng ko'lami va uzun nutqlar so'zlaydi. Asarda bayon qilinishicha, notiq shunchaki sud ishlarining barcha qonun-qoidalarini yaxshi biladigan qonunparast emas, balki davlat ishlarini chuqur tushunadigan xalq qayg'usiga hamdardlik qila oladigan davlat arbobi bo'lmog'i lozim. Shuning uchun notqlik san'atiga qiziqqan har bir kishi faqat ritorika ilmiga oid ibtidoiy bilimlar bilan cheklanmasdan va o'zining tabiiy iste'dodiga ishonib qolmasdan, doimo turli fanlarni o'qib-o'rganmog'i, ilm va madaniyatning yuqori cho'qqilariga intilmog'i darkor. Bundan tashqari, "Notqlik haqida" asarining muallifi notiqning odamlar diliga qo'rquv, g'azab va qayg'u sola bilishi va, aksincha, ularning ruhida xotirjamlik, mehrshafqat hislarini uyg'ota olishi kerak, degan fikrni ilgari suradi. Uning fikricha, agar notiq odamlarning turli-tuman xarakterlarini sezmasa, inson tabiatiga xos umumiy xususiyatlarni bilmasa va har bir kishini goh bezovta qiladigan, goh tinchlantiradigan sabablarni tushunmasa hech qachon o'z maqsadiga erisha olmaydi.

Sitseronning "Brut" asari Rim notqlik san'ati tarixiga bag'ishlangan. Suhbatda Sitseron, Brut va Attik qatnashadi, lekin unda, asosan, Sitseron gapiradi. Ushbu kitobda muallif ikki yuzdan ortiq notiqning sanab o'tgan. Notiqning saqlanib qolgan nutqlari unga asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. "Brut" asarini tugatgach, Sitseron kitobni uning qahramoni Mark Yuniy Brutga yuboradi. Brut kitobni o'qib, Sitseronga maktub yozadi va unga suxandonlik san'ati bo'yicha bir necha masalalarni o'rtaga tashlaydi. Bu maktubga javoban Sitseron "Notiq" asarini yozishga kirishadi. Ushbu kitobda muallif, asosan, har tomonlama mukammal notiq haqida fikr-mulohaza yuritadi. "Notiq" asari dialog tarzida yozilgan.

"Notiq" asarida muallifning ta'kidlashicha, har qanday notiqning

ko‘zda tutgan asosiy maqsadi – tinglovchining zavqini uyg‘otib, o‘ziga moyil qilishdan iboratdir. Notiq sharoitga qarab, mavjud uslublarning hammasidan o‘z o‘rnida foydalanishi zarur. Sitseron bu fikrni davom ettirib, **kimki jo‘n narsalar haqida o‘rta darajada, ulug‘ hodisalar haqida esa zavq-shavq bilan gapirsa, shu odam so‘z san’atining chinakam ustasi bo‘lishini** alohida ta’kidlaydi.

She‘riyat tilining vazni va ohangdorligi, uzun va qisqa hijolarning, unli va undosh tovushlarning almashinuvi, bir so‘zning oxiri va ikkinchi so‘zning boshida ikki unlining qator kelishiga yo‘l qo‘ymaslik, so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz etish, grammatik qoidalarga katta e‘tibor berish kabi notiqlik san’atining muhim masalalari ham Sitseron asarlarida o‘zining yorqin ifodasini topgan.

Tinglovchilarni zeriktirmaslik uchun nutq davomida ko‘tarinki uslubni bir parda pasaytirib, sud ishiga aloqador bo‘lgan kishilarning goh salbiy, goh ijobiy tavsifini berish, ilgari o‘tgan mashhur zotlar haqidagi biron latifani eslatib ketish, lozim bo‘lib qolganda, ba’zi bir hayotiy manzaralarni, dramatik voqealarni eslash, o‘rniga qarab biror hikmatli so‘z, maqol yoki qochiriq gaplarni qistirib o‘tish – Sitseronning eng sevgan usullaridan edi.

Sitseron o‘zining har bir nutqida faqatgina nutqning mazmundorligiga, jumalarning to‘g‘riligiga e‘tibor berish bilan kifoyalanmasdan, balki tilning ohangdor bo‘lishiga ham katta ahamiyat bergan.

Sitseron “Notiq” asarini yozib tugallagach, mashhur so‘z ustasi Demosfenning Ktesifontni himoya qilib va Esxilning Ktesifontni qoralab so‘zlagan “Gulchambar haqida” nomli mashhur nutqlarini tarjima qiladi va unga “Notiqlarning eng yaxshilari” sarlavhali so‘zboshi yozadi. Ushbu tarjima saqlanib qolmagan, lekin so‘zboshi bizgacha yetib kelgan. Shuni ham ta’kidlash lozimki, Sitseronning ko‘plab falsafiy asarlarni ham tarjima qilganligi haqida ma’lumotlar mavjud.

Yuliy Sezar vafotidan keyin, uning nabirasi Oktavian davlatni boshqaradi. U o‘z davlati mavqeini mustahkamlash maqsadida Sitseronning senat oldidagi obro‘-e‘tiboridan foydalanmoqchi bo‘ladi. Biroq Sitseron Oktavianga ishonmaydi. Sitseronning siyosiy dushmanlari yangi hukmdorni o‘zlari tomonga egib, undan buyuk notiqni qatl etishni talab qiladilar. Shunday qilib, so‘z san’atining mohir ustasi shafqatsiz jazoga hukm etiladi.

Sitseronni butun insoniyat oldida ulug‘lagan, obro‘cini oshirgan narsa uning ajoyib va takrorlanmas nutqlari bo‘ldi. Uyg‘onish davrida Italiya, Fransiya va boshqa mamlakatlarning insonparvar olimlari Sitseronning ilhombaxsh nutqlarini sevib o‘rgandilar. Mazmundor, ohangdor va ifodali nutq san‘atini o‘rganishda Sitseron asarlari, nutqlari hamon dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi.

DEMOSFEN

(384 – 322)

Buyuk so‘z ustasi Sitseron o‘zining “Notiq” nomli asarida bilim darajasi, mahorati har xil bo‘lgan qadimgi dunyo notiqdori haqida so‘z yuritarkan, ular orasida Demosfenning suxandonlik san‘atiga yuqori baho beradi: “Notiqdori orasida ham, har holda yunon notiqdori orasida ham, bir notiq borki, u hamma notiqdordan hayratomuz darajada yuqoriroq turadi; shunday bo‘lsa-da, Demosfen atrofida ham boshqa buyuk va shuhratli notiqdori bor edilar; ular Demosfengacha ham yo‘qolib ketmadilar. Shuning uchun suxandonlikni o‘rganmoqchi bo‘lganlar umidsizlanmasinlar: mukammallikka erishish mumkin emas, deb hafsasalari pir bo‘lmasin, yuksak narsalarda mukammallikka faqat yaqinlashadiganlar ham zebo va go‘zaldir”¹.

Demosfenning bunday shon-shuhratga erishuvi oson kechmagan, albatta. Tinimsiz izlanishlar, mashaqqatli mehnatlari, mustahkam e‘tiqod va burchga sadoqat tuyg‘usi oxir oqibat uning nomini Yunoniston tarixiga abadiy muhrladi.

Demosfen miloddan avvalgi 384 yili Afina shahrida anchagina badavlat xonadonda dunyoga keladi. Bo‘lajak notiq yetti-sakkiz yoshlarida otasidan ajralib, bolalik davridanoq hayot mashaqqatlari bilan kurashishga o‘rganadi. Demosfen bilan singlisiga otadan katta meros qoladi. Bolalar yosh bo‘lgani uchun, ularning tarbiyasi va meros vaqtincha tog‘asiga topshiriladi. Tog‘a esa, barcha boylikni qo‘lga kiritib olgach, bolalar tarbiyasi bilan qiziqmay qo‘yadi. Demosfen voyaga yetgach, merosni sud orqali qaytarib olishga qaror qiladi. Sudda muvaffaqiyat qozonish uchun Afina davlat qonunlarini yaxshi bilishi, shu bilan birga ravon so‘zlash, da‘vosining to‘g‘riligiga kishilarni

¹ Sitseron. Notiqdori san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 329-bet.

ishontirish kerak edi. Shu boisdan ham, Demosfen notiqlik san'atini o'rganish uchun o'z davrida meros ishlari bo'yicha mashhur bo'lgan advokat Isey maktabida ta'lim oladi. U to'rt yil mobaynida qunt bilan o'qib, ko'plab yozuvchilarning asarlari bilan tanishib chiqadi. Ayniqsa, Fukidid¹ va Platon kabi mashhur tarixchi va faylasuflarning asarlarini puxta o'rganadi.

Demosfen o'qishni tugatgach, vasiylari bilan sudlashadi va bu sud besh yil davom etadi. Bir necha yil surunkasiga bo'lgan kurash bo'lajak notiq xarakterining toblanishida, bir so'zli va matonatli bo'lishida katta ro'l o'ynaydi. U o'qish va o'rganish bilan bir qatorda boshqalarga nutq matnlarini yozib berib, logografik ham qiladi. Demosfen butun hayotini siyosiy notiqlikka bag'ishlashni, xalq majlislarida vatanining ravnaqi yo'lida nutq so'zlashni orzu qiladi. Lekin yosh notiqning xalq oldidagi dastlabki nutqlari muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Demosfen nutqining ayanchli tugashi tabiiy edi, chunki uning tovushi juda past bo'lib, bir oz duduqlanar, buning ustiga "r" tovushini yaxshi talaffuz etolmas, gapirganda yelkasini qimirlatib turadigan odati ham bo'lib, ko'pchilik o'rtasida o'zini noqulay sezardi. Natijada uning chiqishlari kulgi va masxaralar bilan qarshi olinar, nutqini oxirigacha yetkaza olmay, minbardan tushib ketishga majbur bo'lardi. Bunday noxush ahvolga qaramasdan, Demosfen umidsizlikka tushmasdan, chidam bilan shu kamchiliklarni yo'qotishga kirishadi. Demosfen o'zining jismoniy nuqsonlaridan qutulish uchun qanday choralarni qo'llaganligi haqida manbalarda turli ma'lumotlar uchraydi. Ularda aytilishicha, Demosfen og'ziga mayda-mayda tosh solib, dengiz bo'ylarida to'lqinlarning guldiroslarini bosib yuboradigan darajada baland ovoz bilan gapirib, yo bo'lmasa tog' cho'qqilarida shamollar bilan bahslashib duduqligini yo'qotishga, ovozi ravon va jarangdor qilishga erishgan ekan. Xullas, shu tariqa astoydil urinishlardan keyin notiqlik san'atida yuksak mahorat orttirgan Demosfen o'zining siyosiy mavzulardagi nutqlari bilan keng shuhrat qozonadi. Shunga qaramay, u hech qachon tayyorgarlik-siz nutq so'zlamas, oldindan yozib qo'yilgan matnni yodlab olar, har bir so'z ustida puxta o'ylar, jummalarni aniq va chiroyli tuzishga harakat qilar ekan. Ulug' notiqning nutqi shu qadar sodda, ravon, mantiqan puxta va jozibali bo'lganki, bu faqat mashaqqatli mehnat samarasi edi.

¹ Fukidid – miloddan avvalgi V asrda yashagan. Afina tarixchisi va davlat arbobi.

«...men hammadan yuqoriga Demosfenni qo'ydim va faqat uning kuchi men boshqa notiqlarda ko'rganim suxandonlikka emas, balki men orzu qilgan suxandonlikka mos keladi. Hech kim na salmoqda, na latofatda, na me'yorda undan o'tib ketgan»¹. Sitseron «Notiq» asarida Demosfen nomini qayta-qayta tilga oladi va uning notqlik faoliyatini nihoyatda qadrlaydi.

IV asrning o'rtalarida Makedoniya podshohi Filipp Yunoniston yerlarini bosib olish harakatini boshlaganda, Demosfen otashin vatanparvar sifatida o'zining jo'shqin faoliyatini Filipning istilochilik harakatlarini fosh qilishga qaratadi. Afina demokratik tuzumining tarafdori, o'z vatanining sodiq farzandi bo'lgan Demosfen bosqinchilarga qarshi so'zlagan nutqlarida vatandoshlariga murojaat qilib, yurt ozodligi, el baxti yo'lida birlashib, dushmanga qarshi kurashishga da'vat etadi.

Afina davlati Makedoniya tasarrufiga o'tgach, Demosfen dushmanlari unga qarshi bosh ko'taradilar. Bundan bir necha yil ilgari, xalq partiyasi Demosfenning vatanparvarligini yuksak baholab, uni "Oltin gulchambar" bilan taqdirlashga tavsiya etgan edi. Makedoniya tarafdorlari bu qarorga qarshi chiqadilar. Hatto o'z davrining mashhur notiqalaridan bo'lgan Esxil majlis qarori ustidan sudga shikoyat qilib ariza beradi va Demosfenning bunday oliy mukofotga loyiq emasligini uqtiradi. Qayta bo'lgan sud ikki taniqli shaxsning yakkama-yakka olishuviga aylanib ketadi.

Sud bo'layotgan maydonga shunchalik xalq to'plangan ediki, go'yo mavj urib turgan dengizni eslatardi. Demosfenni qoralab so'zga chiqqan Esxil tamomila kurakda turmaydigan tuhmat toshlarini yog'diradi. "Gulchambar"ni himoya qilish maqsadida so'z olgan Demosfen esa, vatanining gullab-yashnashi yo'lida tinmay kurashganini, shu bilan birga, Esxilning sotqinlikdan iborat faoliyatini yorqin nutqida obrazli tarzda bayon etadi. G'animlarning qarshiligiga qaramay, sud juda to'g'ri va haqqoniy qaror chiqaradi. Sud hukmiga muvofiq Esxilga katta miqdorda jarima solinib, Afinadan badarg'a qilinadi. Demosfenning "Gulchambar" haqidagi nutqi faqat Esxil ustidan qozonilgan g'alabagina emas, balki Afina va butun Yunonistondagi vatanparvarlarning tantanasi ham edi.

Suddagi muvaffaqiyatidan so'ng, Demosfenning davlat oldidagi obro'si yanada oshib ketadi. Biroq Makedoniya bilan Afina o'rtasida boshlanib ketgan urushda afinaliklar mag'lub bo'lib, barcha vatanpar-

¹ Sitseron. Notqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 334-bet.

varlar o‘z yurtlaridan badarg‘a qilinadi. Demosfen esa, sirtidan o‘limga hukm etiladi. Fojiali voqealar girdobida qolgan notiq Kalavri oroliga ketib, Poseydon ibodatxonasiga yashirinishga majbur bo‘ladi. O‘sha davrdagi an‘analarga ko‘ra, ibodatxonaga qochib kirgan odamni kim bo‘lishidan qat‘iy nazar, qamash yoki o‘ldirish mumkin emas edi. Chunki u Xudoning panohi va himoyasida hisoblanar edi. Dushmanlari Demosfenning yashiringan joyidan xabar topib, uni tiriklayin qo‘lga tushirmoqchi bo‘ladilar. Lekin Demosfen dushmanlariga mag‘lub bo‘lgandan ko‘ra o‘limni afzal biladi va zahar ichib o‘z joniga qasd qiladi.

Demosfenning nodir san‘atkorligi antik dunyoda o‘tgan va yangi davrlarda yashagan notiqlar tomonidan juda yuksak baholanadi. Uning ezgulik yo‘lidagi mashaqqatlarga to‘la, dolg‘ali hayoti, so‘z ustasi sifatida erishgan yutuqlari keyingi avlodlarga yuksak ibrat namunasi bo‘lib qoldi.

Tayanch tushunchalar

Ritorika – notiqlik san‘atini o‘rgatuvchi fan.

Logograflar – so‘zlovchilarga tayyor nutq matnlarini yozib beruvchi kishilar.

Isokrat, Lisiy, Gipereid, Esxil, Afrikan, Leliy, Galba, Karbon – antik davrning mashhur notiqdari.

Savol va topshiriqlar

1. Ritorika ilmining shakllanishiga nimalar sabab bo‘ldi?
2. Gorgiy notiqning eng muhim vazifasi nimadan iborat bo‘lishi lozim deydi?
3. Nima uchun Afinada notiqlik san‘atiga ehtiyoj kuchli bo‘lgan?
4. Lisiyning logograflik faoliyati haqida ma‘lumot bering.
5. Notiqlik san‘atining qanday turlari bo‘lgan?
6. Aristotelning “go‘zallik falsafasi”ni tushuntiring.
7. Aristotel va Aleksandr Makedonskiy munosabatlari haqida nima deya olasiz?
8. “Ritorika” asarining asosiy mazmuni nimadan iborat?
9. Notiqlik san‘atini egallash uchun zarur bo‘lgan beshta asosiy qoidani tushuntiring.

10. Demosfenning notiqlik faoliyatiga Sitseron qanday baho beradi?

11. Demosfen qanday sharoitda o‘sib-ulg‘aydi?

12. Demosfen meros masalasida muvaffaqiyat qozonish uchun nimalarni o‘rgandi?

13. Demosfen notiqlik san‘atini mukammal egallash uchun qanday kurashdi?

14. Otashin vatanparvar Demosfenning nutqlariga xos bo‘lgan asosiy xususiyatlar nimalardan iborat?

15. “Oltin gulchambar” voqeasini izohlang.

16. Sizningcha, bugungi kunda Demosfen hayoti va notiqlik faoliyatini o‘rganishning qanday ahamiyati bor?

Adabiyotlar

1. Sitseron. Notiqlik san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). – T.: Yangi asr avlodi, 2007.

2. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. III to‘m. – Toshkent: Fan, 1982.

3. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. – Toshkent: 1975.

4. Qobiljon Oripov, Mahmuda Obidova. Ifodali o‘qish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994.

IFODALI O‘QISHDA NAFAS, OVOZ VA TALAFFUZNING O‘RNI

Reja

1. Ifodali o‘qishda nafasdan to‘g‘ri foydalanish.

2. Ifodali o‘qishda ovozning ahamiyati.

3. To‘g‘ri talaffuz – ifodali o‘qishning asosi.

Nafas. Nutq jarayonida so‘zlar orasidagi nafas rostdashlar havoning yangi zahirasini olish va kuchsizlanib borayotgan nafasni tiklash zarurat bilan paydo bo‘ladi. Nafas ifodali o‘qishning muhim vositalaridan biri bo‘lib, u ovoz va nutqni tinglovchiga yetkazishda asosiy o‘rin tutadi.

To‘g‘ri nafas olish inson hayoti uchun ham, ifodali o‘qish uchun ham juda katta ahamiyat kasb etadi. Nutq jarayonida nafas olish

me'yori buzilib, o'rinsiz pauzalar qilinsa, o'qilayotgan matn mazmuni mantiqan o'zgarib, muallif maqsadi tinglovchiga tushunarsiz bo'lib qoladi. Bu haqda prof. N.Mahmudov shunday yozadi: "O'quvchi nutqida kuzatiladigan kamchiliklardan biri fonatsiya jarayonida, ya'ni nutq hosil bo'lish paytida nafas olishdagi tartibsizliklar bilan bog'liq. Fonatsiya jarayonida nafas olish va nafas chiqarish fazalari shunday yo'lga qo'yilishi kerakki, nafas olish zo'riqishsiz, bir qadar jadalroq, nafas chiqarish esa tekis, bir me'yorda va davomliroq kechishi lozim. Nafas chiqarish qanchalik davomli, uzun bo'lsa, shunchalik yaxshi. Zotan, tovush, nutq ayni shu nafas chiqarish jarayonida hosil bo'ladi"¹. Darhaqiqat, nutq so'zlash jarayoni, xususan, ifodali o'qish san'ati nafas negizi bilan chambarchas bog'liqdir. Ijrochi – o'quvchining nafas olishi qanchalik to'g'ri bo'lsa, ovozi va nutqi shu qadar jarangdor va kuchli bo'ladi.

Tibbiyotga doir adabiyotlarda nafas olishning quyidagi turlari alohida ajratib ko'rsatilgan bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

1. Kiftdan nafas olish. Nafas ko'krakning yuqori qismida olinib, kifltlar ko'tariladi. Bunday nafas olish zararli. U kishini tez charchatadi. Me'yorda so'zlashga imkon bermaydi.

2. Ko'krak-qorin orqali nafas olish. Bunday nafas olganda o'rta qovurg'alar, biqin harakatga keladi, ya'ni ular kengayadi.

3. Aralash nafas olish, ya'ni pastki qovurg'alar, diafragma ishtirokida nafas olish. Bunda ko'krak qafasi va kifltlar ko'tarilmaydi. So'zlaganda ravon, hovliqmasdan tabiiy nafas olish, uni kerakli ohang talabiga ko'ra sarflash zarur. S.Inomxo'jayev, A.Zunnunovlar tomonidan yaratilgan "Ifodali o'qish asoslari" o'quv qo'llanmasida nafas faoliyatini yaxshilash uchun quyidagi besh xil nafas mashqi tavsiya qilinadi:

1. Kontrol mashq. Bu nafasning diafragmal-aralash usulda to'g'ri olinishini nazorat qilish maqsadida o'tkaziladigan mashqdir. Uni o'tkazishda tik va erkin turib, ikki qo'l bilan ikki (oxirgi) qovurg'ani bosib, ohista, chuqur nafas olinadi va yana asta-sekin nafas chiqariladi. Bunda ko'krak qafasi va yelka ko'tarilmaydi. Chuqur nafas yetimcha qovurg'a ustiga qo'yilgan qo'lni ikki yonga ko'taradi. Mashq yaxshi o'zlashtirilgunga qadar muntazam davom ettiriladi.

¹ Nizomiddin Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. – Toshkent: 2007, 180-bet.

2. Qorinni tortish mashqi. Bu mashq chuqur nafas olib, o'pka havoni to'ldirilgach, nafasni chiqarmay, "ushlab" turgan holda, qorinni yuqoriga tortish mashqidir. Mashq qorinni tortib turish ko'nikmasi hosil bo'lgunga qadar davom ettiriladi.

3. Sanash mashqi. Bu diafragmal usulda nafas olib, erkin turgan holda, erkin ovoz bilan birdan beshgacha (1, 2, 3, 4, 5 deb) sanash mashqidir. Birdan beshgacha sanalgach, nafas olinadi va mashq yana davom ettiriladi. Keyin sanoq 10 gacha, 15, 20, 25 largacha oshirib boriladi. Mashq davomida ovoz va gavda erkinligi saqlanadi.

4. Musajja' mashqi. Bu mashq doston va ertaklardan olingan ravon, sodda va tasviriy xarakterdagi saj' tekstlari asosida o'tkaziladigan mashqidir. Bunda matn erkin talaffuz etilgan holda, ikki-uch o'rinda nafas olib, keyin cho'ziq nafas olinadi. Masalan:

"Hasan shunday yigitdi: V husni to'lgan oydayin, ming qo'y sotgan boydayin, V qoshu ko'zi yoydayin, qomatlari kelishgan, kiygan to'ni yarashgan, qaragan ko'z qamashgan, yigitlari so'rashgan. V Tomoshaga kelganlar, ancha qizu o'g'lonlar, Hasanxonday lochinni, qizlar to'nab sochini, gul ochilgan bahorda keldi bizning diyorga"

("Hasanxon" dostonidan)

Bu parchani o'qishda "V" belgisi qo'yilgan o'rinda nafas olinib, keyin talaffuz qilish tempi tezlashtirilib, matn bir yoki ikki nafasda o'qiladi. Mashq paytida, erkin o'qishdan tashqari, talaffuzning aniqligiga va matnning mantiqiy izchilligiga e'tibor beriladi.

5. She'r o'qish mashqi. Bu mashqda g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak bo'lgan uzun misrali she'rning oldin bir misrasi bir nafasda, keyin ikki misrasi bir nafasda va hokazo tarzda o'qiladi¹.

OVOZ

Ifodali o'qish san'atida ovozning ahamiyati beqiyosdir. Ovoz ham, nutq ham insonga Yaratguvchi Zot tomonidan berilgan ilohiy ne'mat hisoblanadi. Shunday ekan, ovozning yoqimli yoki yoqimsizligi bizning ixtiyorimizda bo'lmagan hodisadir. Lekin ovozni o'rniga qo'yish, shakllantirish va uning sohibi bo'lish – inson ixtiyoridadir. Ovozni

¹ Inomxo'jayev S. Zunnunov A. Ifodali o'qish asoslari. –Toshkent: O'qituvchi, 1978. 14–15-betlar.

shaktlantirish deganda maxsus mashqlar orqali muntazam seug'ullanib, ovozni chiniqtirib borish tushuniladi.

Ovoz inson oliy asab tizimining mahsuli bo'lib, uning manbai tomoqda joylashgan tovush paychalaridir. Bu paychalar juda harakatchan, sezgir shilliq pardalardan iborat. Ovoz paychalari inson gavadasiga nisbatan gorizontal holda joylashgan bo'lib, ikkita yarim shardan iboratdir. Bu yarim sharlarning yoy qismi hiqildoq devorlariga yopishgan o'rtasi esa uzunasiga ochiq bo'ladi.

Oliy asab tizimining muayyan signali bilan tovush paychalari titraydi, cho'ziladi, qisqaradi, g'oyat nafis harakatlar kompleksini bajaradi, natijada ovoz paydo bo'ladi. Tashqariga chiqqunga qadar turli qaytargichlarga urilib chiqqan tovush **ovoz** deyiladi.

Ovoz yo'li. Paychalardan iborat bo'lgan tovush chiqadigan bo'shliq ovoz yo'li deyiladi. Ovoz yo'li tomoqning tovush paychalaridan yuqori qismi, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'idan iborat. Ovoz yo'lining toza, sog'lom bo'lishi ovozning ohangdor, jarangli va ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi.

Qaytarg'ichlar. Qaytarg'ichlar inson organizmidagi qattiq qismlardan iborat bo'lib, ular **rezonatorlar** deb ham yuritiladi. Inson vujudidagi qaytarg'ichlar jumlasiga tish, jag', tog'ayning kemirchaklari, burun tog'aylari, bosh suyagi, ko'krak qafasi suyaklari va yelka kuraklari kiradi. Paychalarda bo'lgan tovush ovoz yo'li orqali o'tadi, o'tish paytida ana shu qattiq jismlarga urilishi natijasida jarangdorlik va turli rang-baranglik kasb etadi.

Ovoz turlari va tembr. Inson ovozi baland-pastligi, yo'g'on-ingichkaligiga qarab bir necha turga bo'linadi. Masalan, turlanish jihatidan erkaklar ovozi tenor (baland va ingichka), baraton (o'rtacha) va bas (past va yo'g'on) ovozlarga, ayollar ovozi esa, soprano (o'rtacha) va alt (past va yo'g'on) ovozlarga bo'linadi. Ovozning "tembri chiroyli", "tembri xunuk" degan iboralar aslida muayyan shaxsning ovozi sifatiga berilgan bahodir.

Modulyatsiya. Nutq so'zlash jarayonida ovozning balandlashib va pasayib turishi **modulyatsiya** deb yuritiladi. So'z ijrochiligi san'atida ovoz modulyatsiyasining ahamiyati juda katta. Chunki bir xil ohangdagi – monoton ovoz zerikarli bo'lsa, modulyatsiyaga boy ovoz o'zining ohangdorligi bilan tinglovchiga xush yoqadi. Ifodali o'qish san'atini

egallashga kirishgan kishining ovozi tabiatan jarangdor, yoqimli va sog'lom bo'lishi lozim. Insonda quvonch yoki g'amginlik tuyg'ularini uyg'otishda, qalbini to'lqinlantirib, junbushga keltirishda hech narsa ovozchalik ta'sirchanlik xususiyatiga ega emasdir, ehtimol.

So'z ustasi tomonidan ovoz tovlanishlari orqali o'qilayotgan mazmundor she'r beixtiyor inson qalb torlarini chertib hayajonga soladi yoki maftunkor ovozda ijro etilayotgan qo'shiq tinglovchida yoqimli hissiyotlar uyg'otadi.

Xalq orasida yoqimli ovoznining faqat inson hissiyotigagina emas, balki boshqa jonzotlarga ham ta'sir qilish xususiyati haqida afsona va rivoyatlar yaratilgan. Qadim rivoyatlarda aytilishicha, Dovud payg'ambar dunyoda eng jozibador ovoz sohibi bo'lgan ekan. U kishi Zabur oyatlarini tilovat qilganlarida hatto osmondagi qushlar ham payg'ambar boshi uzra gir-gir aylanib, ovozlaridan sarxush bo'lib uchib ketolmay qolar ekan.

“Qissai Rabg'uziy”da esa shunday hikoya uchraydi: “Rum viloyatining odati bor, tevalari chaliqliq (sho'x) burunduqlatmasalar yangi tushgan kelinlarni kelturub un tuzub yirlayturlar. Tevalar ularning ovozlariga xushlanib o'zlarindin kecharlar – ilikka ilinurlar”. Darhaqiqat, inson ziynati hisoblangan yoqimli ovozda seher joziba bor.

So'z ijrochiligi bilan shug'ullanuvchi kishilar, xususan, o'qituvchilarning ovozida ham mana shunday joziba bo'lishi zarur. Jarangdorlik, keng diapazonlik, chidamlilik, o'zgaruvchanlik, tashqi shovqinlarga nisbatan barqarorlik kabi belgilar ovozning jozibadorligi va ta'sirchanligini ta'minlovchi xususiyatlardir.

Qadimgi dunyoning mashhur notiqalaridan bo'lgan Mark Tulliy Sitseron ovoz tovlanishlari va uning inson hissiyotlariga ta'siri haqida shunday deydi: «...agar kimda-kim suxandonlikda birinchi bo'lishni xohlasa, g'azabli joylarda tarang, keskin, sokin joylarda muloyim ovozda gapirsin; past ovoz unga salmoqdorlik, titroq ovoz ko'ngilni yumshatuvchi kuch baxsh etadi. Faqat uchtagina: past, yuqori va o'zgaruvchan ohanglar yordamida taronalarda shunchalik rangin va shunchalik lazzatli barkamollikka erishadigan ovoz tabiati haqiqatan ham, g'aroyibdir»¹. Boshqar bir o'rinda esa, Sitseron inson ovozini mu-siqa asbobining torlariga o'xshatadi: «...inson ovozi har bir tegib keti-

¹ Sitseron. Notqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). –Toshkent: Yangi asr avlodi. 2007. 346-bet.

shiga, baland yoki past, tez yoki asta, qattiq yoki sekin javob beradigan (tovush beradigan) torlarga o'xshab sozlangan, har bir turning oraliq tovushlari haqida gapirmasa ham bo'ladi; har bir tur o'z navbatida tovushning rangin xillariga ega – mayin yoki qo'pol, ezilgan yo to'la, cho'zilgan yoki uziq-uziq, bo'g'iq yoki keskin, uchib borayotgan yoki kuchayib borayotgan tovushlar. Va ushbu tuslardan hech birini bilim va me'yor tuyg'usiz boshqarib bo'lmaydi»¹.

Vaholanki, inson ovozi musiqa torlariga o'xshar ekan, torlarni harakatga keltirish, undan mazmunli ohang taratish yo'llarini o'rganish uchun bilim va to'xtovsiz mashq talab qilinadi. Darhaqiqat, ovozni, nafasni, gavda harakatlarini va nihoyat tilni rivojlantiruvchi mashqlar har bir kishining ovoz imkoniyatlarini chiniqtirishga katta yordam beradi. Buning uchun esa ko'proq badiiy asarlarni ovoz chiqarib o'qish, nafaqat o'qish, balki qayta-qayta mutolaa qilish lozim. Ayniqsa, nasriy yoki she'riy asarlardagi ovoz o'zgarishi bilan bog'liq o'rinlarga, asar qahramonlarining ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan dramatik lavhalariga alohida e'tibor qaratish va ovoz chiqarib o'qish zarur.

Masalan: Asarda qahramonning keskin tug'yoni, g'azabi ehtirosli, shiddatli, ba'zan uzuq-yuluq ovoz bilan ifodalanadi (o'qiladi).

Masalan, Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanidan olingan quyidagi parcha asarni o'qib ko'raylik:

– O'z qiblagohiga qilich ko'targan senday razil xunrezni nechun yer yutmaydi? Nechun osmon og'darilib boshingga tushmaydi? – Abdulaziz, taqir boshini sarak-sarak qilib, ko'zlari sovuq chaqnaq yaqinlashib kelardi. Abdullatif devorga suyangancha qilichini ko'tardi, lekin Abdulaziz to'xtamadi, u hamon iyagi qaltirab, tishlari shaqillab yaqinlashib kelardi, – mehribon, buzrukvorim!... Ne qilding, mal'un padarkush?...– Abdulazizning ko'zlaridan tirqirab oqqan yosh tomchilari qorayib ketgan so'lg'in yuzini selday yuvib taralmay patak bo'lib ketgan soqoliga quyilardi.

Qo'rqinch esa, ezilgan dovdiragan va g'amgin ovoz bilan ifodalaniadi.

¹ Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). –Toshkent: Yangi asr avlodi. 2007. 320-321–betlar.

Salohiddin zargar yuragi uvishib: – Pirim, – dedi ovozi qaltirab. – Shu kecha Ko‘ksaroydin sipohlar kelib, yolg‘iz farzandim... mavlono Muhiddinni olib ketgan edilar. Qaytib kelmadi, pirim... Hazratning lablariga bilinar-bilinmas kulgi yugurdi. – Qaytmasa... zurriyotingiz mavlono Muhiddin shahzodaga yoqib qolgandur?... – Pirim... – Beayb parvardigor... osiy banda... gunohini afv etgaysiz, pirim!

Dadillik – tarang, qat‘iy, jadallik va shafqatsizlikni bildiruvchi g‘azabnok ovozda ijro etiladi.

Ali Qushchi omburday metin panjalari bilan uni bilaklaridan ushlab qattiq siqdi.

– Tort qo‘lingni, shahzoda! – dedi hansirab. – Tilasang shamshiringni olib chopib tashlarsen, tilasang, zindoningda chiritarsen! Ammo qo‘lingni tort yoqamdin!

U shahzodaning qo‘llarini yoqasidan uzib, ko‘kragidan itarib yubordi. Mirzo Abdullatif gandaraklab borib taxt oldiga, zinaga qoqilib ketdiyu, oltin kursini ushlab qoldi. U nima bo‘lganini tushunolmay, bir zum talmovsirab turdi, keyin ovozining boricha: – Saroybon! Amir Jondor! Kim bor?! – deb baqirdi.

Asardagi **quvonch tuyg‘usini** ifodalagan o‘rinlar ochiq, yumshoq, nozik, shodon va yengil ovoz bilan o‘qiladi.

Qalandar ko‘zlarini ochishga majoli yo‘q, o‘zicha jilmaydi:

– Aytmishlarkim, ravzai rizvonda husnda tengsiz hurliqolar bo‘lar emish. Bo‘lsa bordur. Va lekin faqirga o‘shal tengsiz jannatingni ato qilsang, husnda benazir hurliqolaringga qaramas edim.

– Nechun? – kuldi Bonu.

– So‘rab ne qilasis? Faqir barcha hurliqoyu farishtalarni tark etib, Ollodan yolg‘iz sizni tilab olar edim.

Tushkunlik esa, bosiq, bo‘g‘iq va noxush, qattiq ovoz bilan ijro etiladi.

Mirzo Ulug‘bek ko‘zlarini yumgancha sekin uf tortdi, peshonasidagi ajinlari quyuqlashib, so‘lg‘in chehrasida bo‘lakcha bir g‘amginlik aks etdi. – Yo‘q! – Mirzo Ulug‘bek sekin bosh chayqadi. – Ali Qushchi yashirinmog‘i lozim. Uni qidirmishlar. Va lekin... kitoblar qayda?

Men buni bilmog'im darkor. Toki... musofir yurtga ketmoqdamen. O'z elimga qaytmoq nasib bo'lurmu, yo'qmu – buni faqat Haq taolo biladur, darvesh...

Demak, ovoz o'zgarishi asar voqealarining kechishi bilan, qahramonlar xarakteri va ruhiy holati bilan chambarchas bog'liqdir. Ifodali o'qish jarayonida ovoz asta-sekin ko'tarilsa maqsadga muvofiqdir, chunki dabdurustdan baqirib o'qishdan boshlash – qo'pollikdir. Ijroda ovozni asta-sekin ko'tarish foydali, chunki ovoz bundan kuchayadi. Ammo ovozni ko'tarishda chinqirib baqirishgacha yetib bormaydigan chegara bo'lishi lozim. Taniqli tilshunos olim Hasanboy Jamolxonov nutqda ovoz tovlanishlari va uning gapdagi ahamiyati haqida shunday deb yozadi: "Nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda to'ldirilishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa, gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, intonatsiya, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib topirishda foydalaniladi"¹. Binobarin, ovoz imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish ifodali o'qishda beqiyos ahamiyatga egadir.

Mashq. She'rni o'qing. Ovoz o'zgarishi bilan bog'liq o'rinlarni belgilang. Ovoz tovlanishlarining sababini tushuntiring.

O'zbekiston

Bu dunyoda chamanlar ko'p,
Bu dunyoda vatanlar ko'p.
Barchasida yashnar gullar,
Barchasida yayrar dillar,
Mening uchun aziz bo'ston –
O'zbekiston, O'zbekiston!

¹ Hasanboy Jamolxonov. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent: Fan, 2009. 81–82-betlar.

Chorlar ezgu yo‘llar meni,
Ajdodlarim qo‘llar meni.
Bu Vatanda to‘kmasman yosh,
Bu Vatanda egmasman bosh.
Mening uchun aziz bo‘ston –
O‘zbekiston, O‘zbekiston!

Sahrolar gul ochar senda,
Samolar nur sochar senda.
Yulduzlaring so‘nmasin hech,
Bag‘ringga g‘am qo‘nmasin hech,
Mening uchun aziz bo‘ston –
O‘zbekiston, O‘zbekiston!

(M. Mirzo)

Ovoz va nafasni chiniqtiruvchi mashqlar

Ovoz va nafasni chiniqtirish uchun *m*, *n*, *ng*, *l*, *r* sonor tovushlariga unilarni qo‘shib talaffuz qilish mashqlari ham yaxshi natija beradi. Shuningdek, tez aytish mashqlari ham ba’zi tovushlarni to‘g‘ri talaffuz etish ko‘nikmalarini hosil qiladi.

Mashq. Berilgan harf birikmalarini to‘g‘ri talaffuz bilan o‘qing. Har bir qatorni bir nafasda o‘qishga harakat qiling:

mi, me, ma, mo, mo‘, mu, mi;
ni, ne, na, no, no‘, nu, ni;
li, le, la, lo, lo‘, lu, li;
ri, re, ra, ro, ro‘, ru, ri.

Mashq. Tez aytishni mashq qiling.

Durdonaning marjoni bir dona, u ming dona danak mag‘zidagin tuzilgan.

Eshik oldida buloq, buloqdan suv ichar uloq, uzun quloq.

Tilim-tilim tilla qovunning to‘rt tilimi tilimni tildi.

Husayn Voiz Koshifiy inson hayotida ovozning muhim ahamiyatga ega ekanligini alohida ta’kidlaydi. Hatto ovozinig baland yoki pastligi, yo‘g‘on yoki ingichkaligiga qarab o‘sha insonning xarakter xususiyatini

ham aniqlash mumkinligi haqida shunday ma'lumot beradi: **“Ovozning baland yoki yo‘g‘onligi shijoat nishonasidur, mo‘tadil ovoz tadbiru har ishga yaxshi saranjom bermakning nishonidur”**¹. Xullas, inson ovozining sifati qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, uni chiniqtirib va tarbiyalab borishi, ovoz imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanishi lozim. Ayniqsa, so‘z ijrochiligi bilan shug‘ullanuvchi kishilarning ovozi yoqimli, baland va jarangdor, talaffuzi aniq va ravshan, so‘zlari ma‘nodor va ifodali bo‘lishi juda muhimdir.

TALAFFUZ

Nutq texnikasida so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish alohida ahamiyat kasb etadi. So‘zlarni to‘g‘ri va aniq talaffuz qilish uchun o‘zbek adabiy tilining o‘ziga xos xususiyatlarini chuqur bilish, ayniqsa, fonetika va fonologiya oid bilimlardan xabardor bo‘lish, adabiy til doirasida yagona talaffuz normalarini belgilovchi orfoepik qoidalarga amal qilish talab etiladi. Agar kimda-kim ushbu qoidalarni yaxshi bilmas ekan, to‘g‘ri talaffuz, nazokatli nutq haqida gapirmasa ham bo‘ladi.

Mark Tulliy Sitseron notiqlik san‘atida talaffuzning beqiyos ahamiyati haqida fikr-mulohaza yuritar ekan, “Notiq” nomli asarida shunday deb yozadi: “...hatto so‘z ne‘matidan benasib odamlar ham ifodali, yaxshi talaffuz tufayli suxandonlik mevasini terganlar, ko‘pgina suxanoro odamlar esa, yomon talaffuz tufayli no‘noq hisoblanganlar. Shuning uchun ham, Demosfen birinchi, ikkinchi va hatto uchinchi ish ham talaffuzdir, degan. Va agar talaffuzsiz suxandonlik yo‘q ekan, talaffuz suxandonliksiz ham shunday kuchga ega ekan, u holda so‘zsiz (albatta) notiqlik san‘atida uning ahamiyati ulkandir”².

Ba‘zi so‘zlar yoki so‘z tarkibidagi tovushlar, qo‘shimchalar o‘zbek so‘zlashuv nutqida, ayniqsa, shevalarda turlicha talaffuz qilinadi. Shevalar ta‘siridan qutulish uchun o‘zbek adabiy tilini yaxshi o‘rganish bilan bir qatorda, badiiy asarlarni ko‘proq o‘qish, ayniqsa, mumtoz asarlarni mutolaa qilish yaxshi natija beradi. Nutq jarayonida shevalar ta‘siriga berilish ifodali o‘qishga putur yetkazadi, qo‘pol va to‘pori talaffuz bilan so‘zlarni pala-partish ifodalash esa, tinglovchining g‘ashiga tegadi.

¹ Ravshanbek Mahmudov. Dagonimni ulusqa marg‘ub et... –T.: O‘zbekiston, 1992, 87-bet.

² Sitseron. Notiqlik san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjiması). –Toshkent: Yangi asr avlodi. 2007. 346-bet.

“Yozma matndagi so‘zlarni harflarga ko‘ra aynan o‘qish ham adabiy talaffuz me‘yorlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, o‘qidingiz so‘z shaklini yozilganiday 9 ta emas, 8 ta tovush tarzida talaffuz qilish me‘yor, ya‘ni “n+g” ikki tovush emas, balki ng tarzidagi bir tovush. Shunga qaramay, aksariyat o‘qituvchilar ham *Uy vazifasini bajardin-giz-mi? O‘rtog‘in-gizga yordam berdin-gizmi? O‘rnin-gizdan turing!* tarzida adabiy talaffuz me‘yorlarini buzadilar. Yoki ba‘zilar tonna, nota, tok, talon, tort, futbol, boks kabi o‘zlashma so‘zlardagi “o” harfini adabiy talaffuzga “o” emas balki “o” tovushi tarzida noto‘g‘ri talaffuz qiladilar”¹.

Professor N.Mahmudov ta’kidlaganidek, hatto oliy ma’lumotli katta kishilar o‘rtasida ham so‘zlarni noto‘g‘ri talaffuz qilish hodisasi uchrab turadi. Ayniqsa, qaratqich kelishigi qo‘shimchasi “-ning” bilan tushum kelishigidagi “-ni” qo‘shimchalarini ajrata olmaslik yoki “h” va “x” harflarining farqiga bormaslik holatlari so‘z ma’nolarining buzilishiga, jumlar tuzilishdagi g‘alizliklarga olib keladi. Qisqa qilib aytganda, qaysi so‘zning qanday talaffuz etilishi so‘zlovchining savodxonlik darajasi, bilimdonlik saviyasi bilan bog‘liq. Chunki fikr ravshanligi ifoda ravshanligini ta‘minlaydi.

Shartli ravishda talaffuzni ikki turga ajratish mumkin.

1. Kundalik hayotdagi oddiy so‘zlashuv talaffuzi. 2. Ifodali o‘qish san‘ati bilan bog‘liq ijrochilik talaffuzi.

Ifodali o‘qish san‘atidagi talaffuz kundalik hayotdagi oddiy so‘zlashuv talaffuzidan ohangdorligi, ta’sirchanligi ovoz tovlanishlari va adabiy til qoidalariga qat’iy rioya qilinishi bilan ajralib turadi. Ifodali o‘qishda ijrochi nutqidagi tovushlar beqaror, ovoz tez o‘zgaruvchan bo‘ladi. Ijrochi ovozdagi ohangdorlik va so‘zlarning chiroyli talaffuz qilinishi kishining ruhiy holatiga ta’sir qilib, yaxshi kayfiyat uyg‘otadi.

Nafas olish, tovush hosil qilish va uning talaffuzi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan hodisalardir. Bularning har biri miyaning, oliy asab sistemasining faoliyati bilan boshqariladi. Ma’lum lug‘aviy ma’no tashuvchi yoki grammatik vazifa bajaruvchi so‘z shaklini talaffuz qilish uchun berilgan belgi nafas olishni, nafasni o‘pkadan chiqarish orqali unli va undosh tovushlar birikmasini yuzaga keltiradi. Tovushlarning

¹ Nizomiddin Mahmudov. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007, 59-bet.

sifati, jarangdorligi nutq a'zolarining tuzilishi va talaffuz jarayonida qanday ishtirok etganligiga bog'liq.

Nutq organlarining ma'lum bir tovushni hosil qilish paytidagi harakati va holati **artikulyatsiya** deyiladi. Nutq tovushlarining aniq yoki noaniq talaffuzi artikulyatsiya apparatining faol yoki nafaolligiga ham bog'liqdir. Ifodali o'qishni o'rganish uchun, avvalo, nutq tovushlaridagi nuqsonlarni bartaraf etish lozim. Shundagina talaffuzda aniq va yorqinlikka erishish mumkin. Buning uchun quyida ko'rsatilganidek, xilma-xil diktsion mashqlar qilish ham yaxshi natija beradi:

Unli tovushlar mashqi.

1-mashq. Unli tovushlarni aniq-ravshan va adabiy talaffuz etish:

i-e-a-o-o'-u-i;

2-mashq. Unlilarni kombinatsion talaffuz etish.

i-e, i-a, i-o, i-o', i-u;

e-i, e-a, e-o, e-o', e-u;

a-i, a-e, a-o, a-o', a-u;

o'-i, o'-e, o'-a, o'-o, o'-u;

u-i, u-e, u-a, u-o, u-o'.

Shuningdek,

i-e, i-e, i-e;

i-a, i-a, i-a;

e-a, e-a, e-a;

o-o', o-o', o-o'.

3-mashq. Unli tovushlar ko'p uchraydigan tez aytish va she'riy, nasriy matnlarni o'qish.

II. Undosh tovushlar mashqi

1-mashq. *P-B, K-G, T-D, S-Z* kabi juft undoshlarni aniq differentsiatsiya bilan talaffuz etish mashqi:

P-B, P-B, P-B.

Bu tovushlarni talaffuz etishda har bir tovushning fonetik xususiyati, uning jarangli va jarangsiz, portlovchi yoki sirg'aluvchi ekanligi hisobga olinadi.

2-mashq. Undosh tovushlarga unli tovush qo'shib, bo'g'in hosil qilish:

Pi-pe-pa-po, po', pu, pi;

Bi-be-bo-po 'pu-pi;

Bippi, beppe, bappa, boppo, bo'ppo', buppu, beppe¹.

Topshiriq: Quyida berilgan she'r mazmunini izohlang. She'rni adabiy talaffuz me'yorlariga rioya qilgan holda o'qing.

Tovushlarning kichik, ulug'i,
Tovushlarning hidi-bo'yi bor.
Tovushlarning sovug', ilig'i,
Tovushlarning rangi-ro'yi bor.
Tovushlarning shirin-achchig'i,
Bordir hatto yumshoq, qattig'i...

(Maqsud Shayxzoda)

Tayanch tushunchalar:

Nafas – ifodali o'qishning muhim vositasi.

Ovozni shakllantirish, ovoz turlari.

Modulyatsiya – so'zlash jarayonida ovozning balandlab va pasayib turishi.

Artikulyatsiya – nutq organlarining ma'lum tovushni hosil qilish paytidagi harakati va holati.

Savol va topshiriqlar:

1. Nutq jarayonida to'g'ri nafas olishning ahamiyatini tushuntiring.
2. Nafas olishning qanday turlari mavjud?
3. Nafas olish faoliyatini yaxshilash uchun tavsiya qilingan mashqlar turini ayting.
4. Ovozni shakllantirish deganda nimani tushunasiz?
5. Ovoz qaytarg'ichlari nimalardan iborat?
6. Modulyatsiya hodisasi nima, uning ifodali o'qishda qanday ahamiyati bor?
7. Mark Tulliy Sitseron ovoz tovlanishlari va uning nutqdagi ahamiyati haqida qanday fikr bildirgan?

¹ Diktsion mashqlar. // S.Inomxo'jayev, A.Zunnunovlarning "Ifodali o'qish asoslari" kitobidan olindi. 16–17-mashqlar.

8. So‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga o‘rganish, shevalar ta‘siridan qutulish uchun nima qilish kerak?

9. Mark Tulliy Sitseronning notiqligida talaffuzning ahamiyati.

Adabiyotlar

1. N.Mahmudov. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007.

2. S.Inomxo‘jayev, A.Zunnunov. Ifodali o‘qish asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

3. Sitseron. Notiqlik san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

4. H.Jamolxonov. O‘zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent: Fan, 2009.

5. R. Mahmudov. Degonimni ulusqa marg‘ub et... –Toshkent: O‘zbekiston, 1992.

IFODALI O‘QISH VOSITALARI

Reja

1. Urg‘u va urg‘u turlari.
2. Pauza. Pauza turlari.
3. Ifodali o‘qishda pauzaning ahamiyati.

So‘z bo‘g‘inlaridagi unli tovushlardan birining yoki gap tarkibidagi ayrim bo‘laklarning boshqalariga nisbatan kuchliroq ovoz bilan alohida ta‘kidlab aytilishi **urg‘u** deyiladi. Urg‘u so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va ma‘noni to‘g‘ri anglashda muhim o‘rin tutadi.

Ko‘pgina lingvistik adabiyotlarda urg‘u, asosan, ikki tipga ajratib ko‘rsatiladi: So‘z urg‘usi va mantiqiy urg‘u. Professor Hasanboy Jamolxonov “O‘zbek tilining nazariy fonetikasi” kitobida urg‘u haqidagi fikr-qarashlarga yanada aniqlik kiritib urg‘uni quyidagicha uch tipga ajratadi:

1)So‘z urg‘usi; 2) Sintagma urg‘usi; 3) Ayiruv (ta‘kidlov) urg‘usi¹.

I. **So‘z urg‘usi** tushgan bo‘g‘indagi unli shu so‘zning boshqa

¹ Hasanboy Jamolxonov. O‘zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent: Fan, 2009, 164–169-betlar.

bo'g'inaridagi unli tovushlarga qaraganda kuchliroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. O'zbek tilida so'z urg'usi, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Masalan: *yapróq, o'qituvchi, quyósh, bolá*.

So'zlarga qo'shimchalar qo'shilishi bilan urg'u ham so'z oxiriga qarab ko'chadi: Masalan: *bolá, bolalár, bolalargá, gulzór, gulzorlar, gulzorlarning*.

Kamdan-kam uchrasa-da, o'zbek tilida leksik urg'u oxirgi bo'g'inga tushmaydigan so'zlar ham mavjud:

1. Olmosh turkumiga kiruvchi ba'zi so'zlarda: *hámma, bárchá, jámi, kímdir*. Ushbu so'zlarda qo'shimcha qo'shilganda ham urg'uning o'rnini o'zgartmaydi: *hámmasi, hámmaga, hámmadan, bárchasi, bárchadan, bárchaning* va hokazo.

2. Ravish turkumidagi ayrim so'zlarda: *dóim, hámisha, áslo, yáangi* (hozir ma'nosida), *mardlárcha*.

3. Modal so'zlarda: *zéro, afsúski, albátta*.

4. O'zbek tiliga chetdan kirgan o'zlashma so'zlarda: *respúblika, rúchka, rádio, redáktor, kompyúter*.

Ushbu so'zlardagi urg'u tushgan unli tovushlar biroq cho'ziq va aniq talaffuz qilinadi.

Matni ifodali o'qishda so'z urg'usining ahamiyati katta. Birinchidan, so'z urg'usi to'g'ri talaffuz me'yorlarini belgilashda yordam beradi. Ikkinchidan, leksik urg'u so'z ma'nolarini farqlash uchun ham xizmat qiladi. Masalan: *Olmá* (ot) *inson salomatligi uchun nihoyatda foydali bo'lgan mevadir. Sen hech quchon bironing narsasini ruxsatsiz ólma* (harakat). Ushbu jumalardagi shakldosh bo'lgan *olma* so'zida urg'u turli o'rinlarda tushadi va turlicha talaffuz qilinadi. Bunday holatni *atlás* (mato), *átlas* (geografik atlas), *qishloqchá* (ot), *qishlóqcha* (ravish) kabi so'zlarda ham kuzatish mumkin. Ba'zan xalq qo'shiqlarida, xalq dostonlarida, mumtoz adabiyot namunalarida ham shakldosh so'zlar uchraydi. Bunday hollarda matni ifodali o'qishga kirishishdan oldin shu so'zlarning ma'nosini tushunish va urg'u tushgan bo'g'inni aniqlash lozim bo'ladi.

II. "Sintagma urg'usi – nutq oqimining ma'no jihatdan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llanilgan urg'u. Sintagmani aniqlash mezonini ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-se-

mantik jihatdan yaxlit, bir-butun konstruksiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urg'usi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun bo'lgan qismni maxsus ta'kidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir"¹.

Mana shu qoidaga asoslanib quyidagi gaplarni sintagmalarga ajratib ko'raylik:

1. "Ergash shoir qahramonlarning taqdiri xalq bilan bog'liq ekanligini o'zining Go'ro'g'li haqidagi termalarida juda yorqin ifodalagan".

a) "Ergash shoir qahramonlarning taqdiri"; b) "xalq bilan bog'liq ekanligini"; v) "o'zining Go'ro'g'li haqidagi termalarida"; g) "juda yorqin ifodalagan".

2. "Ergash shoirdagi hofiza quvvatining kuchliligi kishini hayratga soladi".

a) "Ergash shoirdagi hofiza quvvatining kuchliligi"; b) "kishini hayratga soladi".

Dastlabki gapdagi sintagmalardan birinchisi alohida urg'u (sintagma urg'usi) bilan yakunlangan bo'lib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega: sintagma oxiridagi "taqdiri" so'zining so'nggi bo'g'ini ochiq bo'g'in bo'lib, bu bo'g'indagi "i" unlisi cho'ziq talaffuz qilinmoqda, tovush toni ko'tarilgan, kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi) bu hol shu sintagmaning ma'nosini alohida ta'kidlash lozimligidan dalolat beradi. Sintagma urg'usidan keyin kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifalarini bajargan. Kuzatilgan maqsadga ko'ra, sintagma urg'usining o'zni o'zgartirilishi ham mumkin. Bunday holatda sintagma urg'usining o'zni o'zgartirilishi bilan gapning mazmunida ham o'zgarish sodir bo'ladi.

Qiyoslang:

Ega *kesim*

1. *Bu oliyjanob inson / Muhammadning ustozidir.*

Ega *aniqlovchi* *kesim*

2. *Bu / oliyjanob inson Muhammadning / ustozidir.*

Birinchi gapda ustoz oliyjanob, ikkinchi gapda esa Muhammad oliyjanob ekanligi anglashiladi. Sintagma urg'usidan keyin ba'zan vergul qo'yiladi, ba'zan qo'yilmasligi ham mumkin. Ifodali o'qishda sintagma

¹ Hasanboy Jamolxonov. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent: Fan, 2009, 167-bet.

urg'usining o'mini to'g'ri belgilamaslik – gapning mazmuni va ifodali nutqqa jiddiy putur yetkazadi.

Sintagma urg'usining ahamiyati shundaki, u pauza, so'z yoki jumalarning bo'linib-bo'linib, tez yoki sekin o'qilishi, ovozning ko'tarilishi yoki pasayishi kabi intonatsiya vositalarining reallashuviga imkon beradi.

III. "Ayiruv urg'usi – gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u. U ikki turga bo'linadi: logik urg'u (mantiq urg'usi) va emfatik urg'u"¹.

1. Logik urg'u lingvistik adabiyotlarda ba'zan gap urg'usi, mantiq urg'usi, mantiqiy urg'u, ma'no urg'usi nomlari bilan ham yuritiladi. Har bir nutq bo'lagi, misra yoki bandda shunday muhim so'zlar uchraydiki, ular shu bo'lak, misra va bandning mag'zini o'zida aks ettiradi. Bunday so'zlar mantiqiy urg'u olgan so'zlar bo'lib, ularni alohida ta'kidlash yoki ovozni kuchaytirish orqali ifoda qilinadi.

Matnda mantiqiy urg'u olgan so'zlar har doim ham aniq bilinib turmaydi. Shu boisdan ham, asarni ifodali o'qishga kirishishdan oldin, matnni bir necha marta o'qib, g'oyaviy-badiiy xususiyatini aniqlash, muallif maqsadini tushunish lozim bo'ladi. Mantiqiy urg'u olgan so'zni izlayotganda badiiy asardagi uyushib kelgan va ma'noni kuchaytirish uchun qo'llangan takroriy so'zlarga hamda ayrim gaplardagi ta'kidlovchi so'zlarga alohida e'tibor berish kerak. Odatda mantiqiy urg'u olgan so'zdan keyin qisqa pauza qilinadi. Masalan: Quyidagi she'riy parchalarni o'qib, mantiqiy urg'u olgan so'zlarga e'tibor beraylik.

Sen qalbmida **o'chmas suratsan,**

Qanday qilib seni sog'inmay?

Suvlar go'yo menga oqqanday,

Qarayman-da, dil ovutaman!

Ortiq chanqovlikda o'stirgan

Gulzorim bor, oq gullarim bor,

Ular seni taniydi ko'pdan,

Ular senga **ko'pdan intizor.**

¹ Hasanboy Jamolxonov. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent: Fan, 2009, 169-bet.

Jahonda ikki dilbarning
 Biri **sensan**, biri **Laylo**.
 Jahonda ikki oshiqning
 Biri **menman**, biri **Majnun**.

Jahonda ikki yulduz bor:
 Biri **sensan**, biri **Zuhro**,
 Misoli ikki nuqtamning
 Biri **ostin**, biri **ustun**.

(Erkin Vohidov)

She'riy parchalardagi ajratib ko'rsatilgan so'zlar, mantiqiy urg'u olgan so'zlar bo'lib, ular she'rning mazmun-yo'nalishini belgilab beradi. Asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatini aniqlashga yordam beradi, shuningdek, lirik qahramonning kayfiyatini, ichki kechinmalarini ochishga xizmat qiladi.

Quyidagi matnda mantiqiy urg'u qaysi so'zlarga tushishini aniqlang. Matnni ifodali o'qing.

Mirzo Ulug'bek kechasi bo'lsa ham, Samarqandni bir aylanmoq, tanish ko'chalar, dahalardan o'tib, dorussaltana bilan vidolashmoq, Go'ri Amirga birrov kirib, bobosi bilan padari buzrukvorining sag'analarini tavof qilmoq, keyin yo'lga tushmoq niyatida edi. Lekin otga minishlari bilan ularni qurshab olgan suvoriylar pastga, Registon tomonga yo'l olishdi.

“Ne qilay? Bu ayovsiz shahzoda qabringga sajda qilmoqqa ham ijizat bermadi. O'zing afv etgaysen, jannatmakon!” – Mirzo Ulug'bek, Go'ri Amir tomonga qaray-qaray, ichida tilovat o'qib, yuziga fotiha tortdi-da, otiga qamchi bosdi. Silliq tosh yotqizilgan jimjit ko'chalar taqa qoqilgan ot tuyoqlaridan qarsillab ketdi...

(Odil Yoqubov. “Ulug'bek xazinasi”)

II. Emfatik urg'u (emotsional urg'u). “Urg'uning bu turi ham bi-ror gap bo'lagini alohida ta'kidlashga asoslanadi, ammo logik urg'uda

bo'lakning (so'zning) ma'no tomoni ta'kidlansa, emfatik urg'uda shu ma'no bilan birga so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka bo'lgan sub'ektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi: bu urg'u gapdagi so'zning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi¹.

Masalan: *Eh, qanday go'zal tog'lardagi qip-qizil lola.* Ushbu gapda *qanday go'zal* birikmasiga emfatik urg'u tushgan:

Mashq. Quyidagi matndan emfatik urg'u olgan so'zlarni aniqlang. Matn mazmunini yaxshi tushunib olganingizdan keyin, ifodali o'qishni mashq qiling.

Xurshida bonuning xayollari quyunday to's-to'polon bo'lib ketdi.

– Dadajon! – dedi u yuragidagi dahshatli shubha bilan olishib. – U bechora... bechora mavlononing ahvoli og'irmu? Mavlono Muhiddin qiziga qaramay bosh irg'adi.

– Og'ir, qizim, og'ir...

– Nechuk u bechorani qiynaydilar? Nechuk zindondan chiqarmaydilar, dadajon?

Mavlono Muhiddinning chehrasidagi qizillik ohista so'nib, yuzi yana oqara boshladi, so'rrayib qolgan uzun burnining kataklari kerildi.

(Odil Yoqubov. "Ulug'bek xazinasi")

Mashq. She'rni o'qib, emfatik urg'u olgan bo'laklarni aniqlang. Ifodali o'qishni mashq qiling.

Ayting, nima qilay,
Qanday yashayin?
Nima qilib qo'ydim o'zimni?

Ko'chalarda itdek sang'idim.
G'ingshidim o'tgan-ketganga,
Bog'lab oling itingizni.

Ko'zimga bir yulduz yiqildi,
Eridi, aylandi bir toshga.
Teshib o'tdi kaftimni.

¹ Hasanboy Jamolxonov. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent: Fan, 2009, 169-bet.

Eh, qandayin kun edi, bilmam,
Toshoynaga urilib sindi
Uchib-uchib yurgan musicha.

Sahrolarning podshosi qani?
Qani vishillagan yovuz ilonlar?
Nahotki, bir o'zim qoldim sahroda.

(R.Parfi)

PAUZA

Pauza (pausis) yunoncha so'z bo'lib, to'xtash, tinish degan ma'noni bildiradi. Demak, nutq davomidagi to'xtamlar pauza deyiladi. Pauza ifodali o'qishda eng muhim vosita bo'lib, u nutqning yorqin va ta'sirchan chiqishini ta'minlaydi. Zero, to'xtovsiz, nafas olmay uzluksiz qilinadigan nutq qo'pol va nazokatsiz bo'lib tuyuladi, chunki insonning eshitish qobiliyatida me'yor tuyg'usi mavjuddir. Har bir narsa yoki hodisada me'yor bo'lganidek, nutqning ham o'z me'yori va maromi mavjud. Nutq jarayonida so'zlarning ketma-ket oqimi davomida ma'lum bir bo'laklardan keyin to'xtab tin olish, nutqning bir me'yorda bo'lishiga, ravon va yoqimli kechishiga xizmat qiladi.

Pauza she'riy asarlarda misralar orasidagi turoqlarning oxiriga tushadi, ayrim so'z yoki so'z birikmalarini bo'rttiradi, ularning ma'no va ahamiyatini ta'kidlaydi, she'riy nutqqa his-hayajon bag'ishlaydi.

Pauza asarning janr xususiyati, mazmuni va sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan hodisadir. Ayniqsa, she'rdagi bayt yoki bandlar she'riyatning tugallangan bir bo'lagi sifatida doimo pauza bilan birbiridan ajraladi.

Nutqdagi o'rni va bajaradigan vazifasiga ko'ra, pauza bir necha turlarga ajratiladi.

Grammatik pauza. Ma'lumki, o'zbek tilida nuqta, so'roq belgisi, undov belgisi, ko'p nuqta, vergul, ikki nuqta, tire, qavs, qo'shtironq kabi tinish belgilari mavjud. Gapiirish jarayonida mazkur tinish belgilariga rioya qilgan holda nutq amalga oshiriladi. Masalan, vergulda ozroq, nuqtada ko'proq, uch nuqtada yanada ko'proq pauza qilinadi. Shuningdek, boshqa tinish belgilari pazasi ham o'ziga xos. Demak, tinish belgilariga asoslangan pauza grammatik pauza deb yuritiladi. Masalan:

Nuqta qo'yilgan o'rinlarda pauza:

Har kim o'z baxti, o'z dardi bilan band,
Turmush qozonida qaynab yotamiz.
Kuni kecha edik o'zimiz farzand,
Bugun farzandlarga ona, otamiz.

(E.Vohidov)

Vaqt tun yarmidan oshgan. Rasadxona teran sukutda. Odatdagiday, kechasi samoviy holatlarni kuzatib o'tirgan mavlono Alouddin Ali ibn Muhammad Qushchi bir payt vujudida xiyol noxushlik sezib, o'midan turdi. Lekin qo'llaridagi olatlarni (asboblarni) joyiga qo'yib ulgurmagani ham ediki, qayerdadir yuqorida, birinchi oshiyonada, oyoq tovushlari eshitildi. Bu tovushlar rasadxona tolibi ilmlarining sharpsiz odimlariga o'xshamas, sipohlarning betakalluf qadamlarini eslatardi.

(Odil Yoqubov. "Ulug'bek xazinasi")

Keltirilgan she'riy parcha ham, nasriy matn ham mazmunan darak gaplardan tashkil topgan. Darak gaplar, odatda, tinch ohang bilan o'qiladi va nuqtadan keyin ma'lum muddat pauza qilinadi.

So'roq belgisi qo'yilgan gaplarda pauza. So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi bayon qilgan fikrga suhbatdoshini fikr bildirishga undaydi. So'roq gaplardagi pazuda so'roq ohangi ustivorlik qiladi:

– Bu yerni kim obod qilgan? Bu og'ir toshlarni kim olib kelgan? – dedi Asqar ota va o'z-o'ziga javob berdi. – Kim olib kelardi?! Bu yerga meni kim olib keldi? Shunday odamlar ham bo'ladiki, tug'ilganda hech kim sevinmagan bo'lsa ham, o'lganda butun yurt aza tutadi. Qizim, Bahri, shunaqami? Shunaqami, Sobiraxon?

(Abdulla Qahhor)

So'roq gaplarning yana bir turi ritorik so'roq gaplardir. Bunday gaplarda yashirin tasdiq, yashirin inkor, taajjub, tashvish, g'azab, gumon, kuchli hayajon ma'nolari ifodalanishi mumkin. Shuning uchun ham, ritorik so'roq gaplardagi pauza ifodali nutqqa kuchli emotsionallik, yorqinlik va ta'sirchanlik baxsh etadi.

O'rtada taloshdur kechmish va bu kun,
Tuproq sochar, ingrar, qo'ltig'ida tig'.
Axir haqiqat bor, valvala nechun?
Buncha osmon yiroq, buncha yer qattiq?!

Aqlu hushdan ayro, vola munajjim,
Rad bo‘lmish, olamdan ko‘zin yumdi jim.

Muhabbat ne o‘zi? Nadir sadoqat?
O‘zingdan ming bora so‘rarsan o‘zing.
Titrab toqatingga tilarsan toqat,
Aytursan xilqatga ilohiy So‘zing.

(Rauf Parfi)

Alisher Navoiyning “Qoshi yosinmu deyin...”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Charxning men ko‘rmagan javru jafosi qoldimu?!” deb boshlanuvchi g‘azallari ritorik so‘roqning go‘zal namunalaridir.

Undov belgisi qo‘yilgan gaplarda pauza. Undov belgisi qo‘yilgan gaplarda kuchli his-hayajon tuyg‘ulari ifodalanadi. Ba‘zan buyurish, tilak, orzu ma‘nolari ham mujassamlashgan bo‘ladi. Og‘zaki ijroda mazkur holatlarni pauza orqali namoyon qilish nutqni yanada ta‘sirchan qiladi. Masalan:

Azizlar! Sizni yurtimiz mustaqilligining o‘n sakkiz yillik bayrami bilan qizg‘in tabriklayman! Osmonimiz musaffo, yurtimiz tinch, mustaqilligimiz abadiy bo‘lsin!

She‘rlar mazmunini izohlang va pazalar o‘rnini belgilang.

Bir to‘kilgin!
Taningda o‘t yonsin, o!
Ezgulikni yuragingga ayla jo!
Nurin to‘kkay yo‘llaringga samolar,
Otang ruhi bo‘lar sendan ko‘p rizo!

(Nurlan O‘razalin)

Sendanmu chu bezor bo‘layin? Yo‘q, yo‘q, yo‘q!
Bir boshqasiga yor bo‘layin? Yo‘q, yo‘q, yo‘q!
To bog‘i visolingda faqat gul ko‘rdim,
Guldin kechibon, xor bo‘layin? Yo‘q, yo‘q, yo‘q!

(Jaloliddin Rumiy)

Sen aytgan odaming, zolim, men emas,
El farzandi, o‘limdan hech g‘am emas!
Boshimni kes, o‘z elimdan kechmayman!

Oltin taxting tuprog'imga teng emas!
Mard jonini o'z elidan ayarmi,
O'laman deb, mard yo'lidan toyarmi!?

(Ergash Jumanbulbul o'g'li. «Ravshan»)

Ko'p nuqta qo'yilgan o'rinlarda pauza. Fikrning tugallanmaganligi, so'zlovchining yana nimadir aytmoqchi ekanligini ko'rsatish uchun qo'llaniladi:

... Uning qora zulfi par yostiqling turli tomoniga tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jingila kiprik ostidagi tim qora ko'zlari bir nuqtaga tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, osib ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lin oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizillikka aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi...

(Abdulla Qodiriy)

Ba'zi hollarda ko'p nuqta so'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ham ko'rsatadi:

Yo'q, uning vijdoni qiynaladigan yozug'i yo'q. U qirq yil saltanat tebratib, bobosi yanglig' jang-jadalning suronli nash'asini surmadi. Lekin bular... uning zurriyotlari, uzoq Hirotdagi jiyanlari... Bular bobosining taxtiga minsal... Movarounnahr va Xurosonning holi ne kechadi?

(Ødil Yoqubov. "Ulug'bek xazinasi")

Hey, farzand dog'i, hey... achchiq jolalar,
Ota-onangizdan xato o'tdi-ku...
Yo'q, yo'q, xato qilmang, sizlar bolalar!-
Sho'rlik bolalarning soyasidir u?...

Nutqda vergul va nuqtaga qaraganda ko'p nuqtada pauza uzoqroq davom etadi. Ko'p nuqtadagi pauza qahramonning ruhiy kechinmasini, hissiy-ta'siriy holatini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

Vergul belgisi qo'yilgan o'rinlarda pauza. Ifodali o'qishda nuqta yoki nuqtaga qaraganda vergulda nisbatan qisqaroq pauza qilinadi. Vergul belgisi gapda uyushiq bo'laklar orasida, undalmalarni ajratish uchun, kirish so'zlar va kirish gaplarni ajratish uchun, gapning ajratilgan bo'laklarini ta'kidlab ko'rsatish uchun, bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda ishlatiladi. Masalan:

Ustod tanbur chertishda benazir edi. Shahodat barmog'iga oltin

noxin taqib, ko‘zlarini yumib, qanday tiniq, kuz oftobiday mayin bir mung chulg‘ab olar, kishi nechundir yig‘lagisi kelar, lekin ko‘zdan oqqan bu yosh yurakni ezmas, aksincha, butun anduh, butun dard, butun g‘uborni yuvib ketardi...

(Odil Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasini”)

Bolam, aytgan nasihatim unutma,
Bir g‘aribni ko‘rsang zinhor og‘ritma.
Quloq solgin, bir-bir aytay, Ravshanjon,
Zinhor manmanlikning yo‘lini tutma!

Ko‘ngli buzuq bo‘lsa, bolam, shod ayla,
Yiqilganni, bolam, sen tepib o‘tma,
Qo‘lingdan kelgancha yomonga ketma,
Zinhor-zinhor bir miskinni yig‘latma!

(“Ravshan” dostonidan)

Nuqtali vergul belgisi qo‘yilgan gaplarda pauza. Odatda, o‘z ichida verguli bo‘lgan, mazmunan biroz farqlanuvchi gaplardan iborat bo‘lgan qo‘shma gaplarda nuqtali vergul qo‘llanadi.

Yobonlarning cheksizligi,
Ham samumi, ham hovuri,
Onajonlar allasidan,
Ko‘z yoshidan, oq sutidan;
To‘qaylarning tengsizligi,
Jilg‘alarning sho‘x g‘ovuri,
Yigitlarning yallasidan,
Suluvlarning sukutidan –
Yo‘g‘rilgan til –
Ona tilim.
Daryolarning toshqin payti
Arslon yanglig‘ arillashi,
Dovonlarning ko‘k qiyosi,
Qorli tog‘lar jilosidan;
Cho‘ponlarning qamish bayti,
Childirmaning darillashi,
Go‘ro‘g‘lining alp siymosi,

Alpomishning da'vosidan –
Tug'ilgan til –
Ona tilim.

(Mirtemir)

Ikki nuqta qo'yilgan o'rinlarda pauza. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta qo'yiladi va og'zaki nutqda shu o'rinda ma'lum muddat to'xtalish bo'ladi. Shuningdek, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda biror gap boshqa gapni izohlasa, uning sababi yoki natijasi ko'rsatilsa ham, ikki nuqta qo'yiladi. Masalan: *Men bu yil universitetga o'qishga kira olmadim: imtihonlarga yaxshi tayyorgarlik ko'ra olmaganim menga pand berdi.*

Mashq. She'rni o'qib, pauzali o'rinlarni belgilang va ifodali o'qishni mashq qiling.

Qodir Egam bandalariga
Etmoq bo'ldi g'ussani tasvir:
Kechdi yozning xandalaridan –
Kuzni bu tong ayladi asir.
G'ira-shira tong quchog'ida
Hayron boqqa haydadi kuzni.
Jim sozida, mungli sozida
Bir ayriliq dunyosin tuzdi.
O, ayriliq! Bepoyon hijron!
O'zing menda saltanat o'rnat! –
Yuragimdan, qara, bepaymon
G'amlar borar ruhimga o'rlab,
Tugab barcha savolu so'roq,
Charx tangriga some bu chog'da:
Panjarasiz qoldi yurak, bog' –
Taqdir kirdi yuragu boqqa.

(Usmon Azim)

Tire belgisi qo'yilgan o'rinlarda pauza. Gap tarkibida tire quyidagi hollarda qo'llanadi:

- a) Ega kesim bilan bog'lamasiz birikkanda;
- b) Zidlik, shart, o'xshashlik mazmuni ifodalangan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda;

- v) Kirish gaplar, ajratilgan bo‘laklar o‘rtasida;
g) Uyushiq bo‘lakdan keyin kelgan umumlashtiruvchi so‘zdan oldin;
d) Ko‘chirma gap bilan muallif gapi orasida. Masalan:

Zamin bilan osmon – senu menman,
Sahar bilan oqshom – senu menman.
Yeru osmon aro bir ishq bordir –
Ishqdan bunyod hijron – senu menman.

(Usmon Azim).

Vatan – ona,
Vatan – jannat.
Vatan – iqbol chirog‘i.
Vatan jahon yuragidir.
Vatan – hayot bulog‘i.

(Amin Umariy)

Qavs ichida berilgan gaplarda pauza. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo‘lagiga qo‘shimcha izoh beruvchi so‘zlar, kirish gaplar qavsga olinadi va ifodali o‘qish jarayonida qavsga olingan bo‘lak alohida pauza bilan ajratib aytiladi. Masalan:

Mirzakarimboy boshqalarga maqtansa ham (maqtanchoqlikni yomon ko‘rardi), ba‘zi vaqt ichida faxrlanardi.

(Oybek)

Qo‘shtirnoq belgisi qo‘yilgan gaplarda pauza. Qo‘shtirnoq belgisi ko‘chirma gaplarni ajratib ko‘rsatish uchun qo‘yiladi. Ba‘zi hollarda ayrim so‘z va so‘z birikmalari ham qo‘shtirnoqqa olinadi. Qo‘shtirnoqqa olingan so‘z va birikmalar ko‘chma ma‘noda, yoki kinoya ma‘nosida bo‘ladi. Bunday so‘z, birikma yoki gaplar alohida pauza bilan o‘qiladi. Masalan, quyidagi she‘rni og‘zaki ijroda mashq qilib ko‘raylik.

Ovuldan-chi, darak yo‘q,
Oppoq edi qir-qiya,
“Adashib ketdikmikin,
Kuppa-kunduz kuni-ya?
Gap bosdimi, yo g‘aflat
Tavba, bu qandoq o‘yin?”

(Abdulla Oripov)

Mantiqiy pauza. Badiiy nutqda mantiqiy va ta'sirchan mazmun asosiy o'rin tutadi. Shuning uchun nutqda emotsional ifoda vositasi sifatida mantiqiy pauza katta rol o'ynaydi.

So'z guruhlarini bir-biridan ajratib, matn ma'nosini aniq va to'la ifodalashga xizmat qiluvchi pazuga mantiqiy pauza deyiladi. Mantiqiy pauza nutqning mantiqiy tomoni bilan bog'liq bo'lib, u faqat mantiq qonunlariga bo'ysunadi, zarur bo'lganda sintaktik talablarni ham chetlab o'tadi. Masalan:

Otam / eski kitoblarni ham, / zamonaviy adabiyot va gazetalarni ham muntazam o'qib borar, / o'ta haqparast, / nohaqlikni ko'rsa yonib ketar edilar.

Ba'zi hollarda mantiqiy pauza gapning mazmunini o'zgartirib yuborishi ham mumkin. Masalan:

1. Alisher / akang ishdan keldimi?
2. Alisher akang / ishdan keldimi?

Har lahza / zamonlar umridek uzun,
Asrlar taqdiri / lahzalarda hal.
Umrndan o'tajak har lahza uchun,
Qudratli qo'l bilan / qo'yaylik haykal.

(G'afur G'ulom)

Psixologik pauza. So'zlovchining kuchli his-hayajonini, ruhiy holatini ifodalovchi, vaqt birligi jihatidan nisbatan katta bo'lgan pauza *psixologik pauza* deyiladi. Psixologik pauza notiq nutqiga jonlilik kiritib, asarning ta'sirchanligini oshiradi. Psixologik pauza asarni o'qishda personaj xarakteri, tasvirlanayotgan voqealar rivojining eng keskin, hayajonli tus olgan o'miga to'g'ri keladi. Masalan, quyidagi matndan psixologik pauza olgan o'rinlarni aniqlab ko'raylik.

–O'z qiblagohiga qilich ko'targan senday razil xunrezni / nechuk yer yutmaydi?! Nechuk osmon ag'darilib / boshingga tushmaydi?! – Abdulaziz taqir boshi sarak-sarak qilib, ko'zlari sovuq chaqnaq, yaqinlashib kelardi. Abdullatif devorga suyanganicha qilichini ko'tardi, lekin Abdulaziz to'xtamadi, u hamon iyagi qaltirab, tishlari shaqillab yaqin-

lashib kelardi. – mehribon, buzrukvorim!... / Ne qilding uni? / Ne qilding, mal'un padarkush?!... – Abdulazizning ko'zlaridan tirqirib oqqan yosh tomchilari qorayib ketgan so'lg'in yuzini selday yuvib, taralmay patak bo'lib ketgan soqoliga quyilardi.

(Odil Yoqubov. "Ulug'bek xazinasi")

Asar voqealarining bunday shiddatli tus olgan o'rinlarini tinch va sekin ohangda, bir tekis o'qib bo'lmaydi. Ifodali o'qish jarayonida qahramonning bunday junbushga kelgan ruhiy holatini, ro'y bergan fojeali voqeani ovozni ko'tarish, ritorik so'roq olgan o'rinlarni bo'lib-bo'lib o'qish va psixologik pauzalar orqaligina aks ettirish mumkin. Shunday ekan, psixologik pauza og'zaki ijrochining nutqiga ta'sirchanlik bag'ishlaydi, eshituvchilarni zavqlantiradi va hayajonga soladi:

Yo'q, / halovat istamayman,
Orom bilmas / yosh jonim,
To'lqin urgan ummoncha bor
Yurakdagi / tug'yonim!...

Tinchlik bilmas / odatimdan
Ozor cheksam / mayliga.
Olov bo'lib / bir dam yonsam,
So'ng o'chsam ham / mayliga...

(Erkin Vohidov)

Tayanch tushunchalar

Urg'u – so'z, sintagma yoki gapdagi supursegment elementlardan biri.

Sintagma urg'u – nutq oqimining ma'no jihatidan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llanadigan urg'u.

Logik urg'u – tinglovchining e'tiborini gap bo'laklaridan biriga alohida jalb etish uchun qo'llanadigan urg'u.

Emfatik urg'u – (emotsional urg'u) so'z ma'nosi bilan birga, so'zlovchining his-hayajonini, voqelikka bo'lgan sub'ektiv munosabatini ifodalash.

Pauza – nutq oqimidagi ayrim to'xtalishlar.

Savol va topshiriqlar:

1. Ifodali o'qishda so'z urg'usining qanday ahamiyati bor?
2. Sintagma urg'usining o'ziga xos xususiyatini izohlang.
3. Matndagi mantiqiy urg'u olgan so'z qanday aniqlanadi?
4. Emfatik urg'u deganda nimani tushunasiz?
5. Logik urg'u bilan emfatik urg'uning qanday farqi bor?
6. Odatda, matnning qaysi o'rinlarida pauza bo'lishi lozim?
7. Og'zaki nutqda grammatik pauzaning qanday ahamiyati bor?
8. Tinish belgilaridagi pauzaning bir-biridan farqi bormi?
9. Mantiqiy pauza deganda nimani tushunasiz?
10. Psixologik pauzaning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Adabiyotlar

1. H.Jamolxonov. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent: Fan, 2009.
2. S.Inomxo'jayev, A.Zunnunov. Ifodali o'qish asoslari. –Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. Nizomiddin Mahmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007

INTONATSIYA, TEMP VA RITM – IFODALI O'QISHNING ASOSIY VOSITALARI SIFATIDA

Reja

1. Intonatsiya va intonatsion vositalar.
2. Ritm. She'riyatda ritm turlari.
3. Temp. Nutq tempini belgilovchi vositalar.

Qadimgi dunyoning mashhur so'z ustasi Mark Tulliy Sitseron nutq jarayonida ohang eng muhim va eng ta'sirchan vosita ekanligini ta'kidlab bunday deydi: "... Shunday nutq ohangi tanlanishi zarurki, u tinglovchilarning e'tiborlarini o'ziga jalb etib tursin va u nafaqat huzurbaxsh, balki jonga tegmaydigan, ko'ngil qolmaydigan huzurbaxsh bo'lsin"¹.

¹ Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 282-bet.

Shu ma'noda intonatsiya ifodaviylikning asosiy vositasi bo'lib, inson hissiyotlari holatining rang-barang tovlanishlarini aks ettirishga xizmat qiladi. Nutqda intonatsiya orqali eng murakkab tuyg'ular, nozik kechinmalar va kayfiyat, holatlarini ham ifoda qilish mumkin.

Nutq jarayonidagi fikr-tuyg'ular, maqsad va intilishlar, his-hayajonlar boshqalarga ovoz tovlanishlari orqali yetib boradi. Muayyan istak, niyat, intilish, harakat natijasida yuzaga keluvchi ana shu ovoz tovlanishlari (ovoz o'zgarishi) *intonatsiya* deyiladi.

Badiiy asar matnida intonatsiya turli tinish belgilari, she'riy asarlarda misralarning joylashishiga qarab belgilanadi, shuningdek, u asar mazmuni, muallif maqsadi, fikr-tuyg'usi va kayfiyatidan tabiiy ravishda kelib chiqadi. Asar g'oyasini tushunishda intonatsiyaning o'rni, ayniqsa, dramatik asarlarda o'ziga xoslik kasb etadi. Badiiy asarlarda intonatsiyaning savol, xitob, darak, kinoya, g'azab, ta'kid kabi turli his-tuyg'ularni ifodalaydigan ko'rinishlaridan foydalaniladi. Yozuvchi va shoirlar ko'pincha nutqning emotsional ta'sirchanligini yanada oshirish uchun xitob, undov va so'roq mazmunini ifodalaydigan intonatsion-sintaktik gap qurilishlaridan foydalanadilar. Shuning uchun bunday nutq emotsional-ritorik intonatsiyali nutq hisoblanadi. Agar jonli nutqda qo'yilgan so'roqlarga notiqning o'zi javob bersa, badiiy nutqda emotsional-ritorik so'roqlarga hech kim javob bermaydi. Shoir ritorik so'roq va ritorik undovdan hayajonli intonatsiya yaratish uchun foydalanadi. Bu turdagi asarlarni ifodali o'qish ijrochidan puxta tayyorgarlik va aktyo'rlik mahoratini ham talab qiladi. Masalan, quyida keltirilgan doston parchasi emotsional-ritorik intonatsiyali nutqning yorqin namunasidir:

Nazrul
Johil olomonga
Qaradiyu oh chekib,
O'zni otdi tik maydonga
Yoqasini chok etib.
Faryod qildi:
"Ne vahshat bu?!"

Bas, xaloyiq!
Qotillikni to‘xtat,
hindu,
G‘azotni qo‘y, musulmon!
Hind, musulmon –
Birodarmiz,
Farzand Odam Atoga!
Haq oldida
barobarmiz,
Ayting,
Ne bor nizoga?!
Xunrezlik qil demagan-ku,
na Vedayu,
na Qur‘on!
Tig‘ uradi
nega hindu,
Bosh kesadi
musulmon?

(Erkin Vohidov. “Ruhlar isyoni”)

Parchadagi *Qotillikni to‘xtat, hindu! Haq oldida barobarmiz, Ayting ne bor nizoga?! Tig‘ uradi nega hindu, Bosh kesadi musulmon?* kabi undov va so‘roq gaplar hayajonli intonatsiyani yuzaga keltiradi.

Shuning uchun ham ushbu misralarni ifodali o‘qiyotganda bo‘layotgan xunrezliklarga kuchli taassuf, afsus va nadomat ohanglari sezilib turishi lozim.

Badiiy asarda syujet voqealari, personajlarning ruhiy holatlari o‘zgarib, goh osoyishta, goh jo‘shqin bo‘lib turgani uchun, badiiy tilda bayon ohangi ifoda etilmoqchi bo‘lgan mazmunga qarab turlanib turadi. Bayon ohangining o‘zgarib turishini ta‘kidlaydigan bunday vositalarga inversiya, takror, anafora, parallelizm, ritorik murojaat, ritorik xitob kabi stilistik usullar kiradi.

Intonatsiyani yuzaga keltiruvchi vositalardan biri **inversiyadir**. Inversiya lotincha so‘z bo‘lib, joyni almashtirish degan ma‘noni bildiradi. Inversiya – nutq bo‘laklarining grammatik normadan tashqari holatda qo‘llanishiga asoslangan stilistik usullardan biri hisoblanadi. O‘zbek tili stilistikasi qoidalariga binoan, ega sos-

tavi jumlaning boshida, kesim sostavi esa, oxirida kelishi lozim. Ammo ba'zi hollarda muallif ma'lum so'zlarni ta'kidlash va ularning ta'sirchanligini oshirish niyatida nutqda so'zlarning grammatik qoidaga muvofiq bo'lgan o'rnini ataylab almashtirib qo'laydi. Shu ma'noda, ta'kidlanmoqchi bo'lgan fikrga mantiqiy urg'u berish, uni kuchaytirish va asar ta'sirchanligini oshirishda inversiyaning ahamiyati kattadir. Masalan:

Seni deb etaging tutdim men endi,
Boshqaning bahridan o'tdim men endi,
Sen na yo'lda bo'lsang, ketdim men endi,
Sening bilan vatan etdim men endi.

(“Ravshan” dostonidan)

Keltirilgan misralarning odatdagi tartibi quyidagicha bo'lishi lozim edi:

Men endi seni deb etaging(ni) tutdim.
Men endi boshqaning bahridan o'tdim.
Men endi sen na (qaysi) yo'lda bo'lsang, (o'sha yo'ldan) ketdim.
Men endi sen bilan bir vatan etdim.

She'riyatdagi bu usul tasodifiy bo'lmasdan, balki shoirning asar g'oyasini yorqin aks ettirish niyati bilan, shuningdek, qofiya, radif, turoq, vazn talabi bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Takror san'ati ham intonatsiyani yuzaga keltiruvchi badiiy vositalardan biridir. Badiiy asarda bir so'z yoki bir necha so'z, ba'zan esa, butun bir satr takrorlanadi. Bu usul ma'lum bir fikr va tuyg'uni yorqin ifodalash bilan birga, ta'sirni kuchaytirish va intonatsiyani bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qiladi. Masalan:

Senda, senda, sendadir yurak,
Ammo dilni tark etmas havas.
Botirmi, ayt, qanaqa ko'mak
Yovlaringdan aylaydi xalos?

(Usmon Azim)

Suvsiz cho'lda mard Hasan
Yakka ketib boradi;
Suvsiz cho'lda mard Hasan
Obro' ber deb keladi.

(“Ravshan” dostonidan)

**Asablar,
Asablar,
Asablar...**

Sababsiz sochilgan g'azablar.

Gunohsiz chekilgan azoblar.

Ko'z yoshlar...

Bariga sabablar

Asablar, asablar, asablar.

(Erkin Vohidov)

Demak, ifodali o'qish jarayonida asar tarkibidagi bunday mantiqiy urg'u olgan takroriy so'zlarga alohida e'tibor va ularni o'ziga xos intonatsiya bilan talaffuz qilish lozim bo'ladi.

Ritorik murojaat nido, xitob shaklidagi stilistik usullardan biri bo'lib, shoirning poetik nutqda tantanavorlik, ko'tarinkilik, g'azabkorlik, kesatish ohanglarini ifodalashga xizmat qiladi.

Fikrimizning dalili sifatida Erkin Vohidovning "Ruhlar isyoni" dostonidan bir parcha o'qib ko'raylik.

Jangni qo'ying,

odamlar!

Sizning asli yovingiz kim?!

Bilib qo'ying,

odamlar!

Ular

uzoq yurtdan kelib,

Yerga bukib shonimiz,

Bizni bizga

dushman qilib,

So'rmoqdadir

qonimiz.

Bosqinchining

Qadimdan oq

Falsafasi ayondir,

El ichida

bo'lsa nifoq,

Demak,

zolim omondir.

(Erkin Vohidov)

Parallelizm. She'riy asarlarda parallelizm ikki yoki undan ortiq hodisani yonma-yon qo'yish orqali poetik mazmunni ochishda xizmat qiladi. Parallelizmlar, asosan, xalq she'riyatiga xos usul bo'lib, ular keyinchalik yozma adabiyotga ham o'tgan. Parallelizm mazmunan hamda vazifasiga ko'ra, to'rt turga ajratiladi: tematik-psixologik, ritmik-sintaktik, intonatsion va leksik-morfologik parallelizmlar.

Masalan: Intonatsion parallelizmlar – talaffuzda bir xil ohangdorlikka asoslangan usul bo'lib, bir necha gap yoki bo'laklar bir xil ohangda o'qiladi. Masalan:

O'z oldiga, ishadi,
Yo'lsiz cho'lga tushadi,
Issiq kunga pishadi
Kuyib Hasan jo'nadi.

(“Ravshan” dostonidan)

Mazmunan bir-biriga yaqin hodisalar va narsalar yonma-yon qo'yilgan holda qiyosiy tasvirlansa, bu – tematik parallelizm deyiladi. Masalan:

Bu tog'lar qanday tog'lar,
Toshi bor, tepasi yo'q.
Va'dasida turmagan yorning
Dardi bor, vafosi yo'q.

Parallelizمنىning barcha turlari poetik nutqning ifodali, tasvirning jonli va yorqin bo'lishiga xizmat qiladi.

Anafora yunoncha so'z bo'lib, yuqoriga chiqarish degan ma'noni bildiradi. Anafora – she'riy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning boshida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishidan iborat stilistik usullardan biridir. Masalan:

Bir xil tovushlarning takrorlanib kelishi:

Yo'lbars yurmas yo'llardan
Yo'rtib ketib boradi.

Bir xil so‘zlarning ohangdosh bo‘lib kelishi:

Qaysi bir ozorin aytay jonima ag‘yorning,
Qaysi bir og‘ritqonin ko‘nglimni dey dildorning,
Qaysi bir berahmlig‘ini tolei gumrohning .
Qaysi hasrat birla armonin vafosiz vaslning
Qaysi mehnat birla ranjin furqati xunxorning.

(Bobur)

Shoir “*qaysi bir*” birikmasini har bir misraning boshida qayta-qayta takrorlar ekan, inson boshiga tushadigan dunyo sitamlarining beadadligini ta’kidlamoqchi bo‘ladi. Ayni paytda g‘azalda anafora bo‘lib kelgan takroriy so‘zlar lirik qahramonning hasrat va nadomat tuyg‘ularini pog‘onama-pog‘ona yuqoriga ko‘tarib avj nuqtasiga yetkazgan va, shu bilan bir qatorda, she’rning badiiy mukammal chiqishiga ham yordam bergan.

Demak, anafora badiiy asarda lirik qahramon kayfiyati, ichki kechinmalari, ruhiy holatini ochishda muhim vosita sanaladi. Shunday ekan, misralar boshida takrorlanadigan so‘z yoki so‘z birikmalari asarning g‘oyaviy mazmuni, muallif maqsadi bilan chambarchas bog‘liq holda o‘ziga xos intonatsiya bilan o‘qilishi zarur.

RITM

Mark Tulliy Sitseron nutqda ritmning o‘rni va ahamiyatini ta’kidlar ekan, shunday deb yozadi: “Nutqda go‘zallik bag‘ishlaydigan ikkita vosita bor: So‘zlar va ritmlarning yoqimliliigi. So‘zlar go‘yoki qandaydir ashyo (material), ritm (usul) esa, uning bezagidan iboratdir”¹. Darhaqiqat, nutqni, ayniqsa, she’riy nutqni ritmsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Chunki she’r ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solingan o‘lchovli ritmik nutqdir.

Ritm (*rhytmos*) yunoncha so‘z bo‘lib, vazndosh, ohangdosh degan ma’nolarni bildiradi. She’riy nutqdagi muayyan, bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir o‘lchovda takrorlanib kelishi **ritm** deyiladi. Chunonchi, barmoq vaznidagi she’rlarda ohangdoshlik mis-

¹ Sitseron. Notiqlik san’ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 385-bet.

ralardagi hijolarning bir tekisda takrorlanishidan, turoqlar, qofiya va radiflardan hosil bo'ladi. Masalan:

His etib dunyoning shodligin, g'amin,
Ulug' bir hikmatga bo'lganman amin:
Yaxshiyu yomonni ko'tararkan teng,
Shu bois, ona deb nom olgan zamin.

Ushbu to'rtlikning har bir misrasi ma'lum bir o'lchov asosida yaratilgan. Misralar bir xil sondagi 11 bo'g'inli hijolardan tashkil topgan, ohang jihatidan ma'lum bir tartibda tuzilgan.

Aruz vaznidagi she'rlarda ritm cho'ziq va qisqa hijolarning ma'lum tartibda takrorlanib kelishi natijasida hosil bo'ladi. Erkin vazndagi she'rlarda esa har misradagi so'zlarning mazmuniga muvofiq intonatsiya bilan aytilishidan ritm-ohang paydo bo'ladi. Ifodali o'qish jarayonida she'riy asarning g'oyaviy yo'nalishiga qarab so'zlashuv ohangidan, lirik va dramatik ohangdan foydalaniladi, tinish belgilariga qarab pauzalarga alohida e'tibor beriladi. Shundagina asardagi har bir so'z chuqur ma'no va emotsional ta'sir kuchiga ega bo'ladi. "Zero, har qanday san'at tabiat tomonidan bunyod etilar ekan, u bizning tabiatimizga ta'sir o'tkazmasa va huzur baxsh etmasa, u hech narsaga arziyas edi. Bizni ham to'lqinlantiruvchi, ham jo'shqin etuvchi va ko'pincha, bizda ham quvonch, ham g'amginlik keltirib chiqaruvchi vazn (ritm, marom)lar va ovozhalik hech narsa bizning ongimizga tabiatan yaqin emasdir"¹. Darhaqiqat, badiiy asarning inson ruhiga o'tkazadigan hissiy ta'sirida so'z ijrochisining yoqimli ovozi bilan birga intonatsiya, vazn va ritmning ahamiyati beqiyosdir.

Binobarin, ritm she'r musiqiyliigi va ohangdorligini ta'minlovchi, lirik qahramonning his-tuyg'ularini badiiy ifodalashga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan biridir. Ba'zi adabiyotlarda ritmni band ritmi, alliteratsion ritm, anafora ritm, intonatsion ritm kabi turlarga ajratib ko'rsatilgan². Shu o'rinda ushbu ritm turlarining o'ziga xos jihatlari bilan qisqacha tanishib chiqaylik.

Band ritmi. She'riyatda band tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan ritm band ritmi deb yuritiladi. Band mazmunning shartli tugalligi bilan farqlanuvchi she'r misralari yig'indisidan iborat bo'lib, u poetik fikr, ritm jihatidan tugal bo'lgan va qofiya tartibi bilan birlashgan she'riy

¹ Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 314-bet.

² Q. Oripov, M. Obidova. Ifodali o'qish. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. 60-bet.

bo'laklardan tashkil topadi. She'r bandlarining qofiyalanish tartibi har xil bo'lib, ular o'ziga xos ritm hosil qiladi.

Masnaviy: Kimsa necha zebu tama'din yiroq, - a
Zimnida osoyish erur yaxshiroq. - a.

Gavharu durmi quloq ozori bil, - b
So'zni quloqning durri shahvori bil. - b

Oltun isirg'aki qulog' og'ritur, - v
Zarhal etukdurki, ayog' og'ritur. - v

Nukta durrin, bil, qulog' oroyishi, - g
Keng etuk o'ldi oyoq osoyishi... - g

Murabba': Ko'rmay yuzini devona bo'ldum, - a
Xalqi jahondin begona bo'ldum. - a
Yuz dardu g'amg'a hamxona bo'ldum, - a
Ey bod, yetkur yora salomim. - b

Yordin judo men o'lguncha bo'ldum, - v
Qonlarni yutdum, hasratga to'ldum. - v
Dardi g'amingdin, vallohki, o'ldum, - v
Ey bod, yetkur yora salomim. - b

(Mashrab)

Muxammas- Xonumonidin judo bo'lgan kishidin dard so'rang, - a
dan parcha: O'rtanib qaddi duto bo'lgan kishidin dard so'rang, - a
Yuz alamga oshno bo'lgan kishidin dard so'rang, - a
Bekasu bemuttako bo'lgan kishidin dard so'rang, - a
Misli men, bedastu po bo'lgan kishidin dard so'rang. - b

Telmurib qoldim bu yo'lda hamsafardin ayrilib, - v
Yo'l adashib g'amdadurman rohbardin ayrilib, - v
Baxt qaro keldim bu yo'lda yaxshilardin ayrilib, - v
Andalib erdim, qolibman bolu pardin ayrilib, - v
Men kabi baxti qaro bo'lgan kishidin dard so'rang. - b

(Mashrab)

Alliteratsion ritm. Alliteratsiya lotincha soʻz boʻlib, *harf* degan maʼnoni bildiradi, yaʼni alliteratsiya sheʼriyat harflar – tovushlar takroriga asoslangan badiiy sanʼatdir. Sheʼrda bir xildagi ohangdosh tovushlarning takrorlanishi natijasida *alliteratsion ritm* hosil boʻladi va badiiy nutqning intonatsion ifodaviyligini kuchaytiradi.

Alliteratsiya mumtoz adabiyotda *tavziʼ sanʼati* deb yuritilgan. Klasik adabiyot namoyandalari misra yoki baytda tovushdosh soʻzlardan mahorat bilan foydalanib, sheʼrlarining badiiy taʼsirchanligini oshirganlar. Masalan:

Toqatim toq oʻldi to boʻldim talabgoring sening.

Misra davomida soʻzlarda “*t*” tovushining bir maromda qayta-qayta takrorlanishi natijasida oʻziga xos ritm va ohangdorlik yuzaga kelgan.

Quyidagi baytda ham shunga oʻxshash holatni kuzatish mumkin.

Ganja ganjurikim, chekib koʻp ranj,

Qoʻymish erdi jahonda besh ganj.

Hozirgi zamon adabiyotida alliteratsiyaning eng goʻzal namunasini yuksak isteʼdod sohibi Erkin Vohidov ijodida uchratamiz.

Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz,

Qilib qatlimga qasd, qayrab qilich qotil qaroshing, qiz.

Qafasda qalb qushin qiynab qanot qoqmoqqa qoʻymaysan,

Qarab qoʻygil qiyokim, qalbni qizdirsin quyoshing, qiz.

Anafora ritm. Misralar boshida maʼlum bir soʻz yoki soʻz birikmalarining takrorlanib kelishi *anafora ritmini* yuzaga keltiradi.

Masalan: Abdulla Oripovning “Bir qarasam...” deb nomlangan sheʼri anafora ritmining yorqin namunasidir:

Bir qarasam, doʻstu yordan koʻnglim toʻqday,

Bir qarasam, atrofimda hech kim yoʻqday.

Bir qarasam, suyanchiqday bolalarim,

Bir qarasam, ular siniq lolalarim.

Bir qarasam, bu dunyoda baxtim borday,

Bir qarasam, butun olam menga torday.

**Bir qarasam, murodimga yetgandayman,
Bir qarasam, ko'zim ochiq ketgandayman.**

**Bir qarasam, shon-shuhratga yo'g'rilganman,
Bir qarasam, endigina tug'ilganman.**

She'rdan anafora san'atining qo'llanilishi ritmik ohangdorlikni yuzaga keltirish barobarida lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini yorqin ifodalashda ham asosiy vosita bo'lgan.

Mark Tulliy Sitseron o'zining "Notiq" nomli asarida ritm o'zi nima? U qachon paydo bo'lgan? degan savollar ustida fikr yuritar ekan, ritmning dastlabki ixtirochisi sifatida Fraximax¹ va Gorgiy² nomlarini tilga oladi. Lekin ritmni amaliyotga tadbiiq qilib, uni mukammallashtirgan kishi Isokrat³ ekanligini ta'kidlaydi: "Kimdakin Isokratdan hayratlansa, o'sha odamlar uni tartibsiz nutqqa ritm (usul)larni kiritgan, deb bu xususiyatni uning oliy fazilati sifatida ko'radilar. Aytishlaricha, u notiqlarni qanchalik ortiqcha jiddiylik bilan, shoirlarni esa qanday huzur bilan eshitayotganlarini ko'rib ritm (usul)larga murojaat qildi va nutqlarda yoqimlilik uchun ham, har xillik bilan zerikishni yo'qotish uchun ham ulardan foydalana boshladi"⁴.

To'g'ri, Yunonistonda so'z san'ati, shuningdek, chiroyli nutq so'zlashni o'rgatuvchi ritorika ilmi antik davrlardayoq rivojlangan. Badiiy adabiyotni, so'z san'atini tadqiq qiluvchi "Poetika", "Ritorika" kabi maxsus asarlarning yaratilishi eramizdan oldingi, qadimgi davrlarga borib taqaladi. Lekin shuni ham ta'kidlash lozimki, turkiy xalqlarda so'z san'atining paydo bo'lishi, xalq qo'shiqlari, xalq she'riyatining yuzaga kelishi, ehtimol, undan ham qadimiyroqdir. "Devonu lug'otit-turk" asarida keltirilgan ko'plab qo'shiqlar buning yorqin namunasi hisoblanadi. Masalan:

¹ Fraximax Xalkidonlik (eradan old. 430 y) – Afinada falsafa va ritorika o'qituvchisi.

² Gorgiy Leontinlik – mashhur ritor-sofist.

³ Isokrat (436 – 388) – afinalik mashhur notiq; "Fasohat otasi".

⁴ Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 381-bet.

Turli chechak yarildi, (7)
Barchin yazim qarildi. (7)
Uchmoq yari ko'ruildi, (7)
Tutlug' yana kalgusuz. (7)

Mazmuni:

Turli chechaklar ochildi,
Yer yuzi ko'k gilamlarga burkaldi.
Jannat yeri ko'rindi,
Sovuq qaytmas bo'lib ketdi.

She'rdada yetti bo'g'inli vazn, qofiya va ritm mavjud. Qofiya va ma'lum o'lchov asosidagi ritmning mavjudligi esa, muayyan ohangdorlik va musiqiylikni yuzaga keltirgan. Binobarin, turkiy adabiyotda xalq she'riyatining paydo bo'lishi qanchalik qadimiy bo'lsa, ritmning paydo bo'lishi ham shunchalik qadimiydir.

Ritm haqida gap borar ekan, shunday savol tug'ilishi ham tabiiy: Ritm faqat she'riy asarlargagina xos hodisami? Nasriy asarda ham ritm bo'lishi mumkinmi? Ha, nasriy asar tilida ham ma'lum darajada ritm mavjuddir. Lekin nasriy asarlardagi ritm, she'riy asarlardagidan boshqa qonunlar asosida yuzaga keladi. Har qanday nasr ham o'ziga xos ritmga ega bo'ladi.

Ritm asosiga qurilgan nasr dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lib, keyinchalik yozma adabiyotga o'tgan. Xalq dostonlari yoki ertaklari tarkibidagi ritmik-sintaktik parallelizmlar asosiga qurilgan lavhalar buning yorqin dalilidir. *"Hasanxon qanday o'g'lon? – so'ylaydi alvon-alvon, yag'rini yoziq polvon, toza bir bilak arslon"*. Bu o'rinda har bir saj'langan bo'lak bitta ritmik guruhni tashkil etadi, guruhlar orasida esa, qat'iy vazndoshlik mavjud, ya'ni har bir ritmik bo'lak yetti hijodan tashkil topgan. Bilga Qoon, Kul Tegin sharafiga qo'yilgan yodnomalar matni, "O'g'uznoma" kabi asarlar ritimli nasrning yorqin namunalaridir.

O'zbek klassik adabiyotida Alisher Navoiyning "Munshaot", "Mahbub ul-qulub" kabi nasriy asarlarining ko'pgina o'rnlari ham ritm asosiga qurilgan. XX asr o'zbek adabiyotida O'lmas Umarbekovning "Bolgar qo'shiqlari" turkumiga kirgan "Muhabbat qo'shig'i", "Gayduk qizi", "Cho'pon Vasil va uning farzandlari", "Gul vodiysi", "Ota" kabi asarlari ham ritimli nasrning o'ziga xos ko'rinishidir.

“Gul vodiysi” asaridan olingan parchani quyidagicha ritmik bo‘lamlarga ajratish mumkin:

“Men tug‘ildim go‘zal vo‘ha / Gul vodiysi qo‘ynida / quloq soling, so‘zlab beray / bu vodi‘y qissasini / so‘zlab beray, nega bu yurt / Gul vodiysi atalmish”¹.

Temp. Temp lotincha (tempus) so‘zidan olingan bo‘lib, sur‘at, daraja, vaqt, tezlik degan ma‘nolarni bildiradi. Demak, o‘qish tempi deganda o‘qish sur‘ati, o‘qish tezligi tushuniladi. “Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo‘lamlari, ularning o‘rni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta‘sirida har xil bo‘ladi. Masalan, darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo‘ladi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urg‘u olsa, uning talaffuzida temp kuchayadi.

So‘roq gapda eganing talaffuzidagi tezlik darak gapdagi eganikidan bir oz ortiq bo‘ladi, kesim talaffuzidagi tezlik esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so‘z talaffuzidagi tezlik keskin pasayadi”².

Professor Jamolxonovning fikrlariga asoslangan holda quyida keltirilgan matnning o‘qilish tempini belgilab chiqaylik.

O‘rtacha temp Qobilboy bu so‘zni eshituvchi quloqlariga ishonmagandek, Anvarning yaqinrog‘iga surildi.

Temp ko‘tariladi – Nima deyapsiz, Anvar, men yaxshi anglamadim?

O‘rtacha temp Anvar yana o‘sha so‘zini takrorladi. Qobilboy, endi bir oz orqasiga tisarilib, ko‘zini katta ochdi va bir necha vaqt qotib turdi...

¹ O‘lmas Umarbekov. Oltin yaproqlar. – Toshkent: 1970, 194-bet.

² Hasanboy Jamolxonov. O‘zbek tilining nazariy fonetikasi. – Toshkent: Fan, 2009. 171-bet.

Temp yanada
ko'tariladi

– Siz nima qilmoqchisiz, uka. O'z oyog'ingiz bilan... Yo'q, bu bo'lmagan gap! Balki bu – xonning unga po'pisasidir, shu hiyla bilan maqsadga erishmoqchidir... Qo'ying bu gapni, uka, qo'ying!..

O'rtacha
temp

Anvar hamon boyagi vaziyatda, ko'zini bir nuqtaga tikib, sandal usidagi qog'ozni og'asi yaqinrog'iga surib qo'ydi...

(Abdulla Qodiriy. “Mehrobdan chayon”)

Nutq sur'atining tezlashishi yoki sekinlashishi, so'roq va undov shakllarining kiritilishi badiiy nutq ruhini o'zgartirib turadi, so'zning ma'nosi bilan bog'liq holda, uning ifodaviyligini kuchaytiradi.

Dialogik nutqda temp personajlarning xarakter xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanidan olingan quyidagi parchada Xudoyorxonning nutqi shiddatli, g'azabkor, yuqori tempda, mirzo Anvarning so'zlari esa, ancha bosiq va pastroq tempda o'qiladi:

– Sen bizga xiyonat qilding, it uvli!

Anvar bosh irg'atdi.

– Iqorman.

– Tuzumni unutding'!

– Tonmayman!

– Iqrorsan, tonmaysan, o'bdon ish! – dedi zaharxanda qilib xon, – o'luvdan ham qaytmaysan!

– Men sizdan marhamat so'rab kelgan emasman! – dedi iljayib Anvar, – o'zimni o'linga berib, bir gunohsizni qutqarish uchun kelganman!

Hamnishinlar lablarini tishladilar. Xudoyor istehzoli kuldi.

– Pusulmonchilik qig'onsan-da!

– Albatta! – dedi Anvar, – boshqalar kishi gunohi uchun gunohsizni tutib, pusulmonchilikdan chiqqach, men pusulmonchilik bilan o'lishni o'bdan bildim!

Bu javob Xudoyorni qip-qizil tusga qo'yib, manglayida terlar ko'rindi, g'azab o'ti alanga oldi.

- Sening qig‘on ishing pusulmonchilikda bormi, it uvli?!
 - Musulmonchilikda yuzlab xotin ustiga, bir kambag‘al uylanmoqchi bo‘lgan qizga ham zo‘rluk qilish bormi, qiblai olam!
 - Chiqar buni, jallod!!!
- Jallodlar harakatlandilar.

Demak, temp qahramonlarning ichki kechinmalari, his-hayajon, voqealar rivojining keskinligi darajasiga ko‘ra o‘zgarib turadi.

She‘riy asarlarda tempning tezlashishi, ko‘tarilishi yoki pasayishi band tuzilishi bilan ham bog‘liqdir. Masalan, xalq dostonlaridagi yetti hijoli bandlar tezlik talab etilgan o‘rinlarda ishlatiladi. Qahramonlarning ot bilan safari ko‘pincha yettilik bilan beriladi:

Ot boradi arillab,	- 7
Otgan o‘qday sharillab,	- 7
Ot alqimi tong shamol,	- 7
Mis karnayday zarillab,	- 7
Suvsiz cho‘lda G‘irko‘k ot	- 7
Borayotir parillab,	- 7

(“Ravshan)

Bunday vazniy o‘zgarishlar mazmun bilan aloqador bo‘lib, ko‘pincha voqea holatini, qahramon xatti-harakati tempini ifodalaydi. Qisqa vaznli she‘rlar tezlikni ifodalasa, 11, 12, 13 hijoli uzun vaznli she‘rlar harakatning tinch va ohistaligini ifodalaydi.

Bekaslar uchrasa, tumshuq turmagin,	- 11
Hajv aylab zinhor labing burmagin,	- 11
Oting o‘ynoqlasa, ketma o‘zingdan,	- 11
Kuchim bor deb kuchsizlarni urmagin.	- 11

(“Ravshan)

Yuqorida keltirilgan yetti bo‘g‘inli she‘riy parchani og‘zaki ijro qilganda o‘qish tempi (sur‘ati) tezlashadi, keyingi o‘n bir bo‘g‘inli, didaktik ruhdagi she‘riy parchada esa, o‘qish sur‘ati nisbatan sekinlashadi. Shunday qilib, nutq tempi gapning ma‘no jihatdan turlari, asar mazmuni, band tuzilishi va muallif maqsadiga ko‘ra ba‘zan tezlashib, ba‘zan esa pasayib, o‘zgarib turadi.

Ifodali o‘qishga kirishishdan oldin, muayyan asar matnini o‘rganib chiqish, uning temp va ritmini aniqlash lozim. Shundagina temp va ritm

asarning g'oyaviy-estetik mohiyatini ochishga xizmat qiladi, nutqning ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Tayanch tushunchalar

Intonatsiya – og'zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz tovlanishlari

Darak intonatsiyasi – tinch ohang.

So'roq intonatsiyasi – ko'tariluvchi ohang.

Undov intonatsiyasi – emotsional gaplarga xos ohang.

Temp – nutq oqimining sur'ati, tezlik darajasi.

Nutq ritmi – urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarning qo'llanilishida, ulardagi unilarning cho'zish va qisqa talaffuz etilishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi.

Savol va topshiriqlar

1. Sitseronning ritm haqidagi fikrini izohlang.
2. Ritm deganda nimani tushunasiz?
3. Ritmning turlari haqida nima deya olasiz?
4. Sitseron ritmning paydo bo'lish tarixini kimlarning faoliyati bilan bog'laydi?
5. Nasriy asarlarda ham ritm mavjudmi?
6. Temp nima? O'qish tempi deganda nimani tushunasiz?
7. Nutq tempini belgilashda nimalarga e'tibor berish lozim?

Adabiyotlar:

1. Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.
2. Q.Oripov, M.Obidova. Ifodali o'qish. –Toshkent: O'qituvchi, 1994.
3. O'.Umarbekov. Oltin yaproqlar. –Toshkent: 1970.
4. H.Jamolxonov. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. – Toshkent: Fan. 2009.

IFODALI O‘QISHDA YUZ IFODASI

VA HARAKAT

Reja

1. Ifodali o‘qishda yuz ifodasi.
2. Ijrochining o‘zi o‘qiyotgan voqealarga munosabati.
3. Ifodali o‘qishda ko‘z, qosh, qo‘l va bosh harakatlari.
4. Ifodali o‘qishda ijroning ahamiyati.

Ifodali o‘qishda notiqning ovozi bilan bir qatorda, uning tashqi ko‘rinishi – bo‘y-basti, qiyofasi, yuz ifodasi, so‘zlash jarayonidagi xatti-harakatlari ham juda muhim ahamiyatga ega.

“O‘qituvchi o‘rganilayotgan mavzu va material o‘quvchilarga to‘la yetib borishi, ularning xulqiga ta‘sir etishini ko‘zda tutgan holda aytilyotganlarga mos harakatlar ham qiladi: ko‘z, qosh, qo‘l, yuz, bosh, kift harakatlarini ishga soladi. Bunday harakatlar tasdiqni, inkorni yoki mamnunlikni va hokazolarni ifodalashi mumkin. Harakat o‘z o‘rnida bo‘lsa, yoqimli kechsa foyda keltiradi. Ammo hadeb o‘rinli-o‘rinsiz harakatlar qila berish o‘quvchini zeriktiradi”¹. Darhaqiqat, notiqning boshqalarni ishontirish va to‘lqinlantirish uchun so‘zlagan nutqi, avvalo, uning o‘zini ko‘proq to‘lqinlantirishi kerak.

Bu haqda Mark Tulliy Sitseron nihoyatda obrazli bir fikr bildirgan: “... agar sen hakamga o‘zingdagi g‘am-anduh belgilarini so‘zlar, fikrlar, ovoz, yuz ifodasi va nihoyat ho‘ngrab yig‘lash orqali izhor etmasang, uning hamdard bo‘lishiga erishish mumkin emas. Olovsiz o‘z-o‘zidan yonib ketadigan yoqilg‘i yo‘q; agar sen o‘zing huzurida yonib va alanganib turmasang, shunday bir aql yo‘qki, u sening nutqingdan yonib ketadigan bo‘lsa”².

Sitseron notiqning fidoyiligi, aktyo‘rlik mahorati haqida fikr-mulohaza yuritar ekan, o‘z kuzatishlaridan kelib chiqib, shunday bir voqeani misol keltiradi: “*Uni tashlab o‘zing Salaminga kirishga jur‘at qildingmi? Yana otang yuziga qaraysanmi? Ushbu “yuziga” so‘zini u shunday aytar ediki, har safar buni eshitganimda, ko‘zimga*

¹ T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993, 28-bet.

² Sitseron. Notiqlik san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 193-194-bet.

g'azablangan va o'g'lini deb, g'amginlikdan o'zini yo'qotgan Telamon ko'rinib ketardi. Ana shu aktyo'r o'z ovozini mahzunlikka almashtirganida:

*Farzandsiz qariyaning
Bag'rini qon qilding, ezding, qiynading!
Akangning vafoti,
Ishonib topshirilgan go'dagining
Qismati senga hech, -*

Ushbu so'zlarni aytayotganida, u ham yig'laganday, ham ich-ichidan dard chekayotganday bo'lib tuyular edi. Shunday qilib, aktyo'r har kuni shu rolni ijro etayotganida g'amsiz, dardsiz o'ynay olmasa, nahotki siz Pakuviy (asar muallifi) uni yozayotib xotirjam va loqayd bo'lgan, deb o'ylaysiz? Bu mutlaqo mumkin emas. Men ko'p marta eshitgan edim, hech kim, dilidan yonmagunicha va qandaydir ilhomsiz yaxshi shoir bo'lolmaydi. Aytishlaricha, Demokrit va Platonning kitoblarida shunday deb yozilgan¹.

Buyuk notiqning (Sitseronning) san'at asarlarini yaratish va ularni ijro qilish mashaqqatlari haqidagi ushbu mulohazalari shu qadar teran, shu qadar hayotiyki, bu fikrlar go'yo ikki ming yillar oldin emas, xuddi yaqindagina aytilganidek. Haqiqatan ham, hech bir ijodkor o'z asarini loqayd yoki xotirjam holda yarata olmaydi. Muayyan asar to nihoyasiga yetguncha, ijodkor voqealar oqimida o'z qahramonlari bilan birga kurashadi, ularning shodligidan quvonib, qayg'usidan iztirob chekadi. Bu holatni ba'zida so'z san'atkorlarining o'zlari ham asarlari tarkibida lirik chekinish tarzida qayd qilib o'tishadi. Masalan, Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonini tugallar ekan:

*So'ngin nechakim uzottim oxir,
Yig'lay-yig'lay tugattim oxir, -*

deb o'sha paytdagi ruhiy ahvolini bayon etadi. Yoki Pushkinning ko'pgina ertaklarida qahramonlar murod-maqsadlariga yetib, voqealar to'y bilan tugallanganida shoir shunday misralarni qistirib o'tadi:

*To'yda men ham bor edim,
Sharob ichdim, bol yedim.*

¹ Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasini). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 193–194-betlar.

Endi ayting-chi, Navoiy yig‘lab-yig‘lab tugatgan anduh to‘la dosto- ni yoki Pushkinning samimiy yumor bilan sug‘orilgan ertaklarini hech qanday his-tuyg‘usiz, ta‘sirlanmasdan, beparvolik va loqaydlik bilan o‘qib bo‘ladimi? Fahm-farosati joyida bo‘lgan har qanday odam badiiy asarning dillarni to‘lqinlantiruvchi jozibasidan ta‘sirlanadi. Mana shu ta‘sirlanish og‘zaki ijro – ifodali o‘qish jarayonida namoyon bo‘lishi lozim. Aniqroq qilib aytganda, ijrochining o‘zi o‘qiyotgan voqealarga munosabatini yuz ifodasi, ovozi, ko‘z qarashlari, bosh va qo‘l harakatlari orqali aks ettirib turishi lozim.

Masalan, qayg‘uli yoki musibatli lavhalarini o‘qiyotganda ijrochi yuzida g‘am-alam ifodasi, ovozida chuqur iztirob ohanglari, yoki aksincha, xursandlik tasvirlangan o‘rinlarni yuzda shodlik ifodasi, ovozda ishonch va qat‘iyat ohanglari bilan o‘qish mantiqan to‘g‘ri bo‘ladi. Shuni ham ta‘kidlash lozimki, har qanday badiiy asarni ifodali o‘qishga kirishgan ijrochida birozgina bo‘lsa ham, aktyo‘rlik mahorati bo‘lishi zarur. Zero, asarda ishtirok etuvchilarning xarakter xususiyatlari, ichki kechinmalarini og‘zaki ijroda aks ettirish uchun asarning umumiy ruhini his qilish bilan bir qatorda, qahramonlar holatiga kirish ham talab etiladi. Qahramonlar holatiga kirishda esa, ikki narsa juda muhimdir: bulardan birinchisi – ovoz¹.

Ifodali o‘qishda ovoz shunday bo‘lishi kerakki, **g‘azabli joylarda tarang, keskin, shiddatkor, sokin o‘rinlarda muloyim, his-hay-ajonli lavhalarda esa, ehtirosli, titroq holda o‘zgarib tursin.** Asar mazmunidan kelib chiqqan holda, ovozning past, baland yoki o‘rtacha ohangda tovlanib turishi asar mohiyatini tushunish, ta‘sirchanligini oshirish barobarida, eshituvchiga cheksiz zavq-shavq ham bag‘ishlaydi.

Ikkinchidan, ifodali o‘qishda og‘zaki ijrochining yuz ifodasi va harakatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ifodali o‘qish davomida harakatlardan shunday foydalanish lozimki, bu harakatlar aytilayotgan fikrlarni yanada to‘ldirishga, bo‘layotgan voqealarni ko‘z oldimizda yorqin jonlantirishga yordam bersin.

Notiq qaddini to‘g‘ri va raso tutishi, yursa – ozgina va ba‘zan yurishi, oldinga chiqsa – me‘yorida va ba‘zida chiqishi, bo‘ynini bo‘shashtirmasligi, barmoqlarini o‘ynatmasligi, lozim bo‘lgan o‘rinlarda, qo‘llarini cho‘zishi, osoyishta joylarda tushirishi, ba‘zan

¹ Qo‘llanmaning dastlabki qismlarida ovoz haqida kengroq ma‘lumot berilgan. Qarang 42-bet.

qaddini egishi, xullas, asardagi vaziyat va qahramonlar holati bilan uyg'un ravishda butun tanasini to'g'ri idora qila olishi kerak. Shuningdek, yuz ifodasi, ko'z qarashlarining o'zgarib turishi, lozim bo'lganda, ko'zlar mungli, g'amgin boqishi lozim bo'lganda, shodlikdan porlashi kabi harakatlar ham ifodali o'qishning samaradorligini belgilaydi.

"... men olim va shonli ustoz sifatida sizlarga o'git berib aytaman-ki, siz o'z nutqlaringizda g'azablanish, achchiqlanishni ham, g'amgin bo'lishni ham, yig'lashni ham biling", – deydi Sitseron¹.

Demak, notiq o'zi so'zlayotgan fikrlarga befarq bo'lmasligi hissiyot bilan so'zlashi lozim ekan. Buning uchun esa o'zgalarning dardi, ehtirosi va ruhiy holatini qalban his qila olishi zarur. Shundagina nutq jozibali va nutq mazmuniga uyg'un harakatlar o'rini kechadi.

"Majolis un-nafois" asarida ana shunday hissiyot bilan so'zlab, kishilarning qalbini to'qlinlantiruvchi notiqlardan biri Mavlono Riyoziy haqida Navoiy shunday yozadi: "... **va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qub, yig'lab vajdu hol qilur erdi**"².

To'g'ri, yuzaki qaraganda, ko'pchilik oldida o'z hissiyotlarini jilovlay olmaslik, asar voqealaridan ta'sirlanib, hatto yig'lash darajasigacha borib yetish erish tuyulishi mumkindir. Lekin shunday asarlar ham borki, bu asarlarda inson qalbini junbushga keltiradigan ayrim voqealarni, ta'sirli lavhalarni, hissiyotsiz yoki ko'zga yosh olmasdan o'qish aslo mumkin emas. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Layli va Majnunning o'limi bilan bog'liq lavhalarni, yoki "Shohnoma" dostonida Rustamning bilmasdan o'z o'g'lini o'ldirib qo'yib, boshiga tuproq sochib yig'lashi bilan bog'liq epizodlarni larzaga tushmasdan o'qib bo'lmaydi. Ushbu asarlar qanchalik san'atkorlik va mahorat bilan yaratilgan bo'lsa, uning o'qilishi, og'zaki ijrochiligi ham san'atkorlik va mahoratni talab qiladi. Aks holda, "**Eng ajib fikr ham, agar yomon ifodalansa, o'z qimmatini yo'qotadi, agar takrorlanaversa, odamni diqqinapas qiladi**" (F.Volter).

Binobarin, mavlono Riyoziy nutq paytida ko'z yoshi qilish darajasiga yetib borar ekan, uning nutqida yoki she'rilarida bunga asosli sabab bo'lgan. O'z nutqidan o'zi shunchalik ta'sirlanishi va boshqalarni ham shunchalik hayajonga solishi, ishontirishi va hamdardlik tuyg'usini

¹ Sitseron. Notiqlik san'ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasini). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 195-bet.

² Alisher Navoiy. Maolis un –nafois. Asarlar. O'n besh tomlik. 12-to'm. 101-bet.

uyg'ota olishi mavlono Riyoziyning chinakam notiq, yuksak mahorat egasi ekanligidan dalolat beradi.

So'zlovchi o'zining gapirish ohangi, ko'z qarashlari, yoqimli xatti-harakati, xullas, butun qiyofasi bilan eshituvchilarni o'ziga maftun etishi lozim. Zero, ba'zan aytilayotgan fikrlarga mos **“go'zal xatti-harakat – go'zal so'zdan a'lo”** (S.Smayls). Ana shundagina, notiq o'z nutqidan ko'zlagan maqsadiga erishadi, shu bilan birga, eshituvchilarning mehri qozonadi. O'tmish tariximizda bunday notiqlar ko'p bo'lgan. Mavlono Husayn Voiz Koshifiy, mavlono Riyoziy, Xoja Muayyad Mehnagi, Mulla Kalon Voiz Samarqandiy kabi ko'plab ulug' kishilarning faoliyati buning yorqin dalilidir. “Makorim ul-axloq”, “Latoyif ut-tavoif” kabi manbalarda hikoya qilinishicha, Husayn Voiz Koshifiy qayerda nutq so'zlasa, shu yerda odamlar soni nihoyatda ko'payib ketar ekan. Minglab xalq to'plangan maydonlarning oxirida turgan odamlarga uning ovozi yetib bormasa ham, muxlislari bu zotning nurli siymosini uzoqdan bo'lsa ham bir ko'rishga ishtiyoqmand bo'lganlar, so'zlariga monand chiroyli xatti-harakatlarini zavqlanib kuzatib turganlar.

Husayn Voiz Koshifiy “Axloqi Muhsiniy” asarida kishilar bir-biri bilan so'zlashganda o'zini qanday tutishi lozimligi haqida yoki notiq ko'pchilikka va'z aytayotganida uning gapirish yo'sini (mimikasi) bosh va yuz, tana va qo'l harakatlari muhim ahamiyat kasb etishi haqida nihoyatda ibratli fikrlar bildirgan. Mashhur axloq targ'ibotchisi bu fikrlarni o'z hayotiy kuzatishlaridan og'zaki ijrochilik faoliyatidan kelib chiqqan holda yozgan. Darhaqiqat, ijro – so'zning tanho hukmdoridir. Nutqning qanday chiqishi, ya'ni eshituvchilar tomonidan yaxshi yoki yomon qabul qilinishi birinchi navbatda ijrochiga, uning mahoratiga, yanada aniqroq qilib aytganda, so'zlar mazmuniga monand xatti-harakatlariga ham bog'liqdir.

Aytishlaricha, Demosfen **“Suxandonlikda eng muhim narsa nima?”** degan savolga: **“Birinchiidan – ijro, ikkinchiidan – ijro, uchinchiidan – ijro”**, deb javob bergan ekan.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, notiqlikda ijro eng muhim narsa bo'lishi bilan birga, eng murakkab jarayon hamdir. Masalan, muayyan bir nutq matnini yoki she'rni har kim o'z iqtidori va qobiliyatidan kelib chiqib har xil o'qishi, har xil ijro qilishi mumkin. Kimdir asar ruhini tushunib, qalban his qilib, mahorat bilan ijro qilsa, ikkinchi birov hech

narsani tushunmasdan, shunchaki o‘qish kerak bo‘lgani uchungina, nihoyatda g‘aliv va g‘ashga tegadigan tarzda ijro qiladi.

Mark Tulliy Sitseron notiqlar haqida, har bir notiqning o‘ziga xos ijro mahorati haqida fikr yuritar ekan, Katulga¹ murojaat qilib, shunday deydi: “Sen Katul, mendan yaxshiroq biladigan Grakxni² yoshlik paytlarimda nega bunchalik ulug‘lashedi! – *‘Men baxtsiz qayerga boray? Qayerga? Kapitoliygami? Ammo Kapitoliy akamning qoniga bo‘yalgan. Uygami? Tashlab qo‘yilgan, nola chekayotgan baxtiqaro onamni ko‘rish uchunmi?’*” ushbu ijroda uning nigohi, ovozi, tana harakatlari shunday ediki, hatto dushmanlar ham yig‘lagan³.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, ifodali o‘qish hech qanday tayyorgarliksiz, shunchaki o‘z-o‘zidan amalga oshadigan oson jarayon emas. Ifodali o‘qish og‘zaki ijrochidan chuqur bilim, fahm-farosat, qobiliyat va mahorat talab qiladigan san‘atdir.

Mashq. Quyidagi matnni ifodali o‘qing. O‘qish davomida ko‘z, yuz, bosh va qo‘l harakatlariga e‘tibor bering.

Zolning tug‘ilgani

Qadim zamonlarni etib namoyon,
So‘zlab beray endi ajib bir doston.

Somga qanday o‘yun ko‘rsatdi falak,
So‘zlab beray quloq sol, o‘g‘lim, andak.

Farzandsizlikdan ko‘p azob chekib Som,
Dard chekib, diliga istardi orom.

Shabistonida bor erdi nigori,
Yonog‘i gulbargu mushkinmo‘y yori.

¹ Katul Kvint Lutatsiy – konsul. 102 yili “Notiq haqida” dialogi qatnashchilaridan biri.

² Grakx Gay Semproniy – mashhur notiq (154 – 121).

³ Sitseron. Notiqlik san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasi). – T.: Yangi asr avlodi, 2007, 320-bet.

Farzand orzu qilar erdi shul oydan,
Yurak arzandasi xurshid chiroydan.

Ayolning ham Somdan yuki bor edi,
Bu yukdan joniga ko‘p ozor edi.

Chaqaloq tug‘ildi oxir onadan,
Quyoshdek nur sochar yotgan xonadan.

Husnda, chiroyda olam ichra toq,
Ammo bir aybi bor, sochlari oppoq.

Bunday oq soch bola kelgan olamga,
Hafta o‘tdi, hech kim aytolmas Somga.

Ayollar g‘uj-g‘uj Som shabistonida,
Go‘dakka boqishar, hadik jonida.

“Jufti halolingdan tug‘ilmish, deb chol”
Somga aytmoqqa yo‘q kimsada majol.

Doyalar ichida bitta kanizak
Bor erdi, hayiqmas, botir, sher yurak.

Bu mujdani Somga yetkazdi o‘sha,
Lab ochib ofarin deb qo‘sha-qo‘sha.

So‘ng dedi: “Som baxti ochilib kulsin,
Hasadchilar dili yorilib o‘lsin.

Yazdon istagingni ayladi bajo,
Orzuying ushaldi, dil topmish davo.

Pushti kamaringdan, ayo, hojatmand,
Tug‘ildi oy yuzli pokiza farzand.

Pahlavondek bola botir va sherdil,
Halitdan u arslon nigohli o'g'il.

Tana nuqra misol, yuzi bir jannat,
Birorta xunuklik topilmas, faqat.

Faqat oq soch bilan tug'ilmish bola,
Ne derdik tangriga bu ish havola.

Xudo bergani shu, shukr qil, shukr,
Olmasin dildan joy hech yomon fikr!"

Taxtidan ohista tushib botir Som,
Yor yoniga kirib bordi shul hangom.

Keksa o'g'lin ko'rdi, sochlari oppoq,
Na ko'z ko'rgan ish bu, na tuygan quloq.

Tanda butun mo'yi oppoq misli qor,
Chiroyi barq urar misoli bahor.

Farzandini ko'rgach, choldek mo'ysafid,
Jahondan bir yo'la uzildi umid.

Mardum ta'nasidan tap tortib qoldi,
Avzoyi o'zgardi, xayolga toldi.

Qulochin osmonga yozib Som faqir,
Yaratganga nido qilardi haqir.

"Ey to'g'ri-egridan baland xudoyim,
Yaxshilik tug'ilar ra'yingdan doim.

Agar qilgan bo'lsam men og'ir gunoh,
Devlarga ergashgan bo'lsam gar, e voh,

Karamli tangridan kutardim karam,
Qilmayin oshikor kechirar egam.

Bu sharmandalikdan siqilib jonim,
Uyatdan tanamda qaynaydi qonim.

Bu bola misoli kichik Ahriman,
Ko‘zlari qora-yu, sochlari suman.

Botirlar bul tomon yo‘l olib agar,
Badnishon bolani ko‘rib qolsalar,

Ne derman, desalar: “Bu qanday bola?
Parimi, yo‘lbarsmi, nechun bu ola?”

Bu bola deb mendan oshkoru nihon
Kulajak kiborlar, amiru sulton.

Bu isnoddan tashlab ketay Eronni,
Yurtimdan begona kezay jahonni!”

Tayanch tushunchalar

Ifodali o‘qishda yuz ifodasi. Ijrochining voqealarga munosabati.
Demokrit – (V asrning ikkinchi yarmi) mashhur yunon faylasufi.
Platon (Aflotun) (429–348) – mashhur yunon faylasufi.

Savol va topshiriqlar

1. Sitseronning notqlik mahorati haqida fikrlarini izohlang.
2. Asar ruhini his qilish, qahramonlar holatiga kirish deganda ni-mani tushunasiz?
3. Ifodali o‘qishda yuz ifodasi, bosh va qo‘l harakatlarining qanday ahamiyati bor?
4. Hissiyot bilan so‘zlash yoxud hissiyot bilan o‘qish deganda ni-mani tushunasiz?
5. “Ijro – so‘zning tanho hukmdoridir” degan fikrni izohlang.

6. Suxandonlikda eng muhim narsa nima? degan savolga Demosfen qanday javob bergan?

7. “Shohnoma”dan olingan Zolning tug‘ilishi haqidagi hikoyat sizda qanday taassurot uyg‘otdi?

8. Bu voqealarga muallifning munosabati qanday, sizning-chi?

Adabiyotlar

1. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. –Toshkent: O‘qituvchi, 1993.

2. Sitseron. Notiqlik san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimai). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

3. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. // Asarlar. O‘n besh to‘mlik. 12 to‘m. – Toshkent: Fan, 1966.

4. Firdavsiy. Shohnoma (forsiydan Shoislom Shomuhamedov tarjimasi). Birinchi kitob. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1975.

LIRIK TURDAGI ASARLARNI

IFODALI O‘QISH

Reja

1. Lirik turdagi asarlarni ifodali o‘qishning o‘ziga xos xususiyatlari.

2. Barmoq vaznidagi she‘rlarni ifodali o‘qish.

3. Erkin vazndagi she‘rlarning o‘ziga xos jihatlari.

Lirik turdagi asarlar, odatda, kichik hajmli bo‘lib, biror voqea-hodisa ta‘sirida insonda tug‘ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg‘ular orqali hayotni aks ettiradi. Shoir lirikada ayrim shaxsning bevosita hayotiy kechinmasini beradi, bu bilan lirik asarda xarakter va kechinmani individuallashtiradi. Shu bilan bir qatorda, ijodkor lirik asarda faqat o‘z fikri, his-tuyg‘ularinigina emas, balki umuminsoniy lipik kechinmalarni ham ifodalaydi. Demak, shoir voqeylikni ilg‘or ijtimoiy ideallar nuri bilan yoritadigan kechinmalar, fikr-tuyg‘ularini tarannum etadi, natijada kichik lirik asar katta ma‘rifiy-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

She‘riy shakl lirikaning xarakterli xususiyati bo‘lib, u kishining his-tuyg‘uga to‘la hayajonli nutqini ta‘sirli ifodalashda qo‘l keladi. She‘riy

nutq mana shu xususiyati bilan ham nasriy nutqdan farq qiladi. Nasr nisbatan tinch-osityishta nutq bo'lsa, she'r – hayajonli, to'liqinli va ehtirosli nutqdir. Zero, she'r oddiy holatni emas, favqulodda holatni, qattiq hissiyotni, hayajonli tafakkurni ifoda etadi.

Erkin Vohidovning "O'zbekiston" she'ri lirik tur haqida aytilgan fikr-mulohazalarimizning yorqin dalilidir.

Yurtim,
Seni yana oldim qalamga,
To'ying, shodiyonang bahona bo'lib.
Yana kelib qo'nding tonggi misramga,
Falak nisor etgan durdona bo'lib.
Iqbol peshonamga bitgan oshiyonim –
O'zbekistonim.

Toleim bor ekan,
Senga hamnafas.
Otashin quyoshing bilan yo'g'rildim.
Yuz yil avval emas, yuz yil so'ng emas,
Tug'yonli asrda senda tug'ildim.
Gullar sochding men ilk bosgan qadamga,
Bag'ring menga nurli koshona bo'lib.
Jahon ichra mening tengsiz jahonim –
O'zbekistonim.

Vahshat vodiysida kechdi asrlar,
Aljabr ustodin tuqquncha yering.
Ilming yuksalguncha Beruniy qadar,
To Alisher qadar yetguncha she'ring,
Hayratga solguncha fan olamini,
Farg'oniy chiqargan aniq hisoblar...
Tebransa ne ajab Toshkent zamini,
Bu yerga ko'milgan milliard kitoblar.
Farangu hindu chin, iroq, ajamga
Taralding Al-Qonun, Saydona bo'lib.
Buyuklar tan bergan buyuk dostonim –
O'zbekistonim.

Yuksak ehtiros bilan bitilgan ushbu misralar ona-Vatanga cheksiz mehru muhabbatning badiiy ifodasi sifatida yuzaga kelgan. Yurtimizning o‘tmishi va buguni, jahonni lol qoldirgan mutafakkir o‘g‘lonlari shoirni hayajonga soladi, unda iftixor tuyg‘ularini uyg‘otadi, shu quyoshli o‘lkaning farzandi ekanligidan faxrlanadi. She‘rni o‘rganib chiqqan o‘quvchi ham xuddi shoir kabi hayajonlanadi, yurtsevarlik tuyg‘usini yana bir marta boshdan kechiradi.

Lirik turning barcha janrlarida inson hayoti, muhabbati va nafrati, sevinch va iztirobi o‘zining badiiy ifodasini topadi. Zero, har qanday badiiy asarning markazida inson va uning hayoti, kurashi, jamiyat va tabiat hodisalariga munosabati asosiy ob‘ekt bo‘lib turadi. Insonning xilma-xil hayot hodisalariga munosabatidan rang-barang lirik lavhalar bunyodga keladi.

She‘riy asarning g‘oyaviy mazmunini, lirik qahramonning ichki hissiyotlarini tinglovchiga to‘la yetkazishda ifodali o‘qish muhim ro‘l o‘ynaydi. Shu boisdan ham har bir talaba ijrochilik mahoratini, ifodali o‘qishning o‘ziga xos xususiyatlarini mukammal o‘rganishi lozim. Har qanday asarni ifodali o‘qish uning janr xususiyatlari va kompozitsion tuzilishiga ko‘ra belgilanadi. Xususan, lirik turdagi asarlarni ifodali o‘qishga kirishishdan oldin, uning g‘oyaviy mazmuni va badiiy xususiyatlarini atroflicha o‘rganib chiqish maqsadga muvofiqdir. Og‘zaki ijrochi she‘rni qalban his qilib, tushunib o‘qisagina, eshituvchini zavqlantira oladi.

XV asrning mashhur so‘z ustasi Husayn Voiz Koshifiy “Futuvvatnomai sultoniy...” asarida she‘r o‘qishning o‘ziga xos qonun, qoidasi haqida fikr yuritib shunday deydi: “Agar she‘rxonlik odobi nechta, deb so‘rasalar, oltita deb aytgil: birinchidan, she‘rni ohang bilan o‘qisin, ikkinchidan, she‘rni odamlar qalbiga joylay olsin. Uchinchidan, agar biror mushkul (tushunilishi og‘ir) bayt bo‘lsa, yig‘ilganlarga uni sharhlab, mazmunini izohlab bersin. To‘rtinchidan, eshituvchiga malol keladigan ish qilmasin. Beshinchidan, gadoylik qilmasin, mubolag‘ali qasamlar ichmasin. Oltinchidan, o‘qigan she‘rining muallifini maraka oxiri yoki boshida tilga olib, duo qilsin”¹. Husayn Voiz Koshifiyning ushbu o‘g‘itlari hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

¹ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati (fors-tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasini). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994. 57–82-betlar.

She'rxonlik odobi haqidagi mazkur qoidalar har bir talaba uchun dasturulamal bo'lib xizmat qilishi lozim.

Barmoq vaznidagi she'rlarni o'qish

Vazn she'riy nutqni nasriy nutqdan farqlovchi she'riyat asoslaridan biri bo'lib, o'lchov ma'nosini bildiradi. Binobarin, she'r ritmik nutq ekan, she'r tuzilishining asosini ma'lum ritmik birlik (o'lchov) – hijo tashkil etadi. She'r misralaridagi hijolarning miqdoriga qarab she'r tuzilishi ko'rinishlari va vazn turlari aniqlanadi. Chunonchi, o'zbek adabiyotining qadimiy she'r tuzilishi turlaridan bo'lgan barmoq vaznidagi she'rlar ritmi uchun hijolarning soni va turoqlar asos bo'lsa, aruz vaznidagi she'r tuzilishi uchun qisqa va cho'ziq hijolarning bir tartibda kelishi asos bo'ladi.

Hijo – bir nafas olish bilan aytiladigan tovush va tovushlar birikmasidir. Hijo (bo'g'in) she'riy nutq o'lchovida dastlabki ritmik birlik hisoblanadi. Masalan, *ma' – na – vi – yat* to'rt hijoli so'zdir. Aruz vaznidagi she'rlarda hijo cho'ziq va qisqa bo'lsa, barmoq vaznidagi she'rlarda hijo urg'uli va urg'usiz bo'ladi. Ifodali o'qishda hijoning mana shu xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

O'zbek she'riyatida barmoq tizimining to'rt hijoli vaznidan tortib, o'n olti hijoli vaznigacha bo'lgan o'n uch turi mavjud. Masalan,

To'rt hijoli vazn:

Ko'ngil berdim,
Umrin berdim,
Jonim berdim –
Yotsan mango.

Najot kabi,
Umid kabi,
Hayot kabi –
Yodsan mango.

Kulgi kabi,
Shodlik kabi,
Visol kabi –
Olidsirsan.

Chidam kabi,
Sukut kabi,
O'lim kabi –
Dodsan mango.

(Usmon Azim)

Besh hijoli vazn:

Nozik va tam-tam,
Hiyla tortinchoq,
Jimillar biram,
Inju taqinchoq,
Ko'klam elchisi,

Tonglar kuychisi,
Jannatiy isi,
Samoviy tusi,
Yoshlikday suluv –
Binafsha-da shu.

(Mirtemir)

Olti hijoli vazn:

Go'zallik qizlarda,
U qora ko'zlarda,
Soz kabi so'zlarda –
Deganlar yanglishar.

Go'zallik bir guldird,
Muddati – fasldir.
Yashamoq – asldir,
Siz, biz bor – u yashar.

Go'zallik ishlayish,
Manglayin terlatish,
Go'zaldir ungan ish,
Maqtansa yarashar.

(G'afur G'ulom)

Yetti hijoli vazn:

Osmon uzilib tushdi...
Taqdirimni qoralab,
Men yuribman – osmonning
Parchalarin oralab.

Osmonning siniqlari
Qonatdi oyog'imni.
Osmon uzilib tushdi –
Sarg'aytdi siyog'imni.

(Usmon Azim)

Sakkiz hijoli vazn:

Yurak, sensan mening sozim,
Tilimni nayga jo'r etding.
Ko'zimga oyni berkitding,
Yurak, sensan ishqibozim.

Senga tor keldi bu ko'krak,
Sevinching toshdi qirg'oqdan.

Tilim charchar, ajab, gohi
Seni tarjima qilmoqdan.

(Usmon Nosir)

To‘qqiz hijoli vazn:

Na oltin, na javohir edim,
Armonli bir yosh shoir edim,
Zuhro bo‘lmasang-da husnda,
Men ishqingda naq Tohir edim.

(Mirtemir)

She’ni sevib o‘qiyman, ammo
Hayron qilar bir holat meni.
“Men” deb yozar shoir doimo,
Kimdir o‘sha shoirning “men”i?

Goh muhandis ul, munajjim goh,
Goh o‘zini tolib deb atar.
Goh muallim, goh sohib dastgoh...
Kasbi ko‘pmi uning shu qadar?

(Erkin Vohidov)

O‘n hijoli vazn:

Gulshanda chechak yondi, ko‘rindi:
Mas‘ud edi, g‘amsiz va alamsiz.
Qalbimda amal yulduzi kuldi,
Yer qo‘ynida erkin va kadarsiz.

(Hamid Olimjon)

O‘n bir hijoli vazn:

Yellar, bir daqiqa to‘xtang esishdan,
Sernavo bulbullar, sayramang bir oz.
Karbalo dashtida yayov kezishdan
Charchab tin olmoqda Fuzuliy ustoz.

(Erkin Vohidov)

O‘n ikki hijoli vazn:

Biz yaratish davrining qahramonlari,
Quyosh alangalari qonlarda yonar.
Asrlarning ishini yilimiz qilar,
Yillar bilan o‘zishar kurash onlari.

(Oybek)

O‘n uch hijoli vazn:

Mening sevgim har xil gulga o‘xshamas aslo,
Xazon bo‘lmas gullar kabi kuz bo‘lgan chog‘da.
Meni sevgan yor bulbulga o‘xshamas aslo,
Bahor kelib, tashlab ketmas kuz bo‘lgan chog‘da.

(Sobir Abdulla)

O‘n to‘rt hijoli vazn:

Qayda, qayda qoldingiz, yoshlikdagi orzular
Va qalbning sokinligi erkalatgan kezlari!
Qani, avvalgi otash, ilhom baxsh etgan zavqlar,
Keling, keling, mushtoqman, bahorimning yillari.

(Pushkin)

O‘n besh hijoli vazn:

Kulrang tog‘lar etagidan asta yuksaldi quyosh,
Paxtazorda chulg‘ab oldi kokili lenta kabi.
Vodiy bo‘ylab mehr bilan bisot yoygan kuz-naqqosh
Har yaproqqa tegib o‘tgan yozning olovli labi.

(Saida Zunnunova)

O‘n olti hijoli vazn:

Birin-ketin o‘tib borar asrlarning karvonlari,
Oh, nechog‘lik xatarlidir uning oshar dovonlari.
Inson zoti murodiga azal-abad yetar edi,
Ushalsa gar umidvor zot – Navoiyning armonlari!

Fursat keldi, do‘stu g‘anim kimligini bilay bu kun,
Jami bashar farzandiga saodatlar tilay bu kun,

Ko'kka boqib sahar chog'i, iltijolar qilay bu kun,
Nurga to'lsin aziz bobom Alisherning makonlari.

(Abdulla Oripov)

Kuzatganimizdek, barmoq vaznidagi she'rlarda hijolar soni xilma-xildir. Lekin o'zbek she'riyatida hijolar soni qanchalik rang-barang bo'lmasin, bular orasida eng ko'p qo'llanadigani yetti, to'qqiz, o'n bir hijoli vaznlardir. Tabiiyki, har bir she'r vazniga ko'ra har xil o'qiladi. Qisqa hijoli she'rlar nisbatan tezkorlikni talab qilsa, hijolar miqdorining ko'pligi she'r tempi va intonatsiyasining vazminligini taqozo qiladi.

Turoq. Turoqlar hijolardan tashkil topadi va she'r misralarida muayyan ritmik bo'lakni hosil qiladi. Turoq – hijolarning misralar bo'yicha ma'lum tartibda takrorlanib kelishidir. Turoq she'rdan ritm, intonatsiya va musiqiylikni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biridir.

She'riy misralarda ikki va undan ortiq turoq bo'lishi mumkin. Har bir turoqda esa ikki, uch, to'rt, besh va ba'zan undan ham ortiq hijo bo'ladi. Fikrimizning dalili sifatida quyidagi she'rni turoqlarga ajratib ko'raylik.

Uyg'onish yellari / esmoqda takror,	6+5
Tabarruk ajdodlar / ruhi senga yor.	6+5
Ulug' daholari / paydo bo'lgan chog'	6+5
Olamni o'ziga / qaratgan diyor.	6+5

(Abdulla Oripov)

Ushbu she'riy parchadagi turoqlar 6+5 shaklida bo'lib, birinchi turoq olti hijodan, ikkinchi turoq esa, besh hijodan tashkil topgan.

She'rni ifodali o'qishga kirishishdan oldin uning g'oyaviy mazmunini tushunish bilan bir qatorda, shakliy tuzilishini ham o'rganib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun, avvalo, she'rning vaznini va turoqlarini aniqlash lozim. O'qish jarayonida har bir turoqdan keyin nafas rostlanib qisqa pauza qilinadi.

Endi navbatdagi she'rning turoqlanish tartibini ko'rib chiqaylik:

Tug'ilgandan / men sho'rlikning / bag'rim qon,	4+4+3
Bir jismimda / talashadi / ikki jon.	4+4+3
Jon talashsam, / tepamda charx / organ ul	4+4+3
Kapalaklar, / odamlardan / mehribon.	4+4+3

Muhammad Yusufning "Kapalaklar" deb nomlangan she'rida misralardagi hijolar 4+4+3 shaklida guruhlanib, turoqlarni vujudga keltir-

gan. Ko'rib o'tganimizdek, she'ming har bir misrasida uchtadan turoq mavjud. Demak, ijrochi she'mi o'qiyotganda har bir misrada uch marta qisqa tin olib, pauza qiladi. Shuni ham esdan chiqarmaslik lozimki, nuqta qo'yilgan o'rinlarda pauza nisbatan uzoqroq davom etadi.

Mashq. Quyidagi she'ming vaznini aniqlab, turoqlarga ajrating. Ifodali o'qishni mashq qiling.

O'ylab qara, tarixda bor ibrat doimo:
Ne-ne zotlar, gar o'zlari topsa ham to'zim,
Odamzodga ko'rmaganlar yomonlik ravo.
Ezgulikning yo'li og'ir, serg'alva garchand,
Yuksaklarga ko'taradi sohibin biroq,
Mayli, mening ruhim siniq, xayolim parkand,
His qilurman, ezgulikning oftobi porloq.

(Abdulla Oripov)

O'zbek she'riyatida sodda vaznlar bilan bir qatorda, qo'shma va erkin vazndagi she'rlar ham mavjud. Sodda vaznga kiruvchi she'r misralarining barchasida yuqorida kuzatilganidek hijolar sonida o'zaro tenglik saqlanadi. Qo'shma vaznda yaratilgan she'rlarda bunday qat'iy tenglik bo'lmaydi, balki misralardagi hijolar soni xilma-xil bo'ladi. **Masalan:**

Bog'larga namozgar	– 6
Salqini tushdi,	– 5
Gullar nam bargini	– 6
Qayirdi asta.	– 5
Oftob ham suv ichar	– 6
Tog'lardan pastda.	– 5

(Usmon Nosir)

1. Agar vazn ikki turkumga kiruvchi bo'g'inlar sonini bir she'rda berish tartibida yaratilgan bo'lsa, bunday vazn **qo'shma vazn** deyiladi. Quyidagi she'ming birinchi misrasi to'qqizlik turkumga, ikkinchi misrasi esa yettilik turkumga kiradi.

Chuldiraydi qush, soy, shabada,	– 9
shirin go'dak so'ziday.	– 7
Teraklardan to'kilgan soya	– 9
Notinch chashma yuziday.	– 7

(Zulfiya)

Qo'shma vaznda yaratilgan she'rlarning turoqlanish tartibi ham o'ziga xos bo'ladi. Masalan, Erkin Vohidovning quyidagi she'rida misralardagi turoqlar soni teng bo'lmaganidek, turoqlarni tashkil etgan hi-jolar miqdori ham har xil:

Oydin kecha. /	4
Yonar ko'kda zar. /	5
O'yga cho'mib deding, / gul yuzim:	6+3
"Osmon to'la/ sonsiz yulduzlar,	4+5
Qaysi ekan / mening yulduzim?"	4+5

She'rning birinchi misrasida bitta turoq yoki bitta ritmik bo'lak, ikkinchi misrasida ham bitta turoq mavjud bo'lgani holda, uchin-chi, to'rtinchi va beshinchi misralarda ikkitadan turoq bor. Og'zaki ijro jarayonida mana shu ritmik bo'laklarga e'tibor berib o'qish she'r ma'nosini oydinlashtirishga va ifodali o'qishga xizmat qiladi.

Mashq. Quyidagi she'rni o'qib, mazmunini tushuntiring. She'rning vaznini aniqlab, hijo va turoqlarga ajrating, mantiqiy urg'u olgan so'zlarni aniqlang va she'rni ifodali o'qishni mashq qiling.

Hozirgi yoshlar

Qari tolga suyab
Irg'ay asoni,
Oqsoqol so'riga asta yonboshlar.
Xayoldan o'tkazar kori dunyoni:
"Eh, hozirgi yoshlar,
Hozirgi yoshlar!"

Yoshligini eslar,
Uf tortar sekin.
Salgina chimrilar oq tushgan qoshlar.
"Biz ham yosh bo'lganmiz bir mahal,
Lekin
Boshqacharoq chiqdi hozirgi yoshlar".
"Bizga xayol edi,
Tush edi faqat

To‘kin dasturxonu lazmatli oshlar.
Baxti boqiy bo‘lsin,
Ammo bu jannat
Qadrin bilarmikin hozirgi yoshlar!”

“Kiyimlar-chi...
Qiziq bularning didi.
Ola-chipor ko‘ylak...
Nimasi ko‘rkam?
Rost aytsam, unchalik yoqmagan edi
Otalarga bizning charm kamzul ham.
Endi bularga ham har qalay og‘ir,
Zamon shitobi tez, parvozi tikka.
Kecha tili chiqqan Nargiza o‘qir
Birinchi sinfda matematika.
Bizlar haftiyakdan boshlagan edik,
Bular iks bilan igrikdan boshlar.
Durust, zehni o‘tkir, qadami tetik,
O‘zimizga tortdi hozirgi yoshlar”.

(Erkin Vohidov)

Erkin vazndagi she‘rlarni o‘qish

Erkin vazndagi she‘rlar tuzilishiga ko‘ra barmoq va aruz vaznidagi she‘rlardan tubdan farq qiladi. Erkin she‘rda misralardagi hijolarning soniga, urg‘uli yoki urg‘usiz bo‘lishiga emas, balki ohang, ritm va intonatsiyasiga katta ahamiyat beriladi. Bunday she‘rlarda qaysi so‘zni ajratib, ta‘kidlab aytish zarur bo‘lsa, shu so‘z alohida misraga chiqariladi. Erkin she‘rda shoir qaysi tartibda his-hayajon va fikrni ifoda etishga intilsa, so‘zlarni shu tartibda misralarga tizadi. Zero, fikrning jo‘shqinligi va publitsistik ruhda bayon etilishi erkin she‘rga xos muhim xususiyatlardan biridir:

Osiyo so‘zlaydi,
Tinglang ovozin!
Jo‘shqin daryo mavjin,

Hayqiriq sozin.
Osiyo uyg'ondi,
uxlamas, uyg'oq.
Rostlik, do'stlik bo'ldi
u bilan o'rtoq.

(Mirzo Tursunzoda)

Erkin vazndagi she'rlar o'zbek adabiyotiga o'ttizinchi yillarda Yevropa adabiyoti ta'sirida kirib keldi. Minbarlardan turib omma oldida o'qishga mo'ljallab yozilgan bunday she'rlar dastlab G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Mirtemir kabi ustoz shoirlar ijodida kamol topdi. Keng ommaga bevosita murojaat etish va shoir ruhiyatida paydo bo'ladigan ko'tarinki hissiyot, pafos ko'p jihatdan erkin vaznning xususiyatlarini belgilaydi.

Erkin vaznda she'ming musiqiyligi saqlangan holda, bu musiqiylik turlicha parchalarda o'zgarib, tovlanib turadi. Shoir bir she'riy parchaning o'zida bir necha ritmik o'lchovlarni qo'llaydi, bir turoq tartibidan ikkinchi turoq tartibiga o'tadi, misralarni erkin ravishda zinapoya shaklidagi bo'laklarga ajratadi. Bunday paytda shoir ba'zan misralarning qofiyalanishi bilan cheklanmasdan, misra bo'laklarini ham qofiyadosh qilishga intiladi:

Ey, Farg'ona!
Mushkul kunlar bolasini
tishida tishlab,
Yuvib,
tarab,
sevib,
o'pib,
quchib,
opichlab,
Ey, baxtlarni balog'atga yetkazgan ona!

(Hamid Olimjon)

She'r misralarining hijolari turlicha bo'lib, turoqlar bir necha misralardan keyin takrorlanadi, pauza va intonatsiya esa ritmni vujudga keltirishda muhim rol o'ynaydi. Erkin she'rlar pauzalarga boyligi bilan ajralib turadi. Pauza she'rdagi ayrim so'z yoki so'z birikmalarini

bo‘rttiradi, ularning ma‘no va ahamiyatini ta‘kidlaydi, she‘riy nutqqa xos his va hayajon bag‘ishlaydi. She‘rdagi nafasat, noziklik, g‘azab yoki istehzo ma‘nolarini ifodalaydigan so‘zlarni alohida pauza bilan bo‘lib-bo‘lib aytish asarning ta‘sirchanligini yanada oshiradi.

Demak, misralari turli miqdordagi hijolardan tashkil topgan, turoqlari alohida-alohida bo‘rttirib berilgan she‘r tuzilishi *erkin she‘r* deyiladi. Quyida berilgan she‘riy parcha ham erkin vaznda yaratilgan asarning yorqin namunasi:

Bong uring,
 hammani
 uyg‘oting,
Bong uring
 shahar-u
 qishloqda.
Hayajon
 ko‘taring,
 to‘p oting,
O‘t ketdi
 hammayoq
 yonmoqda,
Ovozlar boricha
 baqiring,
Odamlar!
Yo hayot,
 yo mamot!
Sim qoqing!
Nol birni chaqiring:
Yong‘in, deng
kerak, deng,
tez najot!
Dod soling,
ne kechar holimiz,
Alamdan
 jonimiz
 qiynoqda.
Olamda

topilmas

molimiz –

Vaqtimiz

Yonmoqda

yonmoqda.

(Erkin Vohidov)

Undov, chaqiriq, murojaat ohanglari bilan to‘lib toshgan bu she’rda shoirning kuchli his-hayajoni mujassamlashgan. Inson zotining vaqt atalmish qimmatbaho ne‘matga loqaydlik bilan qarashi, demakki, umrining oltin daqiqalarini yelga sovurishi shoirda afsus va nadomat tuyg‘ularini uyg‘otadi.

Umruga

o‘t ketdi

insonlar!

U yonar

biz majlis

qilamiz, -

deya vaqtini foydali ishga bag‘ishlash o‘rniga, quruq safsatabozlik, majlisbozlik bilan o‘tkazayotganlarga qarata chuqur taassuf bilan bong uradi. She’r misralaridagi deyarli har bir so‘z alohida urg‘u, o‘ziga xos intonatsiya bilan o‘qiladi.

Mashq. Quyida berilgan she’rni o‘qib, g‘oyaviy mazmunini tushuntiring. She’rning vaznini aniqlang, turoqlarga ajratib, ifodali o‘qishni mashq qiling.

Kechikish

Na to‘yu na aza,

na ish, na bayram,

Hech qayga,

hech qachon,

hech bir holatda –

Vaqtida kelmagan

bu sho‘rlik odam.

Bir soat kechikar

kami, albatta.

Unda sira ayb yo‘q,
yugurik davr
Mos kelmadi uning
sustkash joniga,
Taqdir kechiktirdi
bir soat nadir,
Kamida bir asr
o‘z zamoniga.

(Erkin Vohidov)

Mashq. G‘afur G‘ulomning “Vaqt” she‘ridan olingan quyidagi parchalarni o‘qib mazmunini tahlil qiling. Sizningcha, Erkin Vohidovning “Bong uring”, “Kechikish”, G‘afur G‘ulomning “Vaqt” she‘rlarini o‘zaro birlashtirib turuvchi mushtarak jihatlar nimada?

Yashash soatining oltin kapgiri
Har borib kelishi bir olam zamon.
Koinot shu damda o‘z kurrasidan
Yasab chiqa olur yangidan jahon.

Yarim soat ichida tug‘ilib, o‘sib,
Yashab, umr ko‘rib, o‘tguvchilar bor;
Ko‘z ochib yumguncha o‘tgan dam – qimmat,
Bir lahza mazmuni bir butun bahor.

Bir onning bahosin o‘lchamoq uchun,
Oltindan tarozu, olmosdan tosh oz.
Nurlar qadami-la chopgan sekundning
Barini tutolmas ayyuhannos ovozi.

Har lahza zamonlar umridek uzun,
Asrlar taqdiri lahzalarda hal,
Umrndan o‘tajak har lahza uchun
Qudratli qo‘l bilan qo‘yaylik haykal.

She‘rning vaznini aniqlang, turoqlar o‘rnini belgilab, ifodali o‘qishni mashq qiling.

Tayanch tushunchalar

She'riy nutq va hayajonli tafakkur. She'riy nutq va hayotiy kechinma.

She'rxonlik odobi.

Vazn – she'riy nutqni nasriy nutqdan farqlovchi she'riyat asoslaridan biri bo'lib, o'Ichov ma'nosini bildiradi.

Hijo – bir nafas bilan aytiladigan tovush va tovushlar birikmasi.

Turoq – hijolardan tashkil topadi va she'r misralaridagi muayyan ritmik bo'lakni hosil qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Lirik turga xos asosiy xususiyatlar nimalardan iborat?
2. Husayn Voiz Koshifiy she'rxonlik odobi deganda nimalarni nazarda tutadi?
3. Vazn deganda nimani tushunasiz?
4. Barmoq vazniga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
5. Turoq haqida tushuncha bering.
6. Ifodali o'qishda turoqning qanday ahamiyati bor?
7. Qo'shma vaznli she'r deganda nimani tushunasiz?
8. Erkin vaznga xos xususiyatlar nimalardan iborat?
9. Barmoq vaznidagi she'r bilan erkin vazndagi she'rlarning o'qilishida qanday farq bor?

Adabiyotlar

1. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyyoxud javonmardlik tariqati (fors-tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasini). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994.

2. Abu Ali ibn Sino. She'r san'ati. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1980.

3. S.Inomxo'jayev, A.Zunnunov. Ifodali o'qish asoslari. –Toshkent: O'qituvchi, 1978.

4. Sitseron. Notiqlik san'ti haqida ikki risola. (Urfon Otajon tarjimasini). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

ARUZ VAZNIDAGI SHE'RLARNI O'QISH

Reja

1. Aruz vazni va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Hijo va uning turlari.
3. Ifodali o'qishda hijo va ruknning o'rni.
4. "Shifoi vasl qadrin..." g'azali tahlili.
5. G'azalni ifodali o'qish.

Aruz vaznidagi asarlarni ifodali o'qish uchun, avvalo, ushbu o'lehov tizimiga xos xususiyatlar haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lish lozim.

Aruz vaznida yaratilgan xilma-xil janrdagi lirik va epik asarlarni ifodali o'qish, ularning vazn xususiyatlarini tahlil qilish va turli-tuman o'lehovlarni aniqlash malakalarini egallash uchun ham, mazkur tizimning nazariy jihatlaridan yetarli darajada xabardor bo'lish talab etiladi.

"Vazn – badiiy shaklning eng muhim qismlaridan biri. Asar mazmuni, tanlangan mavzu, ijodkor dilini to'lqinlantirayotgan muammolar, badiiy timsollarda mujassamlashtirilayotgan umumbashariy g'oyalarni jozibali, ta'sirchan, o'qishli qilib ifodalashda vazn alohida ahamiyatga egadir"¹. Uzoq tarixga ega bo'lgan aruz vazni Sharq xalqlari adabiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Aruz Yaqin va O'rta Sharqda keng tarqalgach, bu she'riyat nazariyasini qabul qiluvchi har bir xalq uni o'z tili qonun-qoidalariga moslashga harakat qilgan. Shu sababdan ham, fors-tojik aruzi, turkiy aruz nomi bilan milliy tillar fonetikasiga asoslangan aruzlar vujudga kelgan. Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarining yaratilishi esa, o'zbek milliy aruzining shakllanishida muhim voqea bo'ldi.

Aruz terminining kelib chiqishi va lug'aviy ma'nosi haqida aruz nazariyasida turli fikrlar mavjud. Bu haqda Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon" asarida shunday ma'lumot beradi: "Bas sobit bo'ldikim, aruz fani sharif fandur. Va bukim, ul ilmni nevchun "aruz" dedilar, muxtalif ahvol bor. Va ul budurkim, Xalil ibn Ahmad rahmatullohki, bu fanning voziidur, chun arab ermish va aning yaqinida bir vodiy ermishki, ani "Aruz" derlar ermish va ul vodiya a'rob uylarin tikib, jilva berib, ba-

¹ Anvar Hojiahmedov. Maktabda aruz vaznini o'rganish. – Toshkent: O'qituvchi. 1995, 3-bet.

hoga kiyururlar, go'yoki, qiymat va bahosi ma'lum bo'lur, bu munosabat bila "aruz" debturlar"¹. Ko'rinadiki, Navoiy aruz terminining kelib chiqishi haqida turli-tuman fikr-mulohazalar mavjudligini ta'kidlab, shulardan biri sifatida aruz so'zi Xalil ibn Ahmad yashagan joy yaqinidagi Aruz vodiysi nomidan olinganini qayd etadi. Va bu vodiya arablar chodir uylar tikib, ularni bezatib, bahosini aniqlab sotar ekanlar. Xullas, VIII asrda yashab, ijod qilgan arab adabiyotshunosi va musiqashunos olimi Xalil ibn Ahmad asos solgan aruz vazni ming yillardan beri arab, fors va turkiy adabiyotlarining asosiy she'riy mezon sifatida qo'llanib keldi. Aruz vaznining keng tarqalishi va umrboqiyiligiga sabab, avvalo, uning insoniy hissiyotlarni yoqimli musiqiylik va ohangdorlik bilan ifodalash imkoniyatlarining kengligi bilan belgilanadi.

Aruz arab zaminida shakllangan ekan, u arab adabiyotining azaliy an'analari, arab tilining xususiyatlariga mos kelardi. Lekin boshqa xalqlar orasiga tarqalganda aruz ham nazariy, ham amaliy jihatdan ba'zi o'zgarishlarga uchragan. Turkiy tillarning arab va fors tillariga nisbatan o'zgachaligi, xususan, unda cho'ziq hijolarning nisbatan kamroq qo'llanishi, qisqa hijolarning ketma-ket kelishi kabi xususiyatlar turkiy aruzning shakllanishiga sabab bo'lgan. Aruz nazariyasiga oid atrofiicha kuzatishlar olib borgan adabiyotshunos olim Anvar Hojiahmedov o'zbek aruziga xos maxsus jihatlar sifatida quyidagi o'ziga xosliklarni ko'rsatadi. "1. O'zbek aruzida 19 bahrardan 11 tasi qo'llanadi. Ular: hazaj, rajaz, ramal, munsarih, muzori', mujtass, hafif, sari', muta-qorib, mutadorik, komil bahrlaridir. Arab she'riyatiga xos bo'lgan vofir, tavil madid, basit, qarib, mushokil, g'arib, muqtazab bahrlari o'zbek aruzida qo'llanmaydi. 2. O'zbek aruzida qo'llanadigan bahrlarning o'zbek tili xususiyatlari bilan belgilanadigan vaznlar doirasi mavjud. Binobarin, she'riyatimizda qo'llanadigan vaznlar soni va turlari jihatidan arab va fors-tojik she'riyatidagi vaznlardan farqlanishi mumkin. 3. O'zgarishlarning barchasi ham o'zbek aruziga mos kelavermaydi, shuning uchun arab va fors-tojik aruziga xos jami 44 xil o'zgarishning 23 turigina she'riyatimizda qo'llanadi"².

Hijo. Aruz vaznining asosini hijolarning sifati tashkil etadi. Shunga

¹ Alisher Navoiy. Asarlar. 15 tomlik. 14-tom. // Mezon ul-avzon. – Toshkent: G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1967. 137-bet.

² Anvar Hojiahmedov. Maktabda aruz vaznini o'rganish. – Toshkent: O'qituvchi. 1995, 10-bet.

ko‘ra, aruz tizimidagi she‘rlarda hijo dastlabki o‘lchov birligi sanaladi. Aruz she‘riy o‘lchov tizimi misralarda qisqa va cho‘ziq hijolarning muayyan tartibda guruhlanib takrorlanishiga asoslanadi. Demak, aruz vaznida hijolar goh cho‘ziq, goh qisqa talaffuz qilinadi. Aksariyat hollarda “o” tovushidan boshqa unlilar bilan tugallanuvchi hijolar qisqa, barcha undosh tovushlar va “o” bilan tugallanuvchi hijolar cho‘ziq hijo bo‘lib keladi. Tarkibida cho‘ziq unli bo‘lgan (*zor, yor, shod* kabi), shuningdek, qo‘sh undosh bilan tugallangan (*mehr, xalq, ilm* kabi) yopiq hijolar o‘ta cho‘ziq hijo hisoblanadi. Aruz ilmiga doir adabiyotlarda qisqa hijo “ V ” shaklida, cho‘ziq hijo “ – ” va o‘ta cho‘ziq hijo esa “ ~ ” shaklida belgilangan. Hijolarning cho‘ziq va qisqaligi she‘riy misralarning yozilishiga qarab emas, balki vazniga muvofiq, o‘qilishiga qarab aniqlanadi. Masalan, quyidagi bayt misolida hijolar sifatini aniqlab ko‘ramiz:

Jahon shoirlari, ey gulshani bog‘,
Kimi bulbuldurur so‘zda, kimi zog‘.

Ja-hon-sho-ir / la-ri ey-gul / sha-ni-bog‘
V – – – V – – – V – ~
Ma-fo-iy-lun, ma-fo-iy-lun, ma-fo-iy-l

Ki-mi-bul-bul / du-rur-so‘z-da / ki-mi-zog‘
V – – – V – – – V – ~
Ma-fo-iy-lun, ma-fo-iy-lun, ma-fo-iy-l

Ba‘zi hollarda vazn talabiga ko‘ra, qisqa hijolarning cho‘ziq hijoga yoki cho‘ziq hijoning qisqa hijoga o‘zgarishi ham mumkin. Bu aruzda *imola* deb nomlanadi. Shuni ham ta‘kidlash lozimki, imola hodisasiga ko‘ra a unlisi bilan tugagan ochiq bo‘g‘inlar so‘z o‘rtasida qisqa, so‘z oxirida esa, cho‘ziq va qisqa bo‘lib kelishi mumkin. Shuningdek, qolgan boshqa unli tovushlar bilan bitgan ochiq hijolar ham qisqa yoki cho‘ziq bo‘lishi mumkin.

Aruz tizimi, eng avvalo, hijolarning sifatiga asoslanganligi uchun bu tizimga xos juda ko‘p murakkabliklar va o‘ziga xosliklar mavjud. Vazn taqozosiga ko‘ra, ayrim so‘zlar odatdagidan boshqacharoq tarzda o‘qiladi. Masalan, ikki hijoli so‘zlar uch-to‘rt hijoli shaklida o‘qilishi ham mumkin:

Of-tob so‘zi *o-f-to-b*, *pod-shoh* so‘zi *po-d-sho-h*,
Iz-hor so‘zi *iz-ho-r*, *mash-hur* so‘zi *ma-sh-hur* kabi.

Aruzdagi she‘rlarni ifodali o‘qishning nozik jihatlaridan biri misralardagi o‘ta cho‘ziq hijolarni to‘g‘ri talaffuz qilishdir. Badiiy so‘z ustalari ham, adabiyot o‘qituvchilari ham, ko‘pincha shunday hijolarni o‘qishda xatoga yo‘l qo‘yadilar. Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, o‘ta cho‘ziq hijolar yo tarkibida cho‘ziq unli bo‘lgan yopiq hijodan, yo qo‘sh undosh bilan tugallangan yopiq hijodan tashkil topadi.

Tarkibida cho‘ziq unli kelgan yopiq hijo shaklidagi o‘ta cho‘ziq hijoning unlisi ancha cho‘zib talaffuz qilinishi shart. Masalan, Boburning *Yoz fasli*, *yor vasli*, *do‘stlarning suhbat*, *She‘r bahsi*, *ishq dardi*, *bodaning kayfiyati*, - baytidagi “yoz”, “yor” hijolari o‘ta cho‘ziq bo‘lgani uchun ularning unililari cho‘zib talaffuz etiladi.

Aruz tizimining xarakterli xususiyatlaridan yana biri shundaki, ba‘zi hollarda unli bilan boshlanadigan so‘z undosh bilan tugagan so‘zdan keyin kelsa, vazn talabiga ko‘ra qo‘shib o‘qiladi. Masalan:

Kel-di-lar / ka-ra-may-lab / kul-ba-mich / ra-jo-non-lar,
Har-bi-ri / si-jo-nim-din / ham-a-zi / z-meh-mon-lar. ·
Tiy-ra-sho / mi-hij-ro-nim / rav-sha-net / ti-lar-kun-dek,
Yuz-la-rin / o-chib-har-yon / ne-cha-mo / hi-to-bon-lar.

Mashq. Quyida keltirilgan g‘azalni hijolarga ajrating. Qisqa va cho‘ziq hijolarga e‘tibor bergan holda, ifodali o‘qishni mashq qiling.

Qon yutub umri jahon ahliga bir yor istadim,
Lekin ul kamrak topildi, garchi bisyor istadim.

Kimga-kim jonim fido aylab sog‘indim dam-badam,
Ermas erdi yorlikda chun vafodor istadim.

Bilmadim olam elida yo‘qturur mutlaq vafo,
Vahki, umri ulcha yo‘qtur sog‘inib yor istadim.

Ulki, topilmas bashar jinsida, vah, g‘aflat ko‘rung,
Kim pari xaylida men devonai zor istadim.

Sirri ishqimni ko'ngul ko'z birla fosh etmak, ne tong,
Qalbu tardomanni men chun sohib asror istadim.

Shayx birla xonaqahdin chun yorug'luq topmadim,
Dayr piri xizmatig'a ko'yi xammor istadim.

Ey Navoiy, chun rafiqi topmadim, bu g'ussadin
O'zni bekaslik balosig'a giriftor istadim.

Rukn. Aruz tizimidagi ikkinchi o'lchov birligi rukndir. She'riyatda misralar ma'lum tartibda bo'lganligi uchun, ular bir necha hijodan iborat bo'laklarga bo'lib talaffuz etiladi. Misraning ana shu bo'laklari *rukni* deyiladi. Rukn arabcha so'z bo'lib, ustun ma'nosini ifodalaydi. Mazmun va shakl jihatdan uzviy bog'langan tugal ikki misra *bayt* deyiladi. Baytning asl ma'nosi *uy* bo'lib, go'yo ikki misra bir she'riy uyni tashkil etadi. Uyning ustuni bo'lganidek, she'riy baytning ham ustuni – ruknlari bo'ladi. Rukn bittadan tortib besh hijogacha bo'lishi mumkin. She'riy asarni o'qish jarayonida har bir misradagi ruknlarni bir-biridan ajratish uchun qisqa pauza qilinadi. Masalan, Atoyining quyidagi baytini ruknlarga ajratib ko'raylik:

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o'lturur,

G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur.

Ul-sa-nam-kim / suv-ya-qo-sin-da / pa-ri-tek / o'l-tu-rur,

G'o-ya-ti-no / zuk-lu-kin-din / suv-bi-la-yut/ sa-bo'-lur.

Rukn aruz tizimida she'r vaznini tashkil etuvchi asosiy o'lchov birligi sifatida asrlar davomida mustahkam qonunlashib ketgan. Shu boisdan ham, har bir asar ana shu ruknlar asosida yuzaga keluvchi muayyan vazn bilan o'lchanadi. Ruknlar ma'lum qoidalar asosida o'zgarmas tabiatga ega bo'lganligi tufayli, so'zlarni ham ana shu qoidalar asosida talaffuz qilishni taqozo etadi.

Aruz tizimida rukn asosiy o'lchov birligi sifatida g'oyat muhim o'rin tutadi. Shunday ekan, har bir o'qiladigan asar oldindan ruknlarga ajratib olinadi. Zero, ruknlar takrori, bir tomondan, muayyan asarning vaznini aniqlab olish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, asarning ritmikasin, o'ziga xos musiqiy tabiatini his qilishga imkon yaratadi. Fik-

rimizning dalili sifatida quyidagi baytni ruknlarga – ritmik bo‘laklarga ajratib ko‘raylik.

**Mastu bexudlik bila umrungni o‘tkazding darig‘,
Ey ko‘ngul, mundin beri bo‘l bir nima hushyorroq.**

Mas-tu-be-xud / lik-bi-la-um / rung-ni-o‘t-kaz / ding-da-rig‘,
Fo-i-lo-tun / fo-i-lo-tun / fo-i-lo-tun / fo-i-lun
– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Ey-ko‘-ngil-mun / din-be-ri-bo‘l / bir-ni-ma-xush / yo-r-roq
Fo-i-lo-tun / fo-i-lo-tun / fo-i-lo-tun / fo-i-lun
– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Kuzatganimizdek, she‘rda ritm-ohang baytdagi ruknlarni tashkil etgan cho‘ziq “ – ” va qisqa “ V ” hijolarning bir tekisda takrorlanishidan hosil bo‘lib, bu ohang o‘z navbatida rukn deb nomlangan hijolarning turli ritmik guruhlariga tayanadi.

Ruknlar hijolarning miqdori va sifatiga (cho‘ziq-qisqaligiga) qarab sakkiz aslga bo‘linadi va ularning har biri maxsus nom bilan yuritiladi:

1. **faulun** – uch hijoli rukn: *fa-u-lun*;
2. **foilun** – uch hijoli rukn: *fo-i-lun*;
3. **foilotun** – to‘rt hijoli rukn: *fo-i-lo-tun*;
4. **mafoiylun** – to‘rt hijoli rukn: *ma-fo-iy-lun*;
5. **maf‘ulotu** – to‘rt hijoli rukn: *maf-u-lo-tu*;
6. **mustaf‘ilun** – to‘rt hijoli rukn: *mus-taf‘-i-lun*;
7. **mutafoilun** – besh hijoli rukn: *mu-ta-fo-i-lun*;
8. **mafoilotun** – besh hijoli rukn: *ma-fo-i-lo-tun*.

Mana shu sakkiz ruknning turlicha birikishidan bahrlar vujudga keladi. Bahrlar esa, aruz tizimidagi she‘r o‘lchovlarining asosi hisoblanadi. Ruknlar o‘zgarishsiz takrorlansa, solim (asliy), ruknlarning takrorlanishida o‘zgarishlar paydo bo‘lsa tarmoq (far‘iy) bahrlari hosil bo‘ladi.

Aruz tizimining bir-biriga yaqin vazn turkumlari bo‘lib, bu turkumlar *bahr* deb nomlangan. Bahrlar asllarning va far‘larning takroridan yoki bir-biriga aralashtirib olinishidan vujudga keladi. Bu haqda Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon”da shunday deb yozadi: “... buhureki ba‘zisining takrori va ba‘zisining tarkibi ba‘zi bila hosil bo‘lur,

o‘n to‘qqizdur, ba‘zi arabqa maxsus va ba‘zi ajamga maxsus va ba‘zi mushtarak”¹. Hazrati Navoiy ta‘kidlagan o‘n to‘qqizta bahr quyidagicha nomlangan: tavil, madid, basit, vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, munsarih, muzore‘, muqtazab, mujtass, sare‘, jadid, qarib, hafif, mushokil, mutaqorib, mutadorik. Bahrlar odatda baytdagi ruknlarning miqdori bilan birga aytiladi. Masalan, hazaji musaddas – olti ruknli hazaj, hazaji musamman – sakkiz ruknli hazaj, ramali murabba’ – to‘rt ruknli ramal va hokazo.

Demak, ramal, hazaj va boshqa bahrdagi bayt to‘rt ruknli bo‘lsa – murabba’, olti ruknli bo‘lsa – musaddas, sakkiz ruknli bo‘lsa – musamman sanalib, vazn nomi bilan qo‘shib aytiladi. Masalan, *ramali musaddas*, *ramali musamman* kabi.

Bahrlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri, har bir bahrning o‘z ichida bir necha tarmoqlarga bo‘linib ketishidir. Masalan, ramal bahri 15 tarmoqqa va rajaz bahri 9 tarmoqqa, hazaj bahri 10 tarmoqqa va boshqa bahrlar ham shu tariqa bo‘linib ketadi. Masalan, quyidagi ramal bahrining bir-biridan farq qiluvchi uchta tarmog‘ini o‘rganib chiqaylik.

1. Ramali musammani maqsur:

Foilotun / foilotun / foilotun / foilun

– V – – – V – – – V – – – V –

2. Ramali musammani mahbun:

Foilotun / foilotun / foilotun / foilotun

– V – – – V – – – V – – – V – –

3. Ramali musaddasi maqsur:

Foilotun / foilotun / foilun

– V – – – V – – – V –

Shuni ham alohida ta‘kidlab o‘tish lozimki, aruz vazni bahrlari qanchalik ko‘p va rang-barang bo‘lmasin, o‘zbek klassik adabiyotida eng ko‘p qo‘llanadigan bahrlar bu – ramal va hazaj bahrlaridir. Ayniqsa, ramali musammani mahzuf vazni mumtoz adabiyot namoyandalarining eng sevimli vazni hisoblangan. Shu boisdan ham g‘azallarning katta qismi shu vaznda yaratilgan. Adabiyotshunos olim Anvar Hojiahmedovning ma‘lumotlariga qaraganda, “Alisher Navoiyning “Xazoyin ulmaoniy” lirik kulliyotidagi 3132 she‘rdan 1156 tasi, jumladan, 2600

¹ Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. 142-bet.

g'azaldan 1089 tasi, ya'ni 42 foizi mana shu vaznda bitilgan. Shu vaznda Boburning 113 g'azalidan 42 tasi, Muqimiyning 226 lirik she'ridan 117 tasi yozilgan. Boshqa shoirlar ijodida ham bu vaznda yaratilgan lirik she'rlarni ko'plab uchratamiz. Buning sababi mazkur vaznning o'ynoqiligi, jozibadorligida, insonning rang-barang ichki kechinmalarini ifodalash uchun qulayligidadir"¹.

Aruz tizimidagi asarlar qaysi bahrda yozilganligidan qat'iy nazar, ularni maxsus tayyorgarliksiz o'qib o'rganishning, ayniqsa, ifodali o'qishning hech ham iloji yo'q. Maxsus tayyorgarlik deganda, biz shartli ravishda quyidagi qoidalarga amal qilishni nazarda tutdik:

1. Dastlab lirik she'r yoki epik asardan olingan matndagi arabiy va forsiy so'zlarning mazmuni lug'at yordamida aniqlanadi. Lug'atda muayyan so'zning bir necha ma'no qirralari ko'rsatilgan bo'ladi. O'rganilayotgan baytda (kontekstda) mazkur so'zning qaysi ma'nosi nazarda tutilganligi belgilanadi.

2. Matndagi notanish so'zlarning mazmuni oydinlashtirilgandan keyin har bir baytni sinchkovlik bilan o'rganib, uning nasriy bayonini tuzib chiqish maqsadga muvofiqdir. Chunki nasriy bayon baytdagi tashbehu tamsillar qobig'iga o'ralgan purma'no so'zlarning mazmunini ma'lum darajada anglab olishga yordam beradi.

3. Baytlar mazmuni ma'lum darajada o'rganilgandan keyin she'rning umumiy g'oyasi, shoirming maqsad va muddaosi, nima demoqchi ekanligi aniqlanadi. Bunda asarning tub mohiyatini talqin qiluvchi baytlarga alohida e'tibor beriladi.

4. Asarning g'oyaviy xususiyatlarini o'rganish barobarida, badiiy tasvir vositalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Bunda tashbehu tamsil, majozu istiora kabi badiiy san'atlarning she'riy asardagi asosiy g'oyani yorqin ifodalashda muhim o'rin tutganligini tushunib olish ham maqsadga muvofiqdir.

5. Muayyan she'riy asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari ma'lum darajada o'rganilgandan keyin, endi uning shakliy tuzilishiga e'tibor qaratiladi. Masalan, o'rganilayotgan g'azal aruzning qaysi bahrda yaratilganligini aniqlash uchun, dastlab hijolarga va ruknlarga ajratib chiqiladi. She'rning ruknlar tartibi va chizmasini belgilash uni to'g'ri o'qishga yordam beradi.

¹ Anvar Hojiahmedov. Maktabda aruz vaznini o'rganish. – Toshkent: O'qituvchi. 1995. 41-bet.

6. She'rmi ifodali o'qishda qisqa "V", cho'ziq "-" va o'ta cho'ziq "~" hijolar talaffuziga alohida e'tibor qaratish lozim.

7. She'rning shakliy tuzilishini o'rganish jarayonida vazn talabi bilan biri ikkinchisiga qo'shib ketadigan so'zlarni belgilab chiqish ham she'rmi to'g'ri va ifodali o'qishni osonlashtiradi.

Sharq xalqlari orasida qadim-qadimdan to'g'ri so'zlash va fikmi chiroyli ifodalash masalalariga katta e'tibor qaratilgan. Til qoidalariga to'la amal qilgan holda so'zlash va yozish bilan bog'liq fan "*ilmi balog'a*" deb, chiroyli, yoqimli so'zlash va yozishni o'rgatadigan fan sohasi esa, "*ilmi fasohat*" deb atalgan. Lutfiy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Ogahiy kabi buyuk san'atkorlarning beqiyos ijod mahsuli sifatida yaratilgan asarlari balog'a va fasohat ilmining yorqin namunalaridir. Biror fikmi oddiy so'zlar bilan jo'ngina ifoda qilish bilan uni badiiy bo'yoqlar, go'zal tashbehlar, rang-barang obrazlar, jozibador vazn va ohangdosh qofiyalar vositasida ifodalash o'rtasida katta farq bor. So'z san'atkorlarining asarlarida talqin qilingan umumbashariy g'oyalar yuksak badiiylilikda ifodalangani uchun ham mangulikka daxldor bo'lib qolgan.

Mumtoz adabiyot namunalarining tarovatiyu jozibasi, ayniqsa, ifodali o'qish paytida yanada ko'proq namoyon bo'ladi va eshituvda zavq uyg'otadi. **Zavq bu insonning yetuklik va go'zallikdan lazzatlana olish qobiliyatidir.**

Abu Ali ibn Sino "She'r san'ati" risolasida "she'r uch xil narsa bilan xayolga ta'sir etadi" deydi. Bulardan birinchisi lahn – garmoniya bo'lib, bu bilan she'r kuylanadi. Kuy va ohang, shubhasiz, inson ruhiga ta'sir etadi.

Ikkinchisi obrazli va tashbehli aytilgan so'zlardir. Uchinchisi esa vazn bilan bo'ladigan taqliddir. Shuning uchun kimda-kim she'r aytib kuylamoqchi bo'lsa, albatta, uni ohangli lahn bilan bajo keltiradi¹. Ming yillar oldin aytilgan ushbu fikrlar kishini hayratga soladi. Buyuk qomusiy olimning she'r va uning inson ruhiga ta'siri, she'rmi qanday aytilish haqidagi mulohazalari ayni kunlarda ham nihoyatda muhimdir.

Mashq. Muhammad Fuzuliyning "Shifoyi vasl qadrin..." deb boshlanuvchi g'azalini ifodali o'qish.

¹ Abu Ali ibn Sino. She'r san'ati (Abdusodiq Irisov tarjimasini). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1980. 99–100-betlar.

Shifoyi vasl qadrin hajr ila bemor o'landan so'r,
Zuloli zavq-shavqin tashnai diydor o'landan so'r.

Labing sirrin gelub guftora bandan o'zganadan so'rma,
Bu pinhon nuktani bir voqifi asror o'landan so'r.

Go'zi yoshlularing holin na bilsun mardumi g'ofil,
Kavokib sayrini shab to sahar bemor o'landan so'r.

G'amingdan sham'tak yondim, sabodan so'rma ahvolim,
Bu ahvoli shabi hijron banim-la yor o'landan so'r.

Xarobi jomi ishqam, nargisi masting bilur holim,
Xarobot ahlining ahvolini xummor o'landan so'r.

Muhabbat lazzatindin bexabardir zohidi g'ofil,
Fuzuliy ishq zavqin, shavqi ishqiy vor o'landan so'r.

G'azaldagi notanish so'zlarning izohi

O'landan – bo'lgandan

Zulol – tiniq

Guftor – so'zlash

Nukta – sir

Kavokib – yulduzlar

Fatton – fitnachi

Banim-la – men bilan

Xarobot ahli – iloh oshiqlari

Shabi hijron – hijron tuni

Nargisi masting – mastona ko'zing

G'azalning nasriy bayoni

Ayriliq azobiga shifo bo'luvchi vasl qadrini hijron dardida kuygan-
dan so'ra.

Yor labining qadriga ham yorning diydoriga tashna bo‘lganlar yetadi.

Labing sirlaridan so‘z ochmoqchi bo‘lsang, buni mendan o‘zgadan so‘rama,
Bu pinhona so‘zni sirlardan voqif bo‘lgan odamdan so‘ra.

Ko‘zi yoshlilarning holini g‘ofil olomon qayerdan ham bilsin,
Ko‘kdagi yulduzlar sayrini ham tunlarni bedor o‘tkazgan bemorgina biladi.

Fitnachi ko‘zlar jabrini chekkanlardan xabarsiz bo‘lma (oshiqlardan)
O‘zidan bexabar mastlar bedodligini hushyor bo‘lgandan so‘ra.

G‘amingda shamdek yonganimni sabodan so‘rama,
Bu ahvolni hijron tunida menga yor bo‘lgandan so‘ra.

Ishq mayini ichib harob bo‘lgan holimni mastona ko‘zlaring biladi,
Ishq ahlining ahvolini ham ishqqa giriftor bo‘lgan oshiqdan so‘ra.

G‘ofil zohid muhabbat lazzatidan bexabardir,
Fuzuliy, ishq zavqini faqat ishq-shavqi bor odamdan so‘ra.

Muhammad Fuzuliyning ushbu g‘azali o‘tmishda xalq o‘rtasida nihoyatda mashhur bo‘lgan. Fuzuliyxonlik kechalarida shoir she‘riyatining ixlosmandlari uning mana shunga o‘xshagan g‘azallarini qayta-qayta o‘qib bahra olganlar. G‘azalni bir boshdan imkon darajasida o‘rganib chiqib, nima uchun uning bunchalik mashhur bo‘lgani sababini anglaganday bo‘lasiz. G‘azal an’anaviy yor va oshiq, oshiqning ishqiy kechinmalari tasviriga bag‘ishlangan. Mavzu an’anaviy, lekin tasvir uslubi nihoyatda o‘ziga xos bo‘lib, g‘azal “Kim tabib, boshidan o‘tkazgan tabib” degan hayotiy haqiqat asosiga qurilgan. G‘azal qahramoni fikricha, visolning qadrini, visolga erishganlar emas, hijron azobini chekkanlar biladi. Vasl – shifo, hajr – bemorlikdir. Shunday ekan, shifoning qadrini bemordan, zilol suvning qadrini tashna odamdan so‘ramoq lozim.

“Dilda darding bo‘lmasa, sardaftarimni kovlama” deydi Mashrab. Fuzuliy mana shu fikrlarga jo‘r bo‘lib, ishq ahlining ahvolini faqat ishqqa giriftor bo‘lganlarga biladi deya o‘git beradi. Ko‘zi yoshli-

larning holini g'ofil kimsalar anglay olmaganidek, kechalari yulduzlar sayrini ham tunlarni bedor o'tkazuvchi bedorlar biladi.

Shu tariqa g'azalda Fuzuliyning lirik qahramoni – mutafakkir, hayot haqiqatini chuqur anglab yetgan mushohadakor faylasuf sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu g'azal Sharq klassiklarining shu mavzudagi eng yaxshi she'rlari bilan hamohangdir. Biroq har bir buyuk shoiming iste'dodi har qanday mavzuni o'ziga xos tarzda yoritishni taqozo etadi. Fuzuliy ham barcha shoirlar kuylagan muhabbat mavzusini o'z qarashlaridan kelib chiqib, o'ziga xos shoirlik ehtirosi bilan talqin etadi.

G'azalni o'rganar ekansiz, an'anaviy ishq mavzusi baytma-bayt tadrijiy rivojlanib teran falsafiylik, ijtimoiylik, ilohiy sirlilik darajasiga ko'tariladi. G'azaldagi "shifoyi vasl", "tashnai diydor", "labing sirri", "voqifi asror", "xarobot ahli" kabi istilohlar g'azalni tasavvufiy nuqtai nazardan chuqurroq o'rganishni, baytlar zamiridagi ma'no qatlamlarini teranroq talqin qilishni taqozo etadi. Biz faqat ifodali o'qish nuqtai nazaridan, g'azalni imkon darajasida o'rganishga harakat qildik. Bunday g'azallar oddiy she'r sifatida o'qilmaydi, balki o'quvchini inson va insonning ko'ngil olami haqida, hayot va hayotning sirli hodisalari haqida fikr yuritishga undaydi.

Shoir oshiqning ichki kechinmalari, dardu hasratini o'git va nasihat tarzida bayon etar ekan, she'r mazmuniga uyg'un mahzun ohang va ta'sirchan uslub tanlagan. G'azaldagi *bemor, diydor, asror, bemor, hushyor, yor, xummor, vor* kabi qofiyadosh so'zlar va misralararo takrorlanib keluvchi "o'landan so'r" radifi g'azalning musiqiylikini yanada oshiradi. G'azaldagi tazod san'atiga asoslangan hajr va vasl, tashbehu istioralar asosiga qurilgan *fatton ko'z, nargisi mast* kabi so'z va so'z birikmalari g'azaldagi asosiy g'oyani yorqin ifodalashga xizmat qilgan.

Muhammad Fuzuliyning "Shifoyi vasl qadrin..." deb boshlanuvchi ushbu g'azalining vaznini aniqlash uchun uni hijo va ruknlarga ajratib chiqamiz.

Shi-fo-yi vas /- l qad-rin, haj / -ri-la be-mo / -ro'-lan-dan so'r,

V - - - V - - - V - - - V - - -

Ma fo iy lun ma fo iy lun ma fo iy lun ma fo iy lun

Zu-lo-li zav /- q shav-qin tash /- na-i diy-do /- ro'-lan-dan so'r.

V - - - V - - - V - - - V - - -

Ma fo iy lun ma fo iy lun ma fo iy lun ma fo iy lun

La-bing sir-rin / ge-lub guf-to / ra ban-dan o‘z / ga-dan so‘r-ma,
V - - - V - - - V - - - V - - -

Bu pin-hon nuk / ta-ni bir vo / qi-fi as-ro / ro‘-lan-dan so‘r.
V - - - V - - - V - - - V - - -

Go‘-zi yosh-lu / la-ring holi / n na bil-sun / mardumi g‘ofil,
V - - - V - - - V - - - V - - -

Ka-vo-kib say / ri-ni shab to / sa-har be-do / ro‘-lan-dan so‘r.
V - - - V - - - V - - - V - - -

G‘a-ming-dan sham‘ / tak yon-dim, / sa-bo-dan so‘r / ma ah-vo-lim,
V - - - V - - - V - - - V - - -

Bu ah-voli / sha-bi hij-ron / ba-nim-la yo / ro‘-lan-dan so‘r.
V - - - V - - - V - - - V - - -

X-aro-bi jo / mi ish-qam, nar / gi-si mas-ting/ bi-lur ho-lim,
V - - - V - - - V - - - V - - -

Xa-ro-ba-tah / li-ning ah-vo / li-ni xum-mo/ ro‘-lan-dan so‘r.
V - - - V - - - V - - - V - - -

Mu-hab-bat laz / za-tin-din be / xa-bar-dir zo / hi-di g‘o-fil,
V - - - V - - - V - - - V - - -

Fu-zu-liy ish / q zav-qin, zav / qi shav-qi vo / ro‘-lan-dan so‘r.
V - - - V - - - V - - - V - - -

Yuqorida kuzatganimizdek, hijo va ruknlar tartibidan ma‘lum bo‘ladiki, ushbu g‘azal aruzning hazaji musammani musabbag‘ vaznida yaratilgan ekan. Har bir baytda sakkiz rukn mavjud. Demak, g‘azalni o‘qish jarayonida sakkiz o‘rinda qisqa tin olib (pauza) to‘xtab o‘tiladi.

G‘azalda qisqa va cho‘ziq hijolardan tashqari, o‘ta cho‘ziq hijolar ham mavjud. Chunonchi, birinchi baytdagi *bemor, diydor* so‘zlarining ikkinchi bo‘g‘ini cho‘zib talaffuz qilinadi. Shuningdek, keyingi baytlardagi *bemor, hushyor, yor, xummor, vor* kabi qofiyadosh bo‘lib kelgan so‘zlar tarkibidagi o, yo tovushlari ham cho‘zib talaffuz qilinadi.

Ushbu g‘azalda vazn talabiga ko‘ra, ayrim yopiq hijolar oxiridagi undosh tovush o‘zidan keyingi unli bilan boshlangan so‘zga qo‘shilib o‘qiladi. Masalan, birinchi baytidagi *“hajr ila”* birikmasi *haj-ri-la* tarzida, *“bemor o‘landan”* birikmasi *be-mo-ro‘-lan-dan* tarzida o‘qiladi. Bundan keyingi baytlardagi *bemor o‘landan* deb takrorlanuvchi so‘zlarning barchasi ham shu tarzda o‘qiladi. Vazn talabiga ko‘ra, undosh bilan tugagan so‘zning unli bilan boshlangan so‘zga qo‘shilib ketish hodisasi “vasl” deb ataladi.

Mashq. Alisher Navoiyning quyidagi g‘azalini o‘qib nasriy bayonini tuzib chiqing. Hijo va ruknlarga ajratib vaznini aniqlang. G‘azalni ifodali o‘qishni mashq qiling.

Muvofiq kiydilar, bo‘lmish magar navro‘z ila bayram,
Chaman sarvi yashil xil’at, mening sarvi ravonim ham.

Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvim qilib javlon,
Aning shaydosi bir dehqon, munga shaydo bori olam.

Chaman sarvi qolib bebar, mening sarvim bo‘lub dilbar,
Ani el aylabon muztar, bu yeldek sekretib adham.

Qo‘nub ul sarv uza bulbul, chekib gul shavqidan g‘ulg‘ul,
Bu sarv uzra ochilib gul, anga terdin tushub shabnam.

Qilib ohim sari parvo, bu yon mayl etmading qat’o,
Sabodin, ey qadi ra’no, bo‘lur ham sarv gah-gah ham.

Bu bog‘ ichra may, ey soqi, ki bormen asru mushtoqiy,
Ki anda sarv ham boqiy emas, gul ahdi ham mahkam.

Navoiy, kuyin et manzil, yuzu qaddig‘a bo‘l moyil,
Ki bog‘ etmas seni xushdil, gulu sarv aylamas xurram.

“Saddi Iskandariy” dostonidan Luqmon hikoyatini o‘qish

Eshittimki Luqmong‘a davron aro,
Sukun erdi bir kunji vayron aro,

Buzug‘ni makon aylab andoqki ganj,
Topar erdi issig‘-sovug‘ bo‘lsa ranj.

Yog‘in yo ko‘nasdan ul oromgoh,
Aning jismig‘a bermas erdi panoh.

Yoshi mingga yetguncha erdi bu hol,
Birov qildi hayrat yuzidin savol.

Ki: “Ey yorutub yer yuzin donishing,
Nedin yo‘q jahon ayshi birla ishing?”

Vatan aylamay turfa koshonae,
Qilib sen makon kunji vayronae?”

Javob aytti piri omuzgor,
Ki: “Vayrona ichra uzun ro‘zgor.

Bukim chug‘z yanglig‘ basar ayladim,
Sog‘indimki, daf‘i zarar ayladim.

Ki chun qilmadim mayl olamg‘a hech,
Meni ul dog‘i solmag‘ay g‘amg‘a hech.

Muni ko‘rki davrondin eltur chog‘i,
Olur mendin ushbu buzug‘ni dog‘i.

Chu oxir adam sori qo‘yg‘um qadam,
Manga bordur ortug‘ bu vayrona ham.

Jahondin necha el haroson erur,

Aning ranjidin maxlas oson erur.

G'azaldagi notanish so'zlarning izohi:

Sukun – tinchlik, osoyishtalik

Kunji – o'rin, joy

Ganj – xazina

Ranj – mashaqqat, azob

Piri omuzgor – donishmand qariya (pir)

Ro'zgor – turmush, hayot, taqdir

Chug'z – boyqush

Basar – ko'z, ko'rish, ko'ra olish

Adam – yo'qlik (o'lim)

Haroson – qo'rqinch

Maxlas – xalos bo'lish, qutulish

HIKOYATNING NASRIY BAYONI

Eshitdimki, Luqmon o'z zamonida

Bir vayronada osoyishta hayot kechirardi.

Issiq-sovuqdan mashaqqat tortsa ham,

Xazina topganday vayronani o'ziga makon qilgan edi.

Bu joy qoru yomg'irlardan

Uni panoh qilolmas edi.

Ming yoshga yetguncha shu ahvolda yashadi,

Bu holdan hayratga tushgan birov undan so'radi:

“Ey yer yuzini aqlu donishi bilan yoritgan,

Nimaga jahon rohat-farog'ati bilan ishing yo'q?

Ajoyib koshonalarda yashamasdan,

Bir vayronani o'zingga makon qilibsan?

Donishmand qariya shunday javob berdi:

Vayronada uzoq hayot kechirdim.

Xuddi boyqushday uzoqni ko‘ra olganim uchun,
Zahmatni daf‘ qilishni istadim.

Olamga (dunyo moliga) mayl qilmadim,
Toki u meni g‘amga solmasin.

Ko‘rmaysanmi, olamdan o‘tar chog‘imda,
Shu vayrona ham qo‘ldan ketadi.

Modomiki, yo‘qlik sari qadam qo‘yar ekanman,
Bu vayrona ham menga ortiqchadir.

Odam jahondan (molu dunyodan) qancha uzoq bo‘lsa
Uning azoblaridan qutulishi ham oson kechadi”.

Luqmoni hakim obrazi bilan bog‘liq hikoyat va rivoyatlar, xalq orasida juda keng tarqalgan. Bu hikoyatlarda Luqmon eng murakkab mushkulotlarni ham o‘tkir aql va tadbir bilan hal qiluvchi donishmand, so‘zamol va hozirjavob qahramon sifatida talqin qilinadi. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidan boshqa asarlari tarkibida ham Luqmon haqidagi hikoyatlar mavjud. Masalan, “Tarixi anbiyo va hukamo”da Luqmon haqida bir necha hikoyatlar keltirilgan bo‘lib, ular hajman ixcham, mo‘‘jaz, lekin ibratli ma‘no olam-olam. Navoiy eng ezgu g‘oyalar targ‘ibi uchun qayta-qayta Luqmon timsoliga murojaat qilar ekan, bunda ulug‘ shoir avvalo, xalq og‘zaki ijodidan ilhomlanadi. Masalan, juda ko‘p rivoyat va ertaklarda Luqmon tabib va donishmand qiyofasida namoyon bo‘ladi. U xalqqa shu qadar yaqin bo‘lib ketganki, xalq ko‘pincha o‘z bilimi, donoligi va hayot tajribasini Luqmon timsolida mujassamlashtiradi. Jumladan, “Luqmoni hakim” ertagida¹ xalq taboatidagi turli usullar va dori-darmonlar Luqmon bilan bog‘lab yoritiladi. Ertakda Luqmon Iskandarga zamondosh kishi sifatida tasvirlangan.

Iskandar Zulqarnayn “Odami obi” (“Suv odami”)ni bilmoqchi bo‘lib, vazirlarining maslahati bilan zindondagi bandilardan birini shi-

¹ O‘zbek xalq ertaklari. 2-to‘m. 437–447-betlar.

shadan yasalgan uyga solib “Sho‘r daryo”ga tushiribdi, u odami obilarni ko‘rib podshoning tobe bo‘lish haqidagi taklifini aytgan ekan, ular bir kosa un berib, podshohing shu undan non qilib yesin, kosani oltin bilan to‘ldirsin, agar kosa to‘lsa, biz tobe bo‘lamiz, deyishibdi. G‘aznachi kosaga qancha oltin solmasin uni hech to‘ldira olmabdi. Folchilar va qur‘andozlar tadbir qilib kosaga tuproq solgan ekanlar, oltinlar ko‘rinib kosa to‘libdi. Podshoning xotini undan non yopaman desa, non oqib ketaveribdi. Podsho nonni yeb hech asorat sezmadim, foydali narsa yo‘q, debdi.

Podshoning xotini tilanib kelgan devonaga yopilmay qolgan nonni beribdi. Devona ariq bo‘yida tol soyasida nonni ivitib yeb ketayotganida tol tilga kirib, o‘z xosiyatini aytib, sil kasaliga darmonligini so‘zlaydi. Shundan keyin boshqa daraxtlar, g‘iyohlar ham tilga kirib, o‘z sir-asrorlarini, shifobaxshliklarini aytishibdi. Devona katta hakim bo‘lib ketibdi. Bu Luqmoni hakim ekan. Qissadan hissa shuki, ertakda Iskandarining dunyoga hirs qo‘yishi, yer yuzini egallash bilan qanoatlanmasdan, yer ostiga, suvliklar dunyosiga ham hukmronlik qilish yo‘lidagi xatti-harakatlari qattiq qoralangan. Iskandar misolida, umuman, odam bolasiga xos ochko‘zlik, dunyoga to‘ymaslik kabi illatlar ko‘rsatilgan. Ertakdagi kosa voqeasi esa aksariyat odamlar boriga qanoat qilmaydi, o‘zi to‘ysa ham ko‘zi to‘ymaydi. Faqat bu ko‘z o‘lganda bir siqim tuproqqa to‘yadi, degan hayotiy haqiqatni o‘zida mujassam etgan.

Alisher Navoiyning Luqmon haqidagi ushbu hikoyatida ham xuddi mana shu g‘oya talqin qilingan. Ulug‘ murabbiy (Navoiy) beqiyos aqlu donish egasi bo‘lgan Luqmonning nihoyatda kamtarona hayotini, mol-dunyo to‘plash yo‘lida harom-harishlar botqog‘iga botib ketgan jaholat ahliga ibrat qilib ko‘rsatmoqchi bo‘ladi. Bu hikoyatning aynan “Saddi Iskandariy” dostonida keltirilishi ham bejiz emas. Hikoyat dostonning umumiy g‘oyasi bilan mantiqan bog‘liq. Garchand dostonida Iskandar adolatli podsho sifatida talqin qilinsa ham uning butun dunyoga egalik qilish yo‘lidagi g‘ayriinsoniy harakatlariga buyuk shoir chuqur taassuf bilan qaraydi.

Mazkur hikoyada Luqmon o‘tkinchi dunyo lazzatlaridan voz kechgan donishmandgina emas, balki mol-dunyo to‘plashni hayotining bosh maqsadi qilib qo‘ygan nafs bandalariga qarshi nafratlangan kishi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bu nafrat navoiyona ramz, kinoya va istehzo

libosida berilgan. Luqmonning johil olomondan uzoqda yashashining ham o'ziga xos ma'nosi bor. Luqmon – aql-zakovat, ma'rifat timsoli. Jaholat va ma'rifat esa, hech qachon birga bo'lolmaydi. Navoiyning boshqa asarlaridagi kabi ushbu mo''jazzgina hikoyatida ham inson o'z umrini ma'rifat bilan qadrlashi, el-ulus manfaati uchun kamarbasta bo'lishi lozim, degan umumbashariy g'oyalar mujassamlashgan.

Ma'lumki, Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni aruzning mutaqorib bahrida yaratilgan. Mana shunga asoslanib hikoyani hijo va ruknlarga ajratib chiqamiz. Asarning qisqa va cho'ziq bo'g'inlarini aniqlash, uning ruknlardan iborat ritmik bo'laklarini belgilash, to'g'ri va ifodali o'qishga yordam beradi. O'qish jarayonidagi intonatsiya, pauza va ohang asarning g'oyaviy mazmuni hamda shakliyl tuzilishidan kelib chiqadi. Binobarin, hikoyat mazmunini tushungan, aruz vazniga xos xususiyatlardan xabardor bo'lgan talabagina og'zaki ijro, ya'ni ifodali o'qishni to'g'ri amalga oshira oladi.

E-shit-tim / ki Luq-mon / g'a dav-ro / na-ro

V - - V - - V - - V -

Su-ku-ner / di bir kun / ji vay-ro / na-ro

V - - V - - V - - V -

Hikoyatning boshqa baytlari ham mana shu tarzda mutaqoribi musammani maqsur vazni asosida hijo va ruknlari belgilab chiqiladi.

Asarning birinchi baytidagi *davron aro, vayron aro, sukun erdi* birikmalarida **vasl** hodisasi mavjud, ya'ni so'zning oxiridagi undosh keyingi so'zning oldidagi unliga qo'shilib ketadi. Demak, vazn talabiga binoan bu so'zlar *dav-ro-na-ro, vay-ro-na-ro, su-ku-ner-di* tarzida o'qiladi. Shuningdek, keyingi baytlardagi *jahon ayshi, basar ayladim, zarar ayladim, mayl olamg'a, davrondin eltur, mendin ushbu, haroson erur, oson erur* kabi birikmalar ham **vasl** qoidasi asosida o'qiladi.

Matnning birinchi baytidagi *davron, vayron* so'zlaridagi "o" tovushi o'ta cho'ziq "~" hijo tarzida talaffuz qilinadi. Ikkinchi baytdagi *ranj, ganj* so'zlari ham o'ta cho'ziq hijodir. Shuningdek, navbatdagi baytlar tarkibidagi *panoh, hol, savol, koshonae, vayronae* so'zlaridagi *o* tovushlari o'ta cho'ziq hijo tarzida talaffuz qilinishi lozim. O'ta cho'ziq hijolarga e'tibor bermaslik vazn buzilishiga, demakki, ifodali o'qishga zarar yetkazadi. Aruz vaznidagi asarlarni bir-ikki marta o'qib chiqish bilanoq ifodali o'qishni amalga oshirib bo'lmaydi. Shu bois-

dan ham, muayyan matnни qayta-qayta mutolaa qilish, mazmunini to‘la o‘zlashtirish, vazn qoidalarini o‘rganish orqaligina yaxshi natijalarga erishish mumkin.

Tayanch tushunchalar

Aruz tizimidagi she‘rlar. “Mezon ul-avzon” va aruz haqidagi ma‘lumotlar.

Hijo. Hijo turlari.

Hijo – aruz tizimidagi she‘rlarda dastlabki o‘lchov birligi.

Rukn – aruz tizimidagi she‘rlarda asosiy o‘lchov birligi.

Ilmi balog‘a – til qoidalariga to‘la amal qilgan holda, so‘zlash va yozish bilan bog‘liq fan.

Ilmi fasohat – yoqimli, chiroyli so‘zlash va yozishni o‘rgatadigan fan.

Garmoniya – (musiqada, she‘rda) tovushlarning bir-biriga mosligi, uyg‘unligi.

Vasl – undosh bilan tugagan tovushning o‘zidan keyingi unli bilan boshlangan so‘zga qo‘shilib ketish hodisasi.

Savol va topshiriqlar

1. Aruz terminining kelib chiqishi haqida Alisher Navoiy qanday ma‘lumotlar keltiradi?

2. O‘zbek aruziga xos xususiyatlar nimalardan iborat?

3. Qisqa, cho‘ziq va o‘ta cho‘ziq hijolar qanday aniqlanadi?

4. Rukn nima? Ifodali o‘qishda ruknning qanday ahamiyati bor?

5. Bahr nima? Aruz vaznida qanday bahrlar bor?

6. Aruz tizimidagi asarlarni ifodali o‘qish uchun qanday qoidalarga amal qilish lozim?

7. Fasohat ilmi deganda nimani tushunasiz?

8. Abu Ali ibn Sino “She‘r san‘ati” asarida she‘r uch xil narsa bilan xayolga ta‘sir etadi, deydi. Bu uch xil narsa nima?

Adabiyotlar

1. Abu Ali ibn Sino. She‘r san‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1980.

2. Anvar Hojiahmedov. Maktabda aruz vaznini o'rganish. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.

3. Alisher Navoiy. Asarlar. O'n besh to'mliq. 14-to'm. // Mezon ul-avzon. –Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967.

4. A.Rustamov. Aruz haqida suhbat. –Toshkent: Fan, 1972.

5. Abdurauf Fitrat. Aruz haqida. –Toshkent: O'qituvchi, 1997.

NASRIY ASARLARNI IFODALI

O'QISH

Reja

1. Latifa va hikoyalarning g'oyaviy xususiyatini aniqlash va ifodali o'qish.

2. Ertaklarni ifodali o'qishda mavzu va g'oyani aniqlashning ahamiyati.

3. Qissalarni ifodali o'qish.

4. Romanlarning mavzu va g'oyasini aniqlash. Romanlarni ifodali o'qishning o'ziga xos xususiyatlari.

Nasriy asarlarni ifodali o'qish lirik turdagi asarlarni o'qishdan tubdan farq qiladi. Bu farq, avvalo, asarning janr xususiyati bilan belgilanadi. Lirik turdagi asarlarda shoirning oniy hissiyoti, voqelik haqidagi kechinmalari butun harorati bilan ifodalanadi. Boshqacha qilib aytganda, she'r shoirning voqelikdan olgan taassurotlarini jo'shqin aks ettiruvchi ehtiros mahsuli sifatida yuzaga keladi. She'rni o'qiganda ham mana shu harorat, jo'shqinlik aks etib turadi.

She'r o'qishdagi bu shiddatkor uslubni butunligicha nasriy turdagi janrlarga qo'llab bo'lmaydi.

Muallif nasriy asarda kishilarning hayoti va xarakterlarini ularning bir-birlariga bo'lgan murakkab munosabatlari orqali aks ettirar ekan, asar qahramonlarining ruhiy olami, urf-odatlarini tasvirlaydi, tabiat manzaralarini yoritishga joy beradi. Demak, nasriy turdagi asarlarda biz (ayniqsa, qissa va romanlarda) hayotning keng manzarasini ko'ramiz. Nasriy asarlarda, odatda, voqealar bayoni yetakchi o'rin egallaydi. Bu turdagi asarlarni ifodali o'qish she'riy

janrlardan farqli o'laroq, nisbatan osoyishta kechadi. Albatta, bu "osoyishta"likni muayyan asarning hamma o'rinlariga ham qo'llab bo'lmaydi, chunki voqealar davomida shiddatkor o'rinlar, haya-jonli lavhalar ham uchraydi. Badiiy asarning qaysi o'rinni qanday ohangda, qanday tempda o'qish lozimligini aniqlash uchun, dastlab asarning g'oyaviy mazmunini aniqlab olish maqsadga muvofiqdir. Chunki asarda qo'yilgan hayotiy haqiqatni aniqlash, uni mantiqan tushunib o'qishga, ayni paytda ifodali o'qishga yordam beradi.

Latifalarni ifodali o'qish

Nasriy turning eng kichik janrlaridan biri latifalardir. Latifa arabcha so'z bo'lib, latif, go'zal, yoqimli degan ma'nolarni bildiradi. Latifa xalq nozikfahmlik bilan aytgan kulgili *kichik hikoya* ma'nosida qo'llanadi. Shaklning kichikligiga qaramasdan latifa zamirida ko'pincha ibratli voqea mujassamlashadi. Har bir latifada nozik bir mushohada, muhim bir fikr juda yorqin, ayni paytda kulgili xulosa bilan ifodalanadi. Latifalarda kinoya, majoz, qochirim so'zlar alohida badiiy-estetik vazifa bajaradi. Shuning uchun ham, latifalarni o'qiganda har bir so'z, har bir jumlaning mazmuniga alohida e'tibor qaratish lozim. Chunki latifada bitta jumla ham katta bir hayotiy haqiqatni o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi mumkin. Masalan, quyidagi latifani ifodali o'qish qoidalariga asosan o'rganib chiqaylik. Pauza olgan o'rinlarga // - vertikal chiziq, qisqa pazuga | - vertikal chiziq qo'yilgan.

Xo'ja Nasriddin Afandi Misr shahriga boribdi. // Unga go'riston orqali o'tishga | to'g'ri kelgan ekan, qabrlar ustidagi | toshlardagi qiziq (mantiqiy urg'u) yozuvlarga ko'zi tushibdi. // Bu yozuvlarda | marhumlarning tug'ilgan va o'lgan yillari | qayd etilgandan keyin, | "uch oyu bir hafta umr ko'rdi //" yoki "bir oyu uch kun umr ko'rdi |" deyilgan ekan. // Afandi ajablanibdi//: tug'ilgan va o'lgan yillarini e'tiborga olganda | marhumlar ellik, | oltmish | va hokazo yillar yashagan ekan, bu esa | qabr toshlarida ko'rsatilgan oz muddat (oy va kunlar)ga tamoman zid. Afandi misrliklardan "Bu nima qilganlaring |, odamlarning tug'ilgan va o'lgan vaqti bilan ko'rgan umri hisobi | bir-biriga sira to'g'ri kelma-

yapti-ku | ?” deb so‘rabdi. // Misrliklar | : “Biz odamning tug‘ilganidan o‘lganigacha bo‘lgan vaqtni umr hisoblamaymiz, | balki odamning baxtiyor bo‘lgan kunlarining jamiki umr hisoblaymiz //”. Shuning uchun ellik yoki oltmish yil yashagan odamning haqiqiy umri | ko‘pincha oy va kunlar bilan hisoblanadi. // deb javob beribdilar. // Afandi mi-liklarga debdi | : “Agar men sizning shahringizda vafot etsam, | go‘st ustiga bunday yozuvli tosh qo‘yinglar//”: “Buxorolik Xo‘ja Nasriddin | tug‘ilmasdan avval vafot etdi //”.

G‘oya. Hayot faqat shodligu quvonchlardan iborat emas. Inson umrining aksariyat qismi muammoyu tashvishlar girdobida o‘tib ketadi. Lekin inson hayotida shunday lahzalar bo‘ladiki, butun umrga tatiydi.

Hayotning mana shunday baxtiyor va mazmunli kechgan lahzalarinigina haqiqiy umr deb atasa bo‘ladi. Latifaning g‘oyaviy mazmunini tashkil etgan hayotiy haqiqat mana shundan iborat. Lekin asar yakunidagi Xo‘ja Nasriddindek xushchaqchaq insonning kutilmagan javobi eshituvchida beixtiyor kulgu uyg‘otadi, ayni paytda hayot haqida chuqur mushohada yuritishga ham undaydi.

Latifada ifodalangan hayotiy haqiqatni aniqlab olish, uning o‘qilish tempi, ohanggi va intonatsiyasini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Latifada tasvirlangan voqealar o‘quvchida estetik hissiyot qo‘zg‘otadi. Binobarin, uni o‘qishda mana shu hissiyot va emotsionallikka alohida e‘tibor berish zarur. Latifa yakunidagi qissadan hissa sifatida aytilgan oxirgi jumlaning har bir so‘zi alohida ta‘kidlab mantiqiy urg‘u bilan o‘qishni taqozo etadi.

Mashq. Quyidagi hikoyatlarni o‘qib, asosiy g‘oyani aniqlang. Mantiqiy urg‘u tushgan bo‘laklarni va pazali o‘rinlarni belgilab, ifodali o‘qishni mashq qiling.

Bir kishi bir hakimning ziyoratiga bordi. U behuda so‘zlarni haddan ortiq valdirardi. So‘ng so‘z orasida: “Endi so‘zlashni bas qilay” dedi. Hakim unga: “Yo‘q, sen so‘z so‘zlaganing yo‘q!”, – dedi.

Afandi bir yalqovdan so‘radi:

– Holing qalay?

– Topsam yeyman, topmasam sabr-qanoat qilaman, – javob berdi yalqov.

– Unday bo‘lsa, xuddi bizning shahar itlariga o‘xshar ekansan, – dedi Afandi.

Hikoyalarni ifodali o‘qish

Hikoya – inson hayotidagi uncha katta bo‘lmagan bir voqeaning ba-diiy tasviridir. Hikoya epik turga mansub kichik hajmli janr bo‘lib, u o‘ziga xos imkoniyat va hayotiy qamrovga ega bo‘ladi. Hikoya tasvir-ning ko‘lami, syujet va kompozitsiyaning nisbatan soddaligi, bayon-ning, asosan, bir shaxs tomonidan olib borilishi jihatidan epik turning boshqa janrlaridan ajralib turadi. Hikoya ko‘proq nasriy tuzilishga ega bo‘lsa ham, ayrim hollarda, ayniqsa, Sharq klassik adabiyotida she‘riy shaklda ham uchraydi.

Hikoyada inson va uning hayoti uchun xarakterli bo‘lgan lavhagina ko‘rsatiladi. Unda inson hayotidagi ayrim hodisa, bu hodisaning yuza-ga kelishi hikoya qilinadi. Shu tarzda ayrim hodisagina bayon qilinishi sababli, unda kam personajlar ishtirok etadi. Hikoyaning syujeti asosini tashkil etgan hodisaning tuguni, kulminatsiyasi, yechimi bo‘ladi. Le-kin unda bu hodisaning rivoji ko‘rsatilmaydi. Masalan, Abdulla Qah-horning “O‘g‘ri” hikoyasida ho‘kiz o‘g‘irlanishiga qadar Qobil bobo bilan nima bo‘lgani ham, voqea so‘ngidagi uning taqdiri ham bizga noma‘lum. Hikoyaga dunyo adabiyotining buyuk namoyandalaridan biri Jek London shunday ta‘rif bergan: **“Hikoya – hayotdan olingan tugallangan epizod, kayfiyat, vaziyat, harakat birligidir”**.

Hikoyani ifodali o‘qishda bu janrning ana shu xususiyatlariga e‘tibor qaratish, matndagi muallif nutqi, tabiat tasviri, dialoglar hamda qahramonlarning ichki kechinmalarini puxta o‘rganish lozim. Shunday hikoyalar ham uchraydiki, syujet voqealari faqat muallif tilidan bayon qilinadi. Hikoyada boshqa personajlar ishtirok etmasa ham, ularga xos bo‘lgan ba‘zi xususiyatlar muallif tilidan hikoya qilinadi. Masalan, Sa‘diy Sheroziyning “Guliston” asari tarkibidagi ko‘plab hikoyalar

mana shunday xususiyatga egadir. Voqealar faqat bir kishi tilidan bayon qilingani sababli, hikoyani o'qiyotganda ijrochi monoton (bir xil) ohangga berilib ketmasligi kerak. Hikoyani o'qishda voqealar mazmunidan kelib chiqqan holda, ovoz tovlanishlari, temp, urg'u kabi ifodali o'qish vositalariga alohida e'tibor beriladi.

Mashq. "Guliston" asaridan tarbiyaning ta'siri bayoni haqidagi hikoyatni o'qish.

Hikoyat

Mag'rib diyorida qosh-qovog'i osilgan, tili achchiq, badfe'l, dilozor, gadoytabiat va fosiq bir muallimni uchratdim, uni ko'rgan mahalda musulmonlarning ta'bi tirriq bo'lar, Qur'on o'qiganini eshitganda, kishilarning dillari siyoh bo'lardi. Barcha pokiza o'g'lonlar va qizlar uning jafosiga giriftor, na kulishga jur'at va na so'zlashga jasorat etardilar. Muallim goh birining nuqraday yuziga tarsaki tushirar, goh boshqasining billurday oyog'iga iskanja solardi. Xullasi kalom, bir kun eshitdimki, ota-onalar muallimning razilligini payqab, uni madrasadan urib haydabdilar. Shundan keyin maktabni sofdil, namozxon, sodda va muloyim tabiatli bir kishiga topshirdilar. Bu muallim zarurat bo'lmasa lom-mim demas va hech kimsaga ozor bermas edi. Bolalar oldingi muallimning qattiqqo'l va zolimligini unutdilar, devtabiat bo'lib ketdilar va ilm o'rganishni tark etdilar. Ular ko'p vaqtlarini o'yin-kulgi bilan o'tkazar va savod taxtalarini bir-birlarining boshlariga urib sindirar edilar.

Agarda muallim bo'lsa beozor,

Bolalar sinfni qilishar bozor.

Oradan ikki hafta o'tgach, boyagi masjidga bordim. Ko'rdimki, avvalgi muallimning ko'nglini ovlab keltirib, yana o'z o'rniga tayinlab qo'yibdilar. Bu holatdan ranjdim, beixtiyor: "Nega yana o'sha iblisni bu farishtalarga muallim qilibdilar?" – dedim. Ko'pni ko'rgan, zakiytab' bir mo'ysafid dedi:

"Yubordi o'g'lini maktabga podsho,

Qilib qo'ynig'a nuqra taxtacha jo.

Kumush ul taxtaga zardin bitib yod:

"Ota mehridan afzal jabri ustod".

Mavzu. Ushbu hikoyat Sa'diy "Guliston" idagi boshqa hikoyatlar kabi hajman nihoyatda qisqa, lekin unga singdirilgan ibratli ma'no va mazmun olam-olam. Hikoyat ta'lim-tarbiya mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, unda adib yoshlar tarbiyasida muallimning shaxsiyati, o'qitish uslubi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

G'oya. Hikoyada muallimning badfe'lligi va bolalarga shafqatsizligi qoralanadi. Ayni paytda, muallif "Ota mehridan afzal jabri ustod", "Agarda muallim bo'lsa beozor, Bolalar sinfni qilishar bozor" kabi qistirma misralar orqali uning tarbiyadagi qattiqqo'llik uslubini ma'qullaydi. Adib farishtadek beozor muallimning tarbiyasi natijasida bolalarning devtabiat bo'lib ketganini bayon qilish orqali yoshlar tarbiyasida sustkashlik va o'ta muloyimlik ham yaxshi natija bermasligini uqtiradi.

Ertaklarni ifodali o'qish

Yosh avlodni o'z xalqiga, millatiga, tug'ilib o'sgan Ona yurtiga chuqur hurmat va muhabbat ruhida tarbiyalashda ertaklarning ahamiyati beqiyosdir. Xalqimizning o'tmishi, milliy urf-odatlar, dunyoqarashi, moddiy va ma'naviy boyliklari, go'zal bog'lariyu ulug'vor tog'lari ertaklarda nihoyatda jozibador tasvirlangan. Ming yillar davomida yaratilgan ertaklarda ajdodlarimizning erk va adolat, birlik va ahillik yo'lida olib borgan kurashlari aks etadi. Ertak qahramonlari hech qachon mehnat va mashaqqatlardan qo'rqmaydilar, jismoniy va ruhiy barkamolligi tufayli yovuz kuchlarni yengib hamisha g'alaba qozonadilar. Shuning uchun ham ertaklar katta-yu kichik – hammani birdek o'ziga jalb qiladi, estetik zavq uyg'otadi, ezgu maqsadlar yo'lida to'siq bo'lgan g'ovlarni yengib o'tishga o'rgatadi. Binobarin, hammaga taniqli ba'zi mashhur zotlarning o'zlaridagi yaxshi fazilatlarni go'zal ertaklardan olganliklariga misollar oz emas.

Ertaklarni ifodali o'qishda ulardagi an'anaviy boshlama (zachin) larga alohida e'tibor qaratish lozim. Ko'pgina ertaklarning boshlamasi odatda, saj' usulida yaratiladi. Masalan, "Tulki bilan tovus" ertagining muqaddimasi shunday boshlangan: **"Ertagi yo ertagi, echkilarning burtagi, qirg'ovul qizil ekan, quyrug'i uzun ekan, g'oz karnaychi ekan, o'rdak surnaychi ekan, ola qarg'a azonchi, qora qarg'a**

qozonchi, chumchuq chaqimchi ekan, to'rg'ay to'qimchi ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, ertagimning eri bor, yetti kunlik yeri bor, yetti kunlik yerida dumi kalta bo'ri bor..."

Ertak boshlamasidagi bir-biriga qofiyadosh bo'lgan so'zlarning takrorlanib kelishi o'ziga xos ritm va ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Og'zaki ijroda mana shu ohangdorlikni to'g'ri aks ettirish eshituvchining diqqatini o'ziga jalb qiladi va asar mazmuniga bo'lgan qiziqishni yanada oshiradi. Ba'zi ertaklar esa, to'g'ridan-to'g'ri saj'siz zachin orqali ham boshlanishi mumkin: **"Qadim zamonda bir podshoning go'zallikda tengsiz qizi bo'lgan ekan..."** Bunday boshlamalar xuddi muallif bayoni kabi vazmin ohangda o'qiladi.

Mashq. Quyidagi ertakni ifodali o'qish qoidalari asosida o'rganib chiqaylik. Ikkiti vertikal chiziq || pauzani, bitta vertikal chiziq | esa, qisqa pauzani bildiradi.

Bir bor ekan, | bir yo'q ekan, | qadim zamonda || bir kishi bo'lgan ekan.|| Uning uchta o'g'li bor ekan, | uchovi ham o'qigan, | oq-qorani tanigan, | yuzlari oyday, | o'zlari toyday, | yomon bilan yurmagan, | yomon joyda turmagan ekan. || To'ng'ichi – yigirma bir yoshda, | o'rtanchasi – o'n sakkiz yoshda, | kenjasi – o'n olti yoshda ekan. ||

To'ng'ichi, o'rtanchasi va kenjasi so'zlari alohida ta'kidlab, mantiqiy urg'u berib o'qiladi. Bu so'zlardan so'ng tire bo'lganligi uchun qisqa pauza qilinadi.

Otasi bir kuni bularni o'z oldiga chaqirib, | har birining peshonasidan silab, | bunday debdi: ||

– O'g'illarim, | men boy emasman, | mendan qolgan narsalar | sizning turmushingiz uchun yetmaydi, | endi mendan biror narsa umid qilib o'tirmanglar. || O'lganimdan keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar, | deb sizlarni o'qitdim, | boqdim-ko'rdim, | voyaga yetkazdim, | quvvatli bo'ldingizlar, | yarog' ushlashni o'rgatdim, | yarog' ishlatishda usta bo'ldingizlar, | qo'rqitmay o'stirdim, | botir bo'ldingizlar. || Yana uch narsani aytaman, || quloqlaringizga olib, | eslaringizdan chiqarmanglar: || To'g'ri bo'ling – || bexavotir bo'lasiz. || Maqtanchoq bo'lmang – || uyatga qolmaysiz. || Dangasa bo'lmang – || baxtsiz bo'lmaysiz. || Bundan boshqasini endi o'zingiz biling. || Qora toyni, | saman toyni, | ko'k toyni asboblari bilan tayyorlab qo'ydim. || Xurjunlaringizni bir

haftalik ovqat bilan to‘lg‘izdim. || Baxtingiz yo‘lda, | uni topib olmoq uchun safarga chiqingiz, | dunyoni tanimay, | dunyo kishisi bo‘lmaysiz. || Baxt qushini ushlamoq uchun | baxt oviga chiqinglar. || Xayr endi, | o‘g‘illarim, – | deb so‘zini tamom qilibdi. ||

G‘oya. Otaning o‘g‘illariga aytgan to‘g‘ri bo‘ling – bexavotir bo‘lasiz, maqtanchoq bo‘lmang – uyatga qolmaysiz, dangasa bo‘lmang – baxtsiz bo‘lmaysiz kabi o‘git-nasihatlari asarning g‘oyaviy asosini tashkil etadi.

Keltirilgan matnda katta hayot tajribasiga ega bo‘lgan otaning sevimli farzandlariga nasihati bayon etilgan. Ertakning ushbu o‘rinlari vazmin nasihat ohangida o‘qiladi. Ota tomonidan aytilgan “yarog‘ ush-lashni o‘rgatdim”, “qo‘rqitmay o‘stirdim”, “to‘g‘ri bo‘ling”, “maqtan-choq bo‘lmang” kabi so‘zlar alohida ta‘kidlab, urg‘u berib o‘qilsa, ertakning g‘oyaviy-estetik mazmuni yanada teranroq ochiladi.

Qissalarni ifodali o‘qish

Husayn Voiz Koshifiy “Futuvvatnomai sultoni...” asarida qissaxonlar va afsona aytuvchilar haqida fikr yuritar ekan, shunday deb yozadi: **“Shuni bilki, qissa o‘qish va qissa eshitishning foydasi katta. Birinchidan, kishi o‘tgan ajdodlarning ishi va ahvolidan xabardor bo‘ladi. Ikkinchidan, odam g‘aroyib va ajoyib voqea, sarguzasht-larni eshitsa, fikri va ko‘zi ochiladi. Uchinchidan, o‘tganlarning zahmatu uqubatlaridan xabardor bo‘lsa, hech kim bu dunyoda tashvishu g‘amdan ozod emasligini anglab ko‘ngli taskin topadi, tasalli bo‘ladi”**¹. Mashhur adibning qissa o‘qish va qissa eshitishning ma‘naviy, ma‘rifiy ahamiyati haqidagi bu fikrlari hamon dolzarb bo‘lib turibdi. Darhaqiqat, qissalar ham adabiyotning boshqa janrlari kabi inson fikrini ravshanlashtirishda, qalb ko‘zlarini ochishda, ruhiy olamini boyitishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Qissalarni ifodali o‘qishga kirishishdan oldin, uning janr xususiyatini belgilash, asarda qo‘yilgan bosh g‘oyani aniqlash lozim bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda, asarda ishtirok etuvchi personajlarning xarakteriga xos xususiyatlarni o‘rganish, o‘tkir dramatism, keskin

¹ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyyoxud javonmardlik tariqati (fors-tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasini). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994. 81-bet.

könflikt aks etgan o‘rinlarni belgilash ifodali o‘qishning samaradorligini yanada oshiradi.

Chingiz Aytmatovning “Birinci muallim” qissasidan olingan quyidagi parchani ifodali o‘qish qoidalari asosida o‘rganib chiqamiz.

...Har oying oxirida | Duyshe ish bilan volostga piyoda jo‘nab ke-tardi-yu, | shu bilan ikki-uch kun deganda qaytib kelardi. || shu kunlarda biz | uni juda sog‘inib qolardik. Bir tug‘ishgan akamni kutganday | ken-noyimga bildirmay, | tez-tez pastki yo‘lga qarab, | muallimning xurjun ko‘targan qorasi **ko‘rinarmikin**, | yuragimni ilituvchi tabassumini **qachon ko‘rarkinman**, | ma‘rifatli so‘zlarini **qachon eshitarkinman**, | deb yo‘liga intizor bo‘lib kutardim. ||

Duysheening shogirdlari ichida | eng kattasi men edim. | Shuning uchun ham | boshqalardan uquvim yaxshiroq edi, | lekin | nazarimda, | **boshqa sababi ham yo‘q emasdi**. || (**Ajratib ko‘rsatilgan bo‘lak alohida ta‘kidlab, mantiqiy urg‘u berib o‘qiladi**) Muallimning har bir so‘zi | ko‘rsatgan har bir harfi | men uchun tabarruk, | muallimga ixlosim zo‘r edi. || Duysheening ta‘limini | qulog‘imga quyib olishdan ham **muhimroq ilinjim yo‘q edi bu dunyoda**.

Duysheening bergan daftarini ayab-avaylab, | uni yeru ko‘kka ishonmay, | yurgan yo‘limda o‘roq uchi bilan yer chizib, | ko‘mir bilan devorga, | xivich bilan qor ustiga | harf-suratini solib, | so‘z to‘qib yurardim. || Nazarimda, | **dunyoda Duysheendan o‘tar olim**, | **undan o‘tar aqlli odam yo‘q edi**. || (**Mantiqiy urg‘u**).

Shu orada | qish ham kirib qoldi.

Birinci qor tushguncha | tepaning etagida shildirab oqib turgan ariqdan | qo‘l ushlab kechib o‘tib yurdik. || Keyin | ariqning suvi oyoqni kesib yuboradigan bo‘lib, | kichkina bolalarning ko‘zidan | tirqirab yosh ham chiqib ketdi. Endi bolalar | turnaday tizilishib turishardi. || Duyshe ularni galma-galdan | bittasini yelkasiga olib, | ikkinchisini qo‘lida ko‘tarib | ariqdan o‘tkazib qo‘yardi.

G‘oya. Bosh qahramonning hikoyasi tarzida berilgan ushbu lavhada yaqin o‘tmishdagi og‘ir zamonlar va bu zamonning zil-zambilday yu-kini yelkasida ko‘targan fidoiy inson – Duyshe muallimning yorqin

siymosi tasvirlangan. Ayni paytda kelajakka ishonch bilan boqayotgan, ilmga tashna Oltinoyning yurak to‘lqinlari, muallimiga bo‘lgan bolalar-cha beg‘ubor va samimiy muhabbati ta’sirchan ifodalangan.

“O‘tin ayirgan bolta maydonda qolar” degan maqol bor xalqda. Bolta insonning mushkulini oson qiladi, kuniga yaraydi. Lekin inson bolta yorgan o‘tinlarni olib ketadi-yu, boltani artib, avaylab joyiga olib qo‘ymaydi, bolta chang bosib maydonda qolib ketadi. Duyshen qismati mana shu holatni eslatadi. O‘zgalar manfaati yo‘lida o‘zini fido qiladi, ezgu maqsadlari uchun xizmat qilishni o‘zining insoniylik burchi deb biladi, lekin achinarlisi shundaki, bu xokisor inson jamiyatda shunga yarasha e‘zoz va qadr topmaydi. Aslida asar markazida turgan masala insonning xizmatiga yarasha baholanmaganida emas. Aksincha, el-yurtga xizmat qilish, hatto qahramonliklar ko‘rsatish shonu shuhrat uchun yoki jamiyatda alohida o‘rin egallagani uchun qilinmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Duyshen muallim ezgu maqsadlar yo‘lida, insoniylik burchi taqozosi bilan vatan va xalqqa xolis xizmat qilishning yorqin namunasi.

Har bir asarni qanday ohangda o‘qish o‘sha asarning umumiy ruhidan kelib chiqadi. Masalan, G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasi bilan Chingiz Aytmatovning “Birinchi muallim” qissasini bir xil ohangda o‘qib bo‘lmaydi. Buning sababi shundaki, “Shum bola” ajoyib-g‘aroyib sarguzashtlar, hazil va mutoyiʼba asosiga qurilgan bo‘lsa, “Birinchi muallim”da anduhli muhabbat qissasi bayon etilgan. “Shum bola” qissasining aksariyat o‘rinlari, sho‘xchan ohang, tezkor tempni talab qilsa, Oltinoyning yo‘qotgan muhabbati haqidagi iztirobli hikoyasi, nisbatan osoyishta va biroz hazin ohangni taqozo qiladi.

Mashq. Qissadan olingan parchani o‘qing. Pauzali o‘rinlarni, mantiqiy urg‘u olgan so‘z yoki so‘z birikmalarini aniqlab, ifodali o‘qishni mashq qiling.

...Qish dovon oshdi. Bahor yeli yetib kelganda tog‘ qo‘ynida oq qor, ko‘k muz siljib, o‘ziga yo‘l ochib katta-katta toshlarni yumalatib yuborganda, bahor taronasini o‘ylab toshqin suvlar tog‘ yelkalaridan shildirab oqib tushdi.

Ehtimol, bu mening ilk yoshlik bahorim bo'lgandir. Bahor ko'rki ko'zimga har yilgidan boshqacharoq tuyuldi shekilli, bizning maktabimiz o'rnanishgan tepadan ko'ringan ajoyib bahor manzarasi meni o'ziga maftun qilardi. Yer xuddi quloch yoyib o'zini to'xtatolmay tog'dan quyosh nuriga g'arq bo'lgan, yengil, suyuqqina tutun qoplagan ko'kimtir bepoyon dala-qirlarga g'izillab yugurib borayotgan bo'lar, allaqayerlardan havoni larzaga keltirib kishnagan cho'ziq yilqi ovozi eshitilib turar, osmonda kumush bulutlar oralab kishiga zavq berib o'tayotgan turnalar yeru ko'kka bahordan darak berib, uzoq safarga chorlaganday saf tortib o'tishardi.

Bahor kelishi bilan bizlarga ham jon kirdi. O'yin-kulgimiz ko'payib, maktabdan ovulga bir-birimizni quvalab, qiyqirishib borardik. Kennoyimning bunga g'ashi kelib, har gal bir qarg'ab olmasa ko'ngli o'miga tushmasdi:

– Hey, ta'viya, muncha shataloq otmasang? So'laqmonday bo'ying bir joyga yetib qolibdi-yu, yurishingni qara, yo qari qizlikni bo'yingga olmoqchimisani? Sen tengi qizlar allaqachon erga chiqib, qaynana-lik-qaynatalik bo'lib olishdi, sen bo'lsang.. Huv, topgan matohing boshingda qolsin! Maktabing bilan qo'shriozor bo'lgur! Hali shoshmay tur, adabingni bermasam seni...

Kennoyimning do'qlari ham menga uncha kor qilmasdi, uning qarg'ishlarini eshitaverib etim o'lib qolgandi. Ichi qoraligidan qari qiz derdi, bo'lmasa bo'yim o'zi shu yil bahorda sal cho'zilganini demasa, o'zim boyagi-boyagi, Duyshen aytmoqchi, sochi paxmoq malla qizman-ku... Duyshenning gapiga jahlim ham chiqmasdi. "Sochim-ku paxmoqku-ya, – deb o'ylardim o'zimcha, - lekin malla emasman. Bo'yim etsin bir chiroyli qiz bo'layki, odamlarning havasi kelsin! Duyshen menga: ko'zlaring yulduzday yonib turadi, istarang issiq, Oltinoy" – deb aytib yuradi-ku!

Bir kuni maktabdan kelsam hovlimizda ikki begona ot bog'loqlik turibdi. Egar-jabdug'iga qaraganda, egalari tog'dan tushishgan. Ilgari ham bozor-o'chardan qaytishda hovlimizga kirib o'tishardi.

Kennoyimning qandaydir beo'xshov xoxolab kulgani ostonaga yetmasimdanoq qulog'imga chalindi:

– Jiyan bola, ko'pam pishiqlik qilaverma, kamib qolmayсан. Kennoyining qadrini jazmaning qo'lingga tekkanda bilasan! Hali zamon o'zing ham ko'rarsan! Xi-xi-xi!

Hammalari gur etib kulib yuborishdi, meni ostonada paydo bo‘lganimni ko‘rib, jim bo‘lib qolishdi. To‘rda namat ustiga yozilgan dasturxon yonida yuzlari qip-qizil, semiz bir odam o‘tirgan ekan. U katta suvsar telpagi ostidan menga yalt etib qarab, tomog‘ini qirib yo‘talganday bo‘ldi.

– E, keling, oppoq qiz, kela qoling, oppog‘im! – qarasam, kennoyim jilmayib, juda shirin so‘z bo‘lib qolibdi. Amakim ham namatning bir chekkasida yana biron bilan o‘tiribdi. “Tuz, ko‘zir” deb qarta o‘ynab, aroq ichib, ovqat yeb o‘tirishibdi. Ikkovlarining ham kayfi boru, qarta urganda tebranib kallalarini qimirlatishadi.

Ko‘k mushugim dasturxonga yaqin kelgan edi, yuzi qizil odam uni mushti bilan bir urdi, mushuk bechora jon achchig‘ida miyovlab, bir burchakka borib jim bo‘lib qoldi. Yegan mushti jonidan o‘tib ketdi-da! Qanday qilib chiqib ketishimni bilmay turganimda, kennoyim menga asqatdi:

– Aylanay bolam, ovqating qozonda, olib yeya qol, – dedi.

Uydan tashqari chiqib ketdimu, lekin kennoyimning tilyog‘lamaligini ko‘rib, ko‘nglim g‘ash bo‘lib qoldi. Beixtiyor hushyor tortdim.

Chamasi, ikki soatlardan keyin mehmonlar otlariga minib, toqqa jo‘nab ketishdi. Kennoyim yana boyagiday: “Shumshuk, tirik yetimcha”, – deb qarq‘ay boshlagan edi, ha, boyagi mastligida aytgan gaplari ekan-da, deb ko‘nglim o‘rniga tushdi.

Shu voqeadan biroq o‘tgach, biznikiga bir ish bilan Sayqal buvi kirib keldi. Hovlida yurganimda uning: “Voy, bu nimasi! Uvoliga qolishdan qo‘rqmaysanmi?” – deb ko‘ngli buzilib gapirganini eshitib qoldim.

Romanlarni ifodali o‘qish

Roman epik turning keng qamrovli janr bo‘lib, uning asosiy xususiyati inson hayotini butun murakkabligi bilan har tomonlama aks ettirishdan iboratdir.

Romanda ishtirok etuvchi bosh qahramonlar ham, syujet chizig‘ida muhim o‘rin tutuvchi boshqa personajlar ham atroficha yoritiladi. Shuning uchun roman til jihatidan murakkab, hajm jihatidan ko‘lamdor bo‘ladi. Romanda turli personajlar tasviri, tavsifi, voqeaning boshlanishi, u boshlangunga qadar personaj hayotida yuz bergan hodisa, uning

voqea so'ngidagi taqdiri, ekspozitsiyaning turli ko'rinishlari birlashib, kompozitsiyani vujudga keltiradi.

Romanda ishtirok etuvchi turli toifaga mansub kishilar nutqining turli ko'rinishlari – monolog, dialog, voqeani bayon etish usullari – chekinish, tavsif, tabiat tasviri va boshqalar ham bir butunlikni tashkil etib, murakkab hayotiy jarayonni tasvirlashga xizmat qiladi.

Epik turga mansub qissa, roman, doston kabi janrlarni ifodali o'qishda ham asarda qo'yilgan asosiy mavzu va g'oyani aniqlash og'zaki ijroning samaradorligini belgilaydi.

Mavzu. Roman janridagi asarlarni ifodali o'qishning o'ziga xosligi shundaki, unda ishtirok etayotgan o'nlab personajlarning xarakter xususiyatini, so'zlash uslubini, madaniy saviyasini atroflicha o'rganish lozim bo'ladi.

Har bir asarning mazmunini chuqur egallab olish uchun, oldin uning mavzusi aniqlab olinadi. Mavzu – yozuvchi tanlagan va tasvirlagan, hayot voqealari aks ettirilgan masalalardir.

Ma'lumki, asar mavzusini uning g'oyasidan ajratib bo'lmaydi. Chunki yozuvchi tasvirlagan masala asar mavzusi bo'lsa, g'oya yozuvchining shu masalaga munosabati, unga bergan bahosidir.

Shunday ekan, ifodali o'qishda asar mavzusi va g'oyasi haqida aniq tasavvurga ega bo'lmay turib, o'qishning mazmunli va ta'sirchan bo'lishiga erishish qiyin. Muayyan romanning mavzusini aniqlashdan maqsad talqin paytida shu maqsadni ro'yobga chiqarishdir, ya'ni ifodali o'qishda mavzuni belgilab olish amaliy ahamiyatga ega.

Katta hajmli asarlardan parcha o'qilganda, tanlangan parchaning konkret mazmuniga alohida e'tibor beriladi. Negaki, har bir katta asarda umumiy mavzu bilan bir qatorda, boshqa kichik mavzulari ham bo'ladi.

Mavzu. Roman tarixiy mavzuda bo'lib, unda Bobur Mirzo avlodlarining dovonlari murakkab hayot bosqichlarida aks etgan. Asarda, asosan, Boburning to'ng'ich o'g'li Humoyun va nevarasi Akbarshoh hayoti manzaralari jonlantirilgan. Boburning vafotidan so'ng ulkan Hind mamlakati hududida toj-taxt uchun kurash qizib ketadi. Mamlakatga Bobur tomonidan qonuniy hukmdor qilib tayinlangan Humoyunning boburiylar hukmronligini saqlab qolish uchun olib borgan kurashlari romanning asosini tashkil qiladi.

G'oya. Romanda Humoyunning ota ishiga cheksiz sadoqati, Bobur

saltnatini og'ir sinovlardan omon saqlab qolish yo'lidagi kurash va qahramonliklari. qalb kechinmalari, hayajonli lavhalarda aks ettirilgan. Ayni paytda hayot-mamot damlarida Humoyunni qo'llab-quvvatlagan Bayramxon va Nizom kabi oliyjanob kishilarning yuksak insoniy fazilatlarini ulug'langan.

Mashq. "Avlodlar dovoni" romanidan parcha o'qish.

Orqadan yana yov otliqlari va fillari bostirib kelmoqda edi. Bayramxonning ovozi keldi.

– Hazratimni daryo bo'yiga olib ketinglar! Biz yog'iyini o'tkazmagaymiz! La'l Chand, filingiz bilan himoyada turing!

Humoyunning yelkasiga qadalib turgan uzun yoy o'qi ot yo'rtganda qattiq silkinar va jazillatib og'ritar edi. Humoyun himoyachi navkarlar qurshovida ot choptirib borar ekan, yana yol ustiga engashib, chap qo'lini o'ng yelkasiga cho'zdi-yu, qadalib turgan yoy o'qini bir harakat bilan sug'urib tashladi. Shu payt og'riqdan ingrab, otning yoriga yuzini bosdi. Javhar oftobachi o'ng tomondan otini jips keltirib, uni qo'ltig'idan suyadi. Yelkadan oqayotgan qonni to'xtatish uchun yaralangan joyni yumshoq salla matosi bilan besh-olti marta o'rab, qattiq chirmadi-yu, qo'ltiq tagidan tang'ib bog'lab qo'ydi.

Bayramxon va La'l Chand markazdan o'tib kelgan yovning yo'lini to'sgan bo'lsa ham, ikki qanotdan yorib kirgan boshqa yuzlab otliqlar Humoyunga qarab yopirilib kelmoqda edi. Humoyun orqaga o'girilib qarab, Bayramxon La'l Chand boshliq fillar yordamida himoyaga turganini ko'rdi.

Qirg'oqda birorta kema ham, qayiq ham yo'q. Odam to'la bir kema qirg'oqqa yetay deb qolgan. "Mavludbek ayollar bilan bolalarni o'sha kemada olib chiqib ketgandir", degan o'y Humoyunga ozgina tasalli bergandek bo'ldi. O'ng qanotdan otilib chiqqan yov otliqlari yuzdan ortiq. Humoyunni himoya qilib qirg'oqqacha kelgan navkarlar esa, o'ttiz-qirqtagina xolos. Qurshovda qolib asir tushish o'limdan ham daxshatliroq. Humoyun qilich dastasini qidirib, belini paypasladi. Ammo bo'sh, yengil qin salanglab osilib turganini ko'rdi va boyagi yarador filni esladi.

Chug'urchuqday behisob dushman otliqlari tobora yaqinlashib kelayotgani Nizomni ham sarosimaga soldi. U qo'lidagi meshga havo

puflab, uni tarang qilib shishirdi-da, ogʻzini mahkamlab bogʻladi. Mesh yordamida narigi qirgʻoqqa suzib oʻtish uchun suvga qarab chopdi.

Boʻtana boʻlib toʻlib oqayotgan toshqin daryo Humoyunning vahmini keltirdi. Lekin yaqin kelib qolgan dushmanlarga asir tushish undan ham dahshatliroq edi. Tagidagi saman – zoʻr ot, Humoyun suzishni biladi. Xos navkarlar yov ilgʻorlarining yoʻlini toʻsib, ular bilan qilich chopisha boshlagan paytda Humoyun Nizom suvga tushgan joydan sal nariroqda otini qirgʻoqdan daryoga sakratdi. Suv avval otning sonigacha keldi, keyin qorniga chiqdi. Humoyun egardan tushib sogʻ qoʻli bilan samanning boʻynidan quchoqlab oldi. Oʻng qoʻl butunlay ishdan chiqqan, sal qimirlatsa yelkadagi yara ogʻrigʻiga chidab boʻlmaydi. Daryo birdan chuqurlashib, otning oyogʻi yerga tegmay qoldi. Ot ustiga yopilgan ogʻir zirhli kejim va uning boʻyniga osilib olgan yarador Humoyunning vazni samanni choʻktirib yubora boshladi. Ot pishqirib tumshugʻini suvdan chiqardi-yu, birpas suzib koʻrdi, ammo yana suvga botib ketdi. Humoyun otning boʻynini qoʻyib yuborib bir qoʻllab suzib koʻrdi. Ammo kutilmagan girdoblar uni pastga tortib ketayotganday boʻldi-yu, yana choʻkayotgan otning yoliga yopishdi.

Bu orada Humoyun oqim kuchi bilan Nizomga yaqin borib qoldi. Meshga koʻkragini berib qichab suzayotgan Nizom esa, podshoga bir joyi tegib ketishidan choʻchib oʻzini nariroq oldi.

Axir, daryolar oraligʻidagi bu bexosiyat joyni qarorgoh qilishga Nizom ham, boshqa hind suvchilari qatori, qarshi edi. Lekin Humoyun ularning ogohlantirishiga quloq solmadi, yana xushomadgoʻy beklarining gapiga kirdi, chodirda may ichib yotib fursatni boy berdi. Bugun koʻp qatori Nizom ham shu xatolarning kasofatiga qoldi. Bas, endi Nizom bu podshoga yaqin bormaydi. Laganbardor beklari Humoyunni “yengilmas botir” deb maqtashadi. Qani Karamnasa ichida shu botirligini bir koʻrsatsin! Boya daryoga ot sakratib kirganiga qaraganda hash-pash demay narigi qirgʻoqqa suzib oʻtsa ajab emas.

Bu kinoyali oʻylar asnosida suv tagidagi allaqanday oʻppon girdobi Nizomni oyoqlaridan pastga torta boshladi. U koʻkragini qoʻygan mesh ham kuchli girdobga tushib aylanib ketdi. Toʻsatdan Nizomning nafasi qaytib, koʻzi tinganday boʻldi.

Hind kemachilarining Karamnasadan hayiqib, uni chetlab oʻtishlari bejiz emas edi. Bu daryoning tagida chuqur oʻpponlar koʻp, suv gir-

doibi ularga quyilib tushayotganda odamni ham pastga tortib ketar edi. Yomg'ir faslida tog' ichidagi simob konlaridan Karamnasa daryosiga ko'ngilni aynitadigan, hatto odamni es-hushidan ketkazadigan badbo'y, zaharli narsalar oqib kelardi.

Zaharli hovurdan ko'ngli ayniy boshlagan Nizom mesh ustiga yuztuban yotib oldi-yu, qo'l-oyoqlarini eshkak o'mida ishlatib, talpina-talpina girdob komidan chiqdi. Bir payt shunday yonginasida cho'kayotgan Humoyunni ko'rdi. Humoyun qo'l-oyoqlarini kerib yuqoriga bor kuchi bilan talpindi-da, boshini bir lahza yuzaga chiqardi. Yutoqib nafas olarkan:

– Kim bor? Qutqaring! – deyishga ulgurdi-yu, yana loyqa girdoblar orasiga cho'ka boshladi.

Nizom uning chindan g'arq bo'layotganiga endi ishondi va beixtiyor meshni unga yaqin olib bordi. Humoyun yana bir talpinib suv yuziga chiqqanda, Nizom uni yelkasidan tutib oldi-da, mesh ustiga ikki qo'llab tortib chiqardi.

Tayanch tushunchalar

Latifa – nasriy janrning eng kichik janrlaridan biri.

Hikoyada g'oyaviy mazmuni aniqlash va ifodali o'qish.

Ertak. Ertakda g'oyaviy mazmun.

Qissa. Qissada tempni aniqlash.

Roman. Romanda mavzu va g'oya.

Savol va topshiriqlar

1. Lirik turdagi asarlar bilan nasriy asarlarni o'qishda qanday o'ziga xosliklar mavjud?
2. Latifalarni o'qiganda har bir so'zga alohida e'tibor qaratish kerak, deganda nimalar nazarda tutiladi?
3. Ertakdagi saj' usulida yaratilgan an'anaviy boshlamalarni o'qishning o'ziga xosligi nimada?
4. "Ota nasihati" ertagida qanday g'oyalar ilgari surilgan?
5. Husayn Voiz Koshifiyning qissa aytish va qissa eshitish haqidagi fikrlarini izohlang.
6. "Birinchi muallim" qissasining g'oyaviy mazmuni nimadan iborat?

7. Romanlarni ifodali o‘qishning o‘ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

8. Romandagi dramatik lavhalar qanday o‘qiladi?

9. Romandagi muallif nutqi bilan romanda ishtirok etayotgan personajlar nutqi orasida qanday farqlar mavjud?

10. Romanni ifodali o‘qishda uning asosiy mavzusini va g‘oyalarini aniqlashning qanday ahamiyati bor?

11. Romandagi monologik va dialogik nutqlarni o‘qishning o‘ziga xos jihatlari nimada?

Adabiyotlar

1. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyyoxud javonmardlik tariqati (fors-tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasini). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994.

2. O stile oratorskoy rechi. – Moskva: Politizdat. 1959.

3. Inomxo‘jayev S., Zunnunov A. Ifodali o‘qish asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi. 1978.

4. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986.

5. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. III to‘m. – Toshkent: Fan, 1982.

6. Sitseron. Notiqlik san‘ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasini). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

AMALIY MASHG‘ULOTLARDA O‘QISH UCHUN SHE‘RLAR DORILFUNUNGA

Yana yigirmaga – yigit yoshimga
Uzoq yillar o‘tib qaytgan bu kunim,
Ta‘zim qilib keldim sening qoshingga
Azizim, munisim, dorilfununim.

Nedirsan? Olisga undagan sado,
Yo olis yillardan chorlagan unim.
Seni sog‘inaman va tirikman to
Senga intilaman, dorilfununim.

Bolangman, bor hali o'zingga hamdam
Sho'xlik, erkaligim, andek jununim.
Kim bo'lsam, ne bo'lsam va qayda bo'lsam,
Sen meni tergap tur, dorilfununim.

Hayot beshafqatdir, yashash murakkab,
Yozolmay goh dilga cho'kkan tugunim,
Iltijo qilarman, bedor yurakka
Qudrat ber, yoshligim – dorilfununim.

Hali bu olamga savolim ko'pdir,
Xayolim qushida yo'q lahza qo'nim.
Yana shamchig'oring kerak bo'libdir,
Yo'limni yoritgin, dorilfununim.

She'ru ishq, baxt, quvonch – dunyo biri kam,
Faqat e'tiqodim – tanho butunim.
Qalbim tubidagi eng yorug' nuqtam –
Senga talpinaman, dorilfununim.

Ezgulik sog'inchi o'rtab ko'nglimni,
Bosh urib qoshingga kelgan bu kunim –
Sidqimni qabul et, tark etma meni,
Azizim, munisim, dorilfununim.

(Erkin Vohidov)

ALISHER NAVOIY

Men ushoq bir zotman tarix oldida,
Sira manguликni qilmasman da'vo.
Axir, manguлик, bu – millat qalbida
Yashamoqdir dunyo turgunicha to.

- Bor ekan toki zulm, toki qabohat,
Inson yuragini tark etmagay she'r.
Asrlar qa'ridan sog'u salomat
Siz chiqib kelasiz, ustoz Alisher!

Jahon shoirlari tursa gar qator,
Ularga siz mudom sardorsiz, boshsiz.
Bu kun yuragimda g'ururim bisyor,
O'zbek manglayiga bitgan quyoshsiz!

Qalblar nurga to'lsin – shu buyuk matlab,
Yuksalar ulug'dan ulguni olgan...
To mahshar ehtirom topsa, ne ajab,
Bitta baytingizning mag'zin chaqolgan!

Nafsdan chayqalganda zamom – to'rt taraf,
Sizni jalb etoldi na toju na taxt.
Sizga muxlislikning o'zi bir taraf,
Sizni anglamoqning o'zi ham bir baxt!

* * *

Birin-ketin o'tib borar asrlarning karvonlari,
Oh, nechog'lik xatarlidir uning oshar dovonlari.
Inson zoti murodiga azal abad yetar edi,
Ushalsa gar umidvor zot – Navoiyning armonlari!
Fursat keldi, do'stu g'anim kimligini bilay bu kun,
Jami bashar farzandiga saodatlar tilay bu kun,
Ko'kka boqib sahar chog'i, iltijolar qilay bu kun,
Nurga to'lsin aziz bobom Alisherning makonlari.

NAVRO'Z

Avval yuragingga mo'ralaydi u,
So'ngra kurtaklarga o'rgatadi so'z.
Zaminning ko'zidan qochadi uyqu,
Demak, Bahor keldi, kelmoqda Navro'z.

Qishning ahvoliga boqib hoynahoy,
Yum-yum yosh to'kmoqda eriyotgan muz.

Jilva qilayotir tengsiz bir chiroy,
Demak, Bahor keldi, kelmoqda Navro‘z.

Ona bag‘ri kabi iliqdir olam,
Harir hovur ichra yayrar dala-tuz.
Qoldi puchmoqlarda xazon yanglig‘ g‘am,
Demak, Bahor keldi, kelmoqda Navro‘z.

Yana ko‘ngillardan rutubat ketdi,
Yana shu‘lalardan qamashmoqda ko‘z.
Yana dildorlikning fursati yetdi,
Demak, Bahor keldi, kelmoqda Navro‘z.

O‘ZBEKMAN

Yangi bir asrning ostonasi bu,
Yetishdim umrimning qutlug‘ yoshiga.
Tilimda shukrona, dilimda g‘ulu,
Tarix sarkotibin keldim qoshiga:

Mana, men – O‘zbekman, qo‘limda tug‘im
Va barcha a‘molim bitilgan kitob.
Shuning ichidadir borim va yo‘g‘im,
Shuning ichidadir men uchun oftob.

O‘zbekman, inshoolloh, iymonim butun,
Tilim qisiq emas bashariyatdan.
Kimgadir tengdirman, kimdandir ustun,
Zuvalam qorilgan sam imiyatdan.

O‘zbekman, gohida iqbolim kulib,
Gohida o‘zimdand chiqqan ofatim.
Dunyoni olsam-da, jahongir bo‘lib,
Go‘dak yig‘isiga yo‘qdir toqatim.

O'zbekman, qanchalik jaf o chekmayin,
O'zimga haq bo'ldim, o'zimga haqman.
Yashadim yovlarga bo'yin egmayin,
Bu kun o'z erkiga erishgan xalqman.

Istiqlol, ketma yurt peshonasidan,
To'le, tark etmagin bizni, ilohim.
Mana, yangi asr ostonasidan
O'tdim. Bismillohir rahmonir rohiym.

(Abdulla Oripov)

Go'daklikdan ma'lum har odam,
Bola boshdan degan gap to'g'ri.
Mabodo men shoir bo'lmasam,
Bo'lar edim bezori, o'g'ri.

Jikkakkina shum bola edim,
Tengdoshlarim ichra qahramon.
Qaytar edim ko'chadan doim
Burnim pachoq usti boshim qon.

Qo'rqib qotgan onam qoshida
Derdim tutib o'zimni mahkam:
«Hechqisi yo'q. Qoqildim toshga.
Ertaga'cha qolmas o'rni ham».

Yillar o'tdi, ketdi bolalik,
Nihoya yo'q armonlarimga.
Yoshlikdagi sho'xlik, olovlik
Ko'chdi she'ru dostonlarimga.

Bolaligim ketdi borini
Satrlarda qoldirib butun.
She'rlarimda shum bezorining
Xislatlari aks etar bu kun.

Mag'rurligim hamon qolmagan,
Hamon baland o'tli ko'kragim.
Bolalikda burnim qonagan,
Bugun esa qondir yuragim.

Mendan kulgan to'da qoshida
Deyman tutib o'zimni mahkam:
«Hechqisi yo'q! Qoqildim toshga,
Ertagacha qolmas o'rni ham».

* * *

Endi qaytmam uyimga,
Men elkezar devona.
Ko'z tikibdir yo'limga
Ko'm-ko'k o'tloq yagona.

Unda meni sog'ingan
Faqatgina qichitqon,
Boshi quyi solingan
Chuchmomai nafarmon.

Oy tepamda, yuksakdir,
Shapka otsam yetmaydi.
Qo'shiq, asli yurakdir,
Tug'iladi – yitmaydi.

Uyga umr so'nggida
Biz qaytamiz turfahol.
Vujud titroq qo'ynida,
Yarim murda, yarim shol.

Sening uchun, ey odam,
Ko'hna maqol aytadi.
«O'lar chog'i itlar ham
O'z uyiga qaytadi».

(Sergey Yesenin)

GUL

Qurigan, hidi yo‘q, unutilgan gul,
Kitobni ocharkan ko‘rib qoldim men.
G‘alati xayolga to‘ldi-da ko‘ngil,
Parishon termulib, turib qoldim men:

Qayerda va qachon, qaysi bahorda
Gullagan? Uzoqmi? Kim uzdi ekan?
Yot qo‘lmi, tanishmi uzgan nahorda?
Ne uchun bu yerga qo‘yildi ekan?

Nozik bir visolning esdaligimi,
Yoki shum ayriliq – firoq yodgori?
Yoki tinch sahroda, o‘rmon soyasida
Yolg‘iz sayr, tomosha xotiralari?

Tirikmikan yigit, tirikmikan qiz?
Shu paytda ularning qayda go‘shasi?
Yoki shu qurigan – so‘lg‘in, belgisiz
Gul kabi so‘ldimi har ikkalasi?

BOQCHASAROY FONTANIGA

Ishq fontani, ey o‘lmas fontan,
Senga ikki qizil gul – sovg‘am!
Shildirashing yoqimli chunon,
Shoirona ko‘z yoshlaring ham.

Sachrar menga kumush to‘zoning,
Esar salqin shabnam nafasi,
Tinmayin oq, yupanch chashmasi!
Shildir-shildir so‘yla dostoning...

Ishq fontani, qayg'uli fontan,
Marmaringdan ayladim so'roq.
Men eshitdim yiroq elga shon;
Mariyadan aytmading biroq...

Unut bo'lding nahotki mangu
Sen, ey so'lg'in haram yulduzi?
Yo Mariya, Zaremabonu,
Nahot, shirin xayolning o'zi?

Yoki bari shirin bir uyqu,
Bu qorong'i xilvatda xayol,
Yo bir damlik timsolmidi u,
Yo qalbdagi majhul ideal?

(Pushkin)

* * *

Men jahondin kechtimu kechmas mening jonimdin el,
Men ilik jondin yu(v)dim, chekmas ilik qonimdin el.

To'sh-to'shumdin, baski, rasvolig' o'ti lov-lov yonar,
Har taraf yo'ldin chiqorlar o'tsalar yonimdin el.

Tonimaslar bir-birin yoqqon mazallat gardidin,
So'rg'ali holim kirib chiqquncha vayronimdin el.

Istaram, ey Xizr, kelgaymen qilib jon birla tavg',
Ka'bai ko'yin xabar topquncha borg'onimdin el.

Ey Navoiy, qilmag'aylar ayb agar devonamen,
Ul pari vasfin o'qug'on soyi devonimdin el.

* * *

Bog' mendek sorg'orib, bulbul meningdek bo'ldi lol,
Go'iyo mundoq bo'lur bir guldin ayrilg'ong'a hol.

Yerdagi yafrog' g'aribu xoksor ar bo'lmasa,
Men kibi ne vajdindur yuzi sorig', ashki ol.

Suvg'akim tushmush qizorg'on barglar ko'rgan kishi
Ko'z yoshim ichra bag'ir pargolasi aylar xayol.

Shoxi Majnundurki, uryon bo'lubon afg'on qilur,
Bargi Laylidurki, nilu igna birla qozdi xol.

Hajr aro ohimg'a boqmay bordi, lekin shukr erur,
Kim xazona sarvg'a oseb yetkurmas shamol.

Bu sorig' ruxsor uza har sori ashkim o'shxashur,
Bir xazonlig' bog' ichinda har taraf ravshan zilol.

Vasl angla ishq bog'ining bahoridin nishon,
Hajr bilgil gar tilar bo'lsang xazonidin misol.

Bu chaman ra'nolari sarkashlik etgandin ne sud,
Kim xazon torojidin emin emastur bir nihol.

Ey Navoiy, bu xazon o'lg'ay, bahor ila badal,
Kelsa davlat gulbuni shahzodai sohib jamol.

* * *

Furqatingdin za'faron uzra to'karmen lolalar,
Lolalar ermaski, bag'rimdin erur pargolalar.

Dur tishingdin donai sabrim qolur bebarg, desam,
Kulib ayturkim, ekinning ofatidur jolalar.

Tola-tola nay o'qung ko'ksimda go'yo sindikim,
Tevrulubdur notavon ko'nglumda bir-bir tolalar.

Fitmalik to'qquz falak girdingda, jono turfadur,
Kim ko'rubdur bir quyosh davrinda mundoq xolalar.

Bordilar ahbobu men yig'larmen o'z holima,
Karvondin qolg'on it yanglig'ki qilg'ay nolalar.

Ko'hi g'am bo'ldi, Navoiy, lolalar gulgun sirishk,
Tog' agar budur, bale ashk o'lg'usidur lolalar.

* * *

Parim bo'lsa uchib qochsam ulustin to qanotim bor,
Qanotim kuysa uchmoqdin, yugursam to hayotim bor.

Chiqib bu dayrdin Isog'a nevchun hamnafas bo'lg'ay,
Bihamdulloh, tajarrud birla himmatdin qanotim bor.

Xaloyiq suhbatidin, ming g'amim bordurki, muft o'lg'ay,
Agar ming jon berib bilsamki, bir g'amdin najotim bor.

Chekib ag'yordin yuz javru tortib yordin ming g'am,
Ne o'zga xalqdin g'ayrat, ne o'zumdin uyotim bor.

Chekib ko'zdin yozay bir xatki, dahr ahlig'a ko'z solmay,
Bu damkim ko'z savodidin qaro ko'zdin davotim bor.

Tilar ko'nglim qushin anqodin o'tsa nori yuz vodiy,
Muningdek sayr etarg'a Qofdin ortiq sabotim bor.

Navoiy, bilki shah ko'ngli manga qayd o'lmasa billah,
Agar kavnayng'a xoshok chog'lig' iltifotim bor.

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyoti poydevori. – Toshkent: 1997.
2. Abdurauf Fitrat. Aruz haqida. –Toshkent: O‘qituvchi, 1997.
3. Abu Ali ibn Sino. She‘r san‘ati (Abdusodiq Irisov tarjimasini). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1980.
4. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. –Toshkent: 1975.
5. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. III to‘m. – Toshkent: Fan, 1982.
6. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983.
7. Alisher Navoiy. O‘n besh to‘mlik. O‘n ikkinchi to‘m. // Majolis un-nafois. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1966.
8. Anvar Hojiahmedov. Maktabda aruz vaznini o‘rganish. – Toshkent: O‘qituvchi. 1995.
9. Aristotel. O stile oratorskoy rechi. – Moskva: Politizdat, 1959.
10. Inomxo‘jayev S., Zunnunov A. Ifodali o‘qish asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
11. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993.
12. Nizomiddin Mahmudov. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007.
13. Oripov Q., Obidova M. Ifodali o‘qish. –Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
14. Ravshanbek Mahmudov. Degonimni ulusqa marg‘ub et... – Toshkent: O‘zbekiston, 1992.

15. Rustamov A. Aruz haqida suhbat. –Toshkent: Fan, 1972.
16. Rustamov A. So‘z haqida so‘z. –Toshkent: 1987.
17. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986.
18. Hasanboy Jamolxonov. O‘zbek tilining nazariy fonetikasi. – Toshkent: Fan, 2009.
19. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati (fors-tojik tilidan Najmiddin Komilov tarjimasini). – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1994.
20. Sitseron. Notiqlik san’ati haqida ikki risola (Urfon Otajon tarjimasini). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

TEST SAVOLLARI

1. Ifodali o'qish san'atining shakllanishida muhim rol o'ynagan asosiy omilni aniqlang.

- A) Yozma adabiyotning paydo bo'lishi
- B) Adabiy tilning rivojlanishi
- V) Xalq og'zaki ijodi (Roviylar va baxshilar faoliyati)
- G) Logograflar faoliyati
- D) Qissaxonlikning rivojlanishi

2. Inson kamolotida ifodali o'qishning qanday ahamiyati bor?

- A) Axloqiy-estetik jihatdan tarbiyalaydi
- B) Tafakkurni kengaytiradi
- V) So'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatadi
- G) A, B, V javoblar
- D) Go'zallikka oshno qiladi

3. O'tmishda ilmi tajvid fani nimani o'rgatgan?

- A) Suxandonlik ilmini
- B) Adabiy bahs va munozara madaniyatini
- V) Adabiy talaffuz qoidalarini
- G) To'g'ri va chiroyli so'zlashni
- D) Ifodali o'qishni

4. Ifodali o'qish san'ati taraqqiyotida muhim o'rin tutgan asarni belgilang.

- A) "Dinkard"
- B) "Behistun" yodgorligi
- V) "Avesto"
- G) "Qutadg'u bilig"
- D) O'rxun-Enasoy yodgorligi

5. Ifodali o'qish, notiqlik san'ati asoslarini yaratgan allomalar qaysi javobda nisbatan to'liq berilgan?

- A) Demosfen, Riyoziy
- B) Mark Antoniy, Isokrat
- V) Gomer, Esxil
- G) Husayn Voiz Koshifiy, Forobiy, Aristotel
- D) Mark Tulliy Sitseron

6. Logograflar kimlar?

- A) Ifodali o'qish san'atini puxta egallagan kishilar
- B) Xalq oldiga chiqib so'zlovchilarga tayyor nutq matnlarini yozib beruvchi kishilar
- V) Nutq so'zlovchilar
- G) Advokatlar
- D) Faylasuflar

7. "Ilmi balog'a" arab nutqining ziynatidir". Ushbu fikrning muallifini aniqlang.

- A) Forobiy
- B) Abu Rayhon Beruniy
- V) Xorazmiy
- G) Zamaxshariy
- D) Mahmud Koshg'ariy

8. "Ritorika" asari fanning qaysi sohasi haqida ma'lumot beradi?

- A) Adabiy tilni o'rganish haqida
- B) Notiqlik san'ati haqida
- V) She'riyat haqida
- G) Ritorlar yoki to'g'ri so'zlashni o'rgatuvchilar haqida
- D) Adabiy tur va janrlar haqida

9. Demosfenni nima uchun "Oltin gulchambar" ordeniga tavsiya qilishdi?

- A) Notiqlik nazariyasini yaratgani uchun
- B) Eng yetuk notiq bo'lgani uchun
- V) Siyosiy nutqlari uchun

- G) Filippga qarshi kurashgani uchun
- D) Otashin vatanparvar sifatidagi siyosiy nutqlari uchun

10. Mark Tulliy Sitseron antik davr notiqchlari orasida kimni eng yuksak o‘ringa qo‘yadi?

- A) Isokratni
- B) Platonni
- V) Mark Antoniyni
- G) Demosfenni
- D) Aristotelni

11. “Ritorika” asari muallifi kim, u nechta qismdan iborat?

- A) Sitseron, 3 ta qism
- B) Isokrat, 4 ta qism
- V) Brut, 2 ta qism
- G) Platon, 5 ta qism
- D) Aristotel, 3 ta qism

12. “Ritorika” asari muallifi “Agar notiq auditoriyada zerikish ruhini sezsa nima qilishi kerak”, deydi.

- A) Nutqni to‘xtatishi
- B) Lirik chekinish qilib eshituvchilarda xushnudlik kayfiyatini uyg‘otishi
- V) Hissiyot bilan so‘zlashi
- G) B, V javoblar
- D) Latifa aytishi

13. “Notiq”, “Notiqlar haqida”, “Brut” asarlarining muallifini aniqlang.

- A) Demosfen
- B) Sitseron
- V) Lisiy
- G) Plutarx
- D) Aristotel

14. Ifodali o‘qish tarixida muhim rol o‘ynagan kishilar kimlar edi?

- A) Kohinlar, shamanlar

- B) Kohinlar, roviylar, qissaxonlar
- G) Qiziqchilar, xalq teatri, askiyachilar
- D) Ertakchilar

15. "... va'z aytib minbarda o'z ash'orin o'qub, yig'lab vajdu hol qilur erdi" deydi Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida. Bu fikrlar kim haqida?

- A) Mavlono Lutfiy haqida
- B) Mavlono Riyoziy haqida
- V) Husayn Voiz Koshifiy haqida
- G) Hazrati Jomiy haqida
- D) Mulla Kalon Voiz Samarqandiy haqida

16. Husayn Voiz Koshifiyning elga mashhur bo'lishi sabablari ko'rsatilgan javobni aniqlang.

- A) Ovozining yoqimlilik, pokdomonligi
- B) Ovozining yoqimlilik, hikoyat va rivoyatlarni ko'p bilishi
- V) Qur'on va hadislarni yoddan bilishi, so'z va amal birligiga rioya qilishi
- G) B, V javoblar
- D) Xalq dilidagini topib gapirishi

17. "... oz fan bo'lg'aykim, anga daxli bo'lmag'ay, xususan, va'z, insho, ilmi nujum aning haqqidur". Alisher Navoiyning bu fikrlari kimga tegishli?

- A) Hazrati Jomiyga
- B) Pahlavon Muhammadga
- V) Mulla Kalon Voiz Samarqandiyga
- G) Mavlono Irshodga
- D) Qozi O'shiyga

18. Aruz vaznining asoschisi Xalil ibn Ahmad haqida ma'lumot berilgan asarni aniqlang.

- A) "Mezon ul-avzon"
- B) "Majolis un-nafois"
- V) "Nasoim ul-muhabbat"

G) “Bahoriston”

D) “Tarixi anbiyo va hukamo”

19. “Ritorika” asarida notiq nutqiga qanday talablar qo‘yilgan?

A) Nutq matnini sodda, ravon va qiziqarli qilib yozish

B) Nutq matnini chuqur o‘rganish, to‘g‘ri rejalashtirish

V) Nutq matnini har tomonlama kashf qilish

G) Nutq matnini yodlab olish

D) Nutq matnini puxta o‘rganish, fikr-mulohazalarni to‘g‘ri rejalashtirish, so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish

20. “... qisqa va ma’noli gapirsin, betgachoparlik qilmasin, baqirib gapirmasin, pushaymon bo‘lmaslik uchun o‘ylab gapirsin, odamlar gapini bo‘lib so‘z qotmasin”. Bu fikrlar muallifi kim?

A) Xoja Muayyad Mehnagiy

B) Demosfen

V) Platon

G) Koshifiy

D) Aristotel

21. “Suxandonlik bila baland martabali bo‘lmoqlik zikrida”. Ushbu jummlar qaysi asardan olingan?

A) “Ritorika”

B) “Notiqlik haqida”

V) “Poetika”

G) “Dah majlis”

D) “Qobusnoma”

22. Husayn Voiz Koshifiy asarlarini aniqlang.

A) “Abvob ul-jinon”, “Tafsiri Husayniy”

B) “Xotamnoma”, “Anis ul-voizin”

V) “Ravzat ul-voizin”, “Lubbi lubob”

G) “Axloqi Muhsiniy”, “Javohir ut-tafsir”

D) “Hidoyat ul-taqvim”, “Koshifiya”

23. O'kush so'zlama, so'z biror so'zla oz,
Turman so'z tuguni bu bir so'zla yoz.
Ushbu hikmatomuz so'zlar muallifini aniqlang.

- A) Ahmad Yugnakiy
- B) Ahmad Yassaviy
- V) Alisher Navoiy
- G) Yusuf Xos Hojib
- D) Kaykovus

24. "Kimki jo'n narsalar haqida, oddiygina, kundalik voqealar haqida o'rta darajada, ulug' hodisalar haqida esa, zavq-shavq bilan gapirsa, shu odam so'z san'atining chinakam ustasidir". Ushbu fikrlar qaysi asardan olingan?

- A) "Ritorika"
- B) "Notiq"
- V) "Brut"
- G) "So'z haqida so'z"
- D) "Notiqlik haqida"

25. "... so'z shunday mo'jizaki, so'z orqali odamlarni birlashtirish, so'z bilan ularni yuz ko'rmas qilib yuborish, so'z bilan mehr qozonish, so'z bilan nafrat va adovatga yo'liqish mumkin". Bu fikrlarni kim aytgan?

- A) Alisher Navoiy
- B) Lev Tolstoy
- V) Pushkin
- G) Sitseron
- D) Kaykovus

26. Ifodali o'qish vositalari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Sintagma, pauza, turoq
- B) Vazn, rukn, hijo
- V) Urg'u, pauza, intonatsiya
- G) Intonatsiya, imola
- D) Bo'g'in, emfatik urg'u

27. “Amalda qo‘llanmadimi, har qanday va‘z ham behuda va quruq bo‘ladi-qo‘yadi”. Bu fikr kimga tegishli?

- A) Demosfen
- B) Mavlono Riyoziy
- V) Isokrat
- G) Aristotel
- D) Koshifiy

28. “... so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga, ma‘noni to‘g‘ri va to‘la anglashga yordam beradi”. Nuqtalar o‘rnidagi so‘zni aniqlang.

- A) Pauza
- B) Urg‘u
- V) Intonatsiya
- G) Temp
- D) Ritm

29. Og‘zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz tovlanishlari ... deyiladi. Nuqtalar o‘rnidagi so‘zni aniqlang.

- A) Intonatsiya
- B) Urg‘u
- V) Pauza
- G) Nafas
- D) Temp

30. Tinglovchining e‘tiborini gap bo‘laklaridan biriga alohida jalb qilib qo‘llanadigan urg‘u turi qanday nomlanadi?

- A) Emfatik urg‘u
- B) Logik urg‘u
- V) Tonik (musiqiy) urg‘u
- G) Leksik urg‘u
- D) Dinamik urg‘u

31. Siz gulsiz! “Gulsiz” so‘zida urg‘u qaysi bo‘g‘inga tushgan?

- A) Birinchi bo‘g‘inga
- B) “Gulsiz” so‘zi alohida ta‘kidlab aytilgan.
- V) Ikkinchi bo‘g‘inga

G) Bu o‘rinda emfatik urg‘u qo‘llanadi

D) A va G javoblar

32. Gap bo‘laklaridan birini alohida ta‘kidlash uchun yoki so‘zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo‘llanadigan urg‘u turi ...

A) emfatik urg‘u deyiladi

B) ayiruv urg‘usi deyiladi

V) erkin urg‘u deyiladi

G) kvantitativ urg‘u deyiladi

D) tonik urg‘u deyiladi

33. Urg‘uli va urg‘usiz, cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inlarning qo‘llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo‘lishi

A) nutq tempi deyiladi

B) intonatsiya deyiladi

V) nutq melodikasi deyiladi

G) nutq tembri deyiladi

D) nutq ritmi deyiladi

34. Quyidagi fikrlardan qaysi biri to‘g‘ri?

A) Agarda ega logik urg‘u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi

B) Agarda ega logik urg‘u olsa, uning talaffuzidagi temp pasayadi

V) Agar ega logik urg‘u olmasa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi

G) B va V javoblar

D) Javoblarning hammasi to‘g‘ri

35. Ayo do‘stim, bir so‘zim bor, anglab ol,

Men gapiray zehningni qo‘y quloq sol.

Ushbu she‘riy parchada nechta o‘rinda grammatik pauza qilinadi?

A) To‘rtta o‘rinda

B) Ikkita o‘rinda

V) Uchta o‘rinda

G) Beshta o‘rinda

D) Oltita o‘rinda

qanday nomlanadi?

- A) Grammatik pauza
- B) Psixologik pauza
- V) Mantiqiy pauza
- G) Emotsional pauza
- D) Logik pauza

37. “Notiqlikda birinchi, ikkinchi va hatto uchinchi ish ham talaf-fuzdir, to‘g‘ri talaffuzsiz suxandonlik yo‘q”. Ushbu fikr muallifini aniq-lang.

- A) Sitseron
- B) Isokrat
- V) Aristotel
- G) Demosfen
- D) Forobiy

38. Quyidagi qoidalaridan qaysi biri to‘g‘ri?

- A) Nutq davomidagi to‘xtamlar turoq deyiladi
- B) Nutq davomidagi to‘xtamlar rukn deyiladi
- V) Nutq davomidagi to‘xtamlar intonatsiya deyiladi
- G) Nutq davomidagi to‘xtamlar pauza deyiladi
- D) Nutq davomidagi to‘xtamlar sintagma deyiladi

39. O‘rtada talashur kechmish va bugun,

Tuproq sochar, ingrar, qo‘ltig‘ida tig‘.

Axir haqiqat bor, valvala nechun?

Buncha osmon yiroq, buncha yer qattiq?!

Ushbu she‘mi o‘qiganda nechta o‘rinda pauza qo‘llanadi?

- A) Besh o‘rinda
- B) To‘rt o‘rinda
- V) Olti o‘rinda
- G) Yetti o‘rinda
- D) To‘qqiz o‘rinda

40. Ifodaviylikning asosiy vositasi bo‘lib, inson hissiyoti va holatining rang-barang tovlanishlarini aks ettirishga xizmat qiladi. Ushbu ta’rif nima haqida?

- A) Talaffuz haqida
- B) Intonatsiya haqida
- V) Emfatik urg‘u haqida
- G) Ovoz haqida
- D) Ritm haqida

41. “... chiroyli ovoz va dilkash ohangda va’z va nasihatlar bilan shug‘ullanardi”. Ushbu fikr muallifi kim? U qaysi voiz haqida so‘z yuritgan?

- A) Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy haqida
- B) Ibn Sino, Aristotel haqida
- V) Forobiy, Aristotel haqida
- G) Sitseron, Demosfen haqida
- D) Xondamir, Husayn Voiz Koshifiy haqida

42. Intonatsiyani yuzaga keltiruvchi vositalarni aniqlang.

- A) Inversiya, takror, ritorik murojaat
- B) Vazn, bo‘g‘in, turoq
- V) Pauza, muallif nutqi
- G) B va V javoblar
- D) Ritorik so‘roq, sintagma

43. Sitseron “Nutqqa go‘zallik bag‘ishlaydigan ikkita vosita bor” deganida nimalarni nazarda tutgan?

- A) So‘z va ritmni
- B) Turoq va pauzani
- V) Intonatsiya va tempni
- G) Bo‘g‘in va ruknni
- D) Temp va ritmni

44. She’r musiqiyligi va ohangdorligini ta’minlovchi, lirik qahramonning his-tuyg‘ularini badiiy ifodalashga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan biri...

- A) Temp
- B) Intonatsiya
- V) Ovoz
- G) Pauza
- D) Ritm

45. Ritmli nasr namunalarini belgilang.

- A) “Gul vodiysi”, “Mahbub ul-qulub”
- B) “Bolgar qo‘shiq-lari”, “Oq kema”
- V) “Iqornoma”, “Muhabbat qo‘shig‘i”
- G) “Begona”, “Al-Kimyogar”
- D) V va D javoblar

46. Ifodali o‘qishda qahramonlar holatiga kirishda ikki narsa juda muhimdir. Bu nima deb o‘ylaysiz?

- A) Harakat va yuz ifodasi
- B) Psixologik pauza va ritm
- V) Intonatsiya va temp
- G) Ovoz va yuz ifodasi
- D) Temp va ritm

47. “Eng ajib fikr ham agar yomon ifodalansa, o‘z qimmatini yo‘qotadi, agar takrorlanaversa, odamni diqqinapas qiladi”. Ushbu fikr kimga tegishli?

- A) Volter
- B) Forobiy
- V) Beruniy
- G) Sitseron
- D) Aristotel

48. Nutqning qanday chiqishi, ya‘ni eshituvchilar tomonidan yaxshi yoki yomon qabul qilinishi, birinchi navbatda, kimga yoki nimaga bog‘liq?

- A) Badiiy asarga
- B) She‘r mazmuniga
- V) Ijrochiga

G) Muallifga

D) Eshituvchilarga

49. She'r – hayajonli, to'liqinli va ehtirosli nutq bo'lsa, nasr qanday nutq?

A) Shiddatli nutq

B) Hayajonli nutq

V) Murakkab nutq

G) Nisbatan tinch-osoyshta nutq

D) O'zgaruvchan nutq

50. Aruz vaznining asosini nima tashkil etadi?

A) Hijolarning sifati

B) Bo'g'inlarning xilma-xilligi

V) Ruknlar

G) Hijolar

D) Baytlar

MUNDARIJA

So'zboshi.....	3
Ifodali o'qish fanining maqsad va vazifalari	5
O'rta Osiyoda notiqlik san'ati.....	10
Husayn Voiz Koshifiyning hayoti va ijodi	18
Qadim Yunonistonda notiqlik san'ati.....	25
Ifodali o'qishda nafas, ovoz va talaffuzning o'rni	38
Ifodali o'qish vositalari	51
Intonatsiya, temp va ritm - ifodali o'qishning asosiy vositalari sifatida.....	66
Ifodali o'qishda yuz ifodasi va harakat.....	82
Lirik turdagi asarlarni ifodali o'qish.....	91
Nasriy asarlarni ifodali o'qish.....	127
Amaliy mashg'ulotlarda o'qish uchun she'rlar	143
Test savollari	155

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие	3
Цель и задачи выразительного чтения.....	5
История ораторское искусство в Центральной Азии	10
Жизнь и деятельность Хусейна Воиза Кошифий.....	18
Ораторское искусство в древней Греции	25
Место дыхание, голоса и произношения в процессе выразительного чтения.....	38
Средства выразительного чтения	51
Интонация, темп, ритм-как основные части выразительного чтения	66
Участие лицевой мускулатуры в процессе выразительного чтения	82
Выразительное чтение лирических произведений	91
Выразительное чтение прозаических произведений.....	127
Примерные стихотворения в практических занятиях	143
Тесты	155

CONTENTS

Preface.....	3
Aims and functions of significant reading	5
Oratory in Central Asia	10
Husein Vaiz Koishifiy's life and works	18
Oratory in ancient Greece	25
The importance of breath, voice and pronunciation in significant reading.....	38
Means of significant reading	51
Intonation, pace and rhythm - as means of significant reading	66
Face expression and action in significant reading.....	82
Reading poetry.....	91
Reading prose.....	127
Poems for reading in practical trainings	143
Test.....	155

81.2 M34

Masharipova, Ziyoda.

Ifodali o'qish praktikumi: Bakalavriatning «O'qitu-vcchilar tayyorlash va pedagogika fani» bilim sohasi talabalari uchun darslik / Z. Masharipova; mas'ul muharrir H. Homidiy ; O'zR oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika un-ti. -Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2011. - 168 b.

ББК 81.2-5

ZIYODA MASHARIPOVA

IFODALI O'QISH PRAKTIKUMI

Muharrir: Shukur Qurbon

Texnik muharrir: Dilmurod Jalilov

Rassom: Shuxrat Odilov

Bosishga ruxsat etildi 07.01.2011. Qog'oz bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$.

Ofset bosma. Ofset qog'oz. Hisob-nashriyot t. 10,5.

Shartli bosma t. 12. Buyurtma № 27 Адади 500 нусхада.

Келишилган нархда.

Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston
Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent shahri,
Istiqlol ko'chasi 33.

MCHJ «SHIDASP» matbaa korxonasi chop etildi.
Toshkent, Shayxontohur tumabi, Sobir Rahimov ko'chasi 70 b.